

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CÂHİLİYE ARAP TOPLUMUNU
İSLAM TOPLUMUNA DÖNÜŞTÜRMEDE
KEVNÎ ÂYETLERİN ETKİSİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU

HAZIRLAYAN
Yunus ALAĞAŞ

MALATYA 2021

T. C

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

**CÂHİLİYE ARAP TOPLUMUNU
İSLAM TOPLUMUNA DÖNÜŞTÜRMEDE
KEVNÎ ÂYETLERİN ETKİSİ**

Hazırlayan

Yunus ALAĞAŞ

Danışman

Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU

Malatya-2021

ÖNSÖZ

İnanç, insanoğlunun ortak duygusudur. İnsan, kendisinde bulunan bu duyguyu tatmin etmek için çeşitli varlıklara veya nesnelere tapınma ihtiyacı hissetmiştir. Bu duygu tarih boyunca kendisini farklı şekillerde ortaya çıkarmıştır. İnsanlar, kendini yaratan, yaşatan ve rızıklandıran Allah'a ait vasıfları başka varlıklara isnâd ettiler. İnsanlar haklarında hiçbir delil bulunmadığı halde yerde, gökte ve gayb alenminde bulunan nice varlıkları Allah'a ortak koştular. Allah bozulan insan inancını düzeltmek için tarihin çeşitli zamanlarında peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Ancak insanoğlu zaman geçtikte tekrar aynı hataları tekrarlayıp sahte ilahları kendilerine rab edindiler.

Kur'an, insanların yanlış inançlarını düzeltmek ve tevhîdi düşünceyi yerleştirmek için gönderilmiş son ilahi kitaptır. Hükmü ise kıyamete kadar devam edecek olan tek kitaptır. İnsanoğlu Kur'an'a uyduğu takdirde asla yanlışa sapmayacak ve asla yolunu şaşırmayacaktır.

Kur'an, insan hayatının her alanına temas eden ayetleri ihtiva etmektedir. Ancak Kur'an'ın üzerinde durduğu en önemli konu Tevhîddir. Mekki ayetlerin muhtevasına baktığımızda bu durum kendisini açıkça görülecektir. Kevniyata dayalı unsurlar ise Mekke döneminin en sık tekrarlanan ayetlerini oluşturmaktadır. Kevni ayetlerin doğru anlaşılması noktasında günümüze kadar süregelen birçok tartışma bulunmaktadır. Ancak bu ayetler nüzul ortamı insanları tarafından çok iyi anlaşılmaktaydı. Nüzul zamanından uzaklaştıkça, insanların bu ayetlere yükledikleri anlamlar da değişime uğramıştır. Bu çalışmamızda kevnî ayetlerin hangi amaç için indiğini, neleri değiştirmek istediğini ve bunlardan hangilerini değiştirdiği ele almaya çalıştık.

Son olarak Tez konusunu belirlemede, önerisini hazırlamada ve sonraki aşamalarda rehberliği ve yönlendirmeleriyle bana destek olan ve çok kıymetli katkılarda bulunan değerli danışman hocam sayın Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU'na teşekkürlerimi borç bilirim.

Yunus ALAĞAŞ

Malatya 2021

ÖZET

Tez çalışmasının konusu “Câhiliye Arap Toplumunu İslam Toplumuna Dönüştürmede Kevnî Âyetlerin etkisi”dir. Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında, tez araştırmasının konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve sınırlılıkları anlatılmış, kavramsal çerçeve çizilmiştir. Birinci bölümde, Câhiliye öncesi kevnîyata dayalı inançlar ve Câhiliye dönemine yansımaları incelenmiştir. İkinci bölümde, Kur’an da geçen kevnî unsurların, cahili inancın İslamî düşünceye dönüştürmesindeki etkisi anlatılmıştır. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılarak araştırmamız sonucunda ulaşılan kanaatler zikredilmiştir.

Çalışmanın amacı, Kur’an da bulunan kevnî ayetlerin, toplumlarda bulunan kevnîyata dayalı yanlış düşünce ve inanışları değiştirdiğini göstermektir. Bu sayede bağlamından koparılan Kur’an ayetlerini gerçek amacına kavuşturmuş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Kur’an, Tefsir, Tevhîd, Şirk, Kevnî âyetler, Sebeb-i nüzul

ABSTRACT

The subject of her thesis is the effect of kawni verses on Converting the Arab Community of Jahiliyya into an Islamic Society. The study consists of introduction, two parts and conclusion parts. In the introductory section, subject of thesis research, the subject, purpose, scope, method and limitations of the thesis research have been explained, conceptual framework is drawn. In the first part, pre-ignorance beliefs and their reflection on the period of ignorance are examined. In the second part, the effect of the kawni verses mentioned in the Quran on turning ignorant belief into Islamic thought is explained. In the conclusion part, a general evaluation was made and the opinions reached as a result of our research were mentioned.

It is to show that the kawni verses in the Quran change the wrong thoughts and beliefs based on kawni found in societies. In this way, we will have attained the true purpose of the Qur'anic verses that have been taken out of context.

Keywords: el- Quran, Tafsīr, Monotheism, shirk, kawni verses, Reason of Revelation

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
Giriş.....	1
1. Tezin Konusu, Amacı ve Önemi.....	3
2. Kavramsal Çerçeve	4
2.1. Câhiliye/Şirk	4
2.2. İslam/Tevhid	7
2.3. Arap.....	8
2.4. Toplum	9
2.5. Dönüşüm	11
2.6. Kevnî Âyet	12
3. Tezin Kapsam ve Sınırlılıkları	14
4. Tezin Yöntemi.....	15
5. Tezin Kaynakları.....	16
Birinci Bölüm.....	18
Câhiliye Dönemindeki Kevnî İnanışlar	18
1.Câhiliye Öncesi Kevni İnançlar ve Câhiliye Dönemindeki Yansımaları	18
1.1 Câhiliye Dönemindeki Üçlü Tanrı Sisteminin Kaynağı	24
1.2 Gök ve Tanrı Arasındaki Bağ	25
1.3 Câhiliye Dönemi Kevnî İnançlarda Kâbe'nin Konumu.....	28

2. Kevnî Âyetlere Konu Olması Bakımından Câhiliye Dönemi İnanç Grupları	29
2.1 Güneş Tasavvuru ve Güneşe Atfedilen Kutsiyet	29
2.2 Aya Tapanlar	34
2.3 Câhiliye Döneminde Yıldızlara Dayalı Uygulamalar ve İnançlar	37
2.3.1 Zühre Yıldızı	40
2.3.2 Şi'ra Yıldızı	42
2.4 Ateşi Kutsayanlar: Mecûsîler	43
2.5 Gökcisimlerini Kutsayan Toplum: Sâbiîler	43
2.6 Meleklerle Tapanlar	45
2.7 Cinlere Tapanlar	47
2.8 Yağmur, Rüzgâr ve Fırtına Tanrısına Tapanlar	48
2.9 Ağaçlara Tapanlar	52
2.10 Hayvanlara Tapanlar	54
İkinci Bölüm	57
Kevnî Âyetlerle Gerçekleştirilen Toplumsal Değişim	57
1. Kevnî Âyetlerle Kur'an'ın Oluşturmaya Çalıştığı Kâinat Tasavvuru... 59	
1.1 İslam Düşüncesinde Gökler ve Yeryüzü	61
1.2 Çoklu Tanrı Tasavvurundan Tek İlaha	65
1.3 Kâinatın Nizamı 'İslam'	69
2. İslam/Tevhid Düşüncesinde Kevnîyatın Konumu	72
2.1 Gökcisimlerini Konu Alan Kevnî Âyetler	74
2.1.1 Güneş (Şems)	75
2.1.2 Ay	79
2.1.3 Yıldızlar	81
3. Dünya Hayatını Konu Alan Kevnî Âyetler	83

3.1 Hayvanlar	85
3.2 Ağaçlar	88
3.3 Yağmur, Rüzgâr	89
3.4 Ateş	92
3. Kevnîyatın Dünyevi Ceza Olarak Taalluk Etmesi	93
4. Gayb Âlemini Konu Alan Kevnî Âyetler.....	95
5.1 Melek	95
5.2 Cinler.....	100
5.3 Kıyamet ve Kevnîyat	102
5. Müşriklerin ve Ehl-i Kitabın İddialara Karşı İnen Kevnî Âyetler	107
6. Kevnî Âyetler Kapsamında Kur'an'ın Câhiliye Toplumunu Dönüştürürken Kullandığı Yöntemler	109
7.1 Yeminler.....	109
7.2 Tekrarlar.....	112
7.3 Benzetmeler	113
7.4 Muhatabının İnancına Göre Verilen Cevaplar	118
7. Kur'an Kıssalarındaki Kevnî Unsurlar.....	120
8.1 İbrahim (a.s) kıssası	121
8.2 Yûsuf (a.s) kıssası	125
9.3 Mûsâ (a.s) kıssası	127
9.4 Süleyman (a.s) kıssası	128
9.5 Nûh (a.s) kıssası.....	130
Sonuç.....	132
Kaynakça.....	134

KISALTMALAR

a.s.	:	Aleyhisselam
Ayr.	:	Ayrıntılı
Bil.	:	Bilgi
Bkz.	:	Bakınız
Bs	:	Basılı eser
DiA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
Edit	:	Editör
Hız.	:	Hazretler
İSAM	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
m.ö.	:	Milattan Önce
m.s.	:	Milattan Sonra
nşr	:	Neşreden
Ö.	:	Ölümü
S.a.v.	:	Sallallahu Aleyhi ve sellem
Terc	:	Tercüme eden
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	:	Tahkik eden
Ty	:	Basım tarihi yok
Yay	:	Yayınevi, yayınları, yayıncılık
Y.y	:	Basım yeri yok

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerîm, Hz. Peygamber'e vahyedildiği andan itibaren, muhataplarının yanlış düşüncelerini ve inanışlarını konu edinmiştir. Bunlar arasında yanlış bulduklarını, zihin dünyalarına hitap ederek ve anlayabilecekleri bir şekilde anlatmaya çalışmış, Yanlış olanı tashih etmiştir. Bunu yaparken onların yaşam tarzlarını ve kabullerini göz ardı etmemiştir. İçinde bulundukları toplumun değer yargılarına da dikkat çekerek bunlar arasında akla aykırı olanlara vurgular yapmıştır. Böylece onların akıllarına hitap edecek deliller de ortaya koymuştur.

Kur'an'ın indiği Hicaz yarımadasında –özelde- Mekke'de insanların inandığı bir takım inanç sistemlerinin olduğu bilinmektedir. Bölgedeki insanların *Allah, melek* ya da *peygamberlik* gibi inanca ait kavramların yanı sıra *kurban, tavaf, oruç* gibi ritüellere de yabancı olmadıklarını söyleyebiliriz. Bundan dolayı Kur'an'ın mesajlarının aktarılmasında bu bölgedeki insanların inançlarına ait kavramların ya da argümanların bulunduğunu görmek mümkündür. Bu da olağan karşılanabilecek bir durumdur. Zira Kur'an, içinde bulunduğu toplumun kelimeleriyle konuşmuş, onlara değerleriyle yaklaşmış, inanç sistemleriyle de kendisini tanımlamıştır.

Arap toplumunun ya da genel olarak insanların somut değerleri kabullenmeye daha yatkın olduğu söylenebilir. Hz. Mûsâ'nın toplumunun *buzağıya tapma* eğilimi göstermesinin arkasında, tanrıyı somut olarak görebilme duygusunun bulunduğunu söyleyebiliriz. Zira Kur'an'da Kızıldeniz'i geçen İsrailoğulları'nın karşılaştıkları pagan bir toplumdan etkilenerek Hz. Mûsâ'dan kendilerine *onların taptığı putlar gibi* bazı putlar ve sunaklar yapmasını istemişlerdir.¹ Bu eğilimin izdüşümünden olsa gerek, Hz. Mûsâ Sînâ Dağı'ndan döndüğünde ardında bıraktığı insanların buzağı heykeline tapan paganlara dönüştüğünü görmüştür.² Aynı durum tanrının İsa'nın bedenine *hulûl* ettiğini düşünen bazı Hristiyan gruplar için de geçerlidir.³

¹ 7/el-A'raf 138

² Harun Bekiroğlu - Ahmet Taşdoğan, "İsrailoğulları'nın Taşıdığı Yük Meselesi: Tâhâ Sûresi 20/87. Âyetiyle İlgili Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (15 Eylül 2020): 721-754.

³ 5/el-Mâide 72

Tanrıya duyuşsal erişimin ancak somut varlıklar aracılığıyla mümkün olabileceğı düşüncesi, Mekke putperestliğinin en önemli gerekçesidir. Onların *mā na buduhum illa li yuḡarribūnā ilallāhi zulfā* âyetiyle⁴ dillendirdikleri gerekçe, somut olmadan soyuta ulaşılamayacağı düşüncesinin yansımasıdır. Meleğın yanında yürüdüğü bir peygamber tasviri, semadan inen bir kitap, gökyüzüne çıkılan merdiven gibi taleplerin ve söylemlerinin tamamını, *elle tutulabilir mistik inançlar* ya da *somutlaştırılmış tanrı* anlayışının göstergeleri olarak yorumlamak mümkündür.⁵ Elbette bu, onların gökyüzü ile tanrı arasında kurdukları yakın bir ilişkinin de göstergesidir. Bundan dolayı Arap toplumunun sema ve gökyüzündeki varlıklarla tanrı arasında bir ilişkinin varlığını kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Onlara göre dünyanın zemininde yaşayan insanların duygularını, dua ve niyazlarını, sadece -toprak gibi- yere ait bir malzemeden üretilmiş putlar gökyüzüne yani tanrıya ulaştırabilir. Bu çerçevede güneşin, ayın ve yıldızların varlığı da tanrının makamını ifade eden göstergelerdir. Bu durumun çeşitli toplumlarda güneşe, aya ya da yıldızlara tapınma şeklinde ortaya çıktığını Hz. İbrâhim'in yaşadığı toplumun aya, güneşe ya da yıldızlara tapmasından anlamak mümkündür.⁶ Aynı durum Mekke havalisindeki insanların putların üzerine bazı gökcisimlerini resmetmelerinin ya da putları gökcisimleriyle adlandırmalarının nedenidir.

Arap toplumunda yaşayan insanların, ulaşamadıkları ve görüp dokunamadıkları *tanrı* mefhumunu, zihin dünyalarında önce gökcisimleriyle ilişkilendirdiklerini daha sonra inanışlarını somutlaştırmak suretiyle putlara attettiklerini söyleyebiliriz. Bu somut tanrı tasavvurunun bir yansıması da kevnî unsurlara yapılan kutsiyettir. Bu itibarla Kur'an'daki sema ve kâinata ait anlatımların, müşrik Arapların bu varlıklara yükledikleri anlama karşı bir mesaj içerdiği prensibiyle ayetlerin yorumlanması, mesajın anlaşılması bağlamında yararlı olacaktır. Mesela Kur'an'da herhangi bir gök cismini Allah'ın yarattığına vurgu yapılıyorsa bu durum, Mekke havalisinde yaşayanların bu gök cismini tanrılaştırmış olmasından dolayıdır. Dolayısıyla Kur'an ayetlerinin –özellikle-

⁴ 39/ez-Zümer 3

⁵ 17/el-İsrâ 90-93

⁶ 6/el-En'âm 76

kâinata ya da gökcisimlerine ait anlatımlarının, Câhiliye arap kültürü çerçevesinde tahlil edilmesi, ayetin bu cisimlerden neden bahsettiğini daha net ortaya koyacaktır.

1. Tezin Konusu, Amacı ve Önemi

Gecelerin günümüzdeki gibi aydınlatılmadığı dönemlerde insanoğlu, gökyüzüne baktığında kendisini çok farklı hisler içerisinde bulabiliyordu. İnsanlar karşılaştıkları ve anlamlandıramadıkları bu manzaranın etkileyiciliği karşısında hayrete düşüyordu.⁷ Gökyüzünün bereketi tanımlayan yağmurun kaynağı olması, ürünü elde etmelerini sağlayan güneşin mekânı olması ve bu varlığın zaman zaman yerini karanlığa ve küçük ışık huzmeleri saçan yıldızlara ya da aya bırakması, insanları derinden etkileyen unsurlardandır. Elbette insan, var olanı tanımlamaya ya da onu bir yere konumlandırmaya ihtiyaç duyar. Bunun sonucu olarak insanlar, çevrelerinde ve gökyüzünde cereyan eden bu hareketliliğe olağanüstü anlamlar yüklemeye başladılar. Bu düşünce zaman geçtikçe cisimleri kutsamaya dönüştü. Kutsama anlayışı, bu cisimlerin Tanrı oldukları söylemiyle sonuçlandı.

Günümüzde bilimsel çalışmalarda ortaya çıkan gelişmişlik, insanların kâinat ve evrenle ilgili düşüncelerinin değişmesine neden olmuştur. Bu sebeple çoğu zaman varlıklarından bile haberdar olmadığımız gökcisimlerinin her biri tarif edilebilir fiziki olaylara ve kendi seyrini düzenleyen maddelere dönüşmüştür. Oysa Kur'an'ın nazil olduğu esnada evrenin Arap aklında ifade ettiği mana, yüzeyseldi ve biraz da korkuya dayalı bir saygınlığı ifade etmekteydi. Bu sebeple günümüz şartlarında, Kur'an okuyan biri, bilimin gökcisimleriyle ilgili izahlarını bilmiş olarak Kur'an'daki kevni ayetleri okuyacaktır. Bu çerçevede düşünecek ve Kur'an'ın o günkü Arapların sema ve gökcisimleri algısına karşı vermeye çalıştığı asıl mesajı doğru anlamayacaktır.

Araştırmamızın amacı, Kur'an'da adları geçen gökcisimleriyle Arap kültürünün ilişkisini tespit etmektir. Çalışma, Kur'an'da bu cisimlerden bahsedilmesinin onların kültüründe bu cisimlere yükledikleri bir takım –sapkın- ilahi anlamlardan kaynaklandığı kabulüne dayanmaktadır. Bir diğer kabulü, Kur'an'da bu tür cisimlerden bahsedilmesinin nedeninin, bunların yaratıcı değil

⁷ Adem Apak, *Kur'an'ın geliş ortamında Arap toplumu : (sosyal, kültürel ve iktisadi hayat)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2017), 123-158.

yaratılan olduğudur. Bu çerçevede kevnî ayetlerin inceleneceği bu çalışma bir takım sorulara cevap aramayı hedeflemektedir. Bu soruların ve sorunların bir kısmı şunlardır: Kur'an'ın indiği toplum nasıl bir toplumdur? Gökcisimlerine yükledikleri anlamlar nelerdi? Kur'an'ın gökcisimlerinden bahsetmesinin bu inançlarla bir ilişkisi var mıdır? Kur'an, bu toplum üzerinde nasıl bir değişim gerçekleştirmiştir? Bu ve benzeri soruları temel alarak İslam öncesi Câhiliye döneminde kevnîyat ile ilgili düşünceleri ve Kur'an'ın bunları düzeltmesini konu alacaktır. Allah, Kur'an ve Hz. Peygamber vasıtasıyla Câhiliye toplumunda neyi değiştirmek istemiştir? Kevnî ayetler toplumun değiştirilmesinde ne ölçüde katkı sağlamıştır? İnen bu ayetler toplum tarafından nasıl karşılanmıştır? Sonunda toplum nasıl bir değişikliğe uğramıştır? Sayılarını arttırmak mümkün olsa da bu sorular, çalışmanın sosyolojik bir okuma yapacağını göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla hem Arap toplumunun inançları, kabulleri ve mistik anlayışları tahlil edilecek hem de bunların Kur'an tarafından nasıl değerlendirildiği ve tashih edildiği ortaya konacaktır. Çalışma ayetlerin indiği ortamı esas alarak yorumlamanın Kur'an'ın bilimsel okunuşu ile nasıl bir farklılık oluşturduğunu tespit edecek ve her ayetten bilimsel bir mesaj çıkarma eğiliminin Kur'an'ın nüzul dönemindeki ortam ile yaşadığı açık farkı ortaya koyacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

Kelimeler ve kavramlar, kullanıldıkları yerlere yani cümledeki konumlarına göre anlamlar taşıyabilmektedir. Bundan dolayı tezimizin başlığında yer alan ve tezimizde sıkça geçen kelimelerin hangi anlamda kullanıldığını ele alacağız.

2.1. Câhiliye/Şirk

Yapma masdar/masdar-ı *ca'lı* olan kelime, Kur'an'da İslam öncesi inanışları anlatmak için kullanılan kelimelerden biridir. Kur'an'da Arapların Allah hakkındaki yanlış algıları/*zanne'l-câhiliyye*, adil olmayan yasaları/*hukme'l-câhiliyye*, kadınlarının bedenlerini teşhir etmesi/*teberruce'l-câhiliyye* ve asabiye ya da ırkçılık gibi taassuba dayalı gelenekler/*hamiyyete'l-câhiliyye* şeklinde kullanılmıştır.⁸

⁸ 2/Âl-i İmrân 154; 5/el-Mâide 50; 33/el-Ahzâb 33; 48/el-Fetih 26

Kur'an'ın Câhiliye kelimesini, eleştirel bağlamda kullandığı bu dört yeri sırasıyla tanımlayabiliriz. Buna göre Allah, Câhiliye dönemini temel dört kavramla tenkit etmektedir: *İnanç, Hukuk, Ahlak ve Mahremiyet, Irkçılık*. Bunların yol açtığı pek çok toplumsal problem olması, bu sayılanların ana ilkeler olmasını engellemez. Bazen de uygulamalar aynı anda bu kavramların bir ya da bir kaçıyla ilişkili olabilir. Mesela kız çocuklarının öldürülmesi,⁹ çocukların putlara kurban edilmesi,¹⁰ açlık endişesiyle çocukların öldürülmesi¹¹ gibi Kur'an'da Câhiliye dönemine dair anlatılan olumsuz hususlar, bu kavramların hepsiyle aynı anda bağlantılıdır. Aynı olumsuz tasvirleri, puta tapmak ya da onlara kurbanlar adamak gibi pek çok nitelikte ilişkilendirebiliriz.

İslam düşüncesindeki nitelemelerden biri olan *Câhiliye* kavramı¹², İslam'ın oluşturmaya çalıştığı zihniyetin karşıtı olarak kullanılmıştır.¹³ Câhiliye kelimesi çoğu zaman olumsuz anlamda kullanılsa da, İslam ile eski dönemi ayırt etmek için kullanılır.¹⁴ Çoğu zaman *Câhiliye dönemi insanları* ifadesi kullanıldığında bu ifadenin bilgisiz, ahmak, kaba, niteliksiz bir hayat yaşayan kişileri anlattığı zannedilir. Aksine onlar bilgin, zeki, zarif duyguları olan ve müreffeh bir yaşam sürdüren insanlardı.¹⁵ Hal böyle olunca sanki Câhiliye döneminde yaşayan insanların dönemlerindeki bilgiden yoksun ve dünyadan bihaber yaşadıkları zannedilir. Oysa diplomatik ve uluslararası ilişkileri ilerlemiş, ticaret yollarını aktif kullanan ve bölgelerindeki siyasî gelişmeleri yakinen takip eden bir topluluk olduklarını ifade etmek gerekir. Mesela bilinenin aksine Araplar, gerek yönlerini ve yollarını bulmak gerekse çeşitli hesaplar yapmak için zamanın çeşitli yöntemlerini kullanmaktaydılar. Dolayısıyla –yukarıda ifade ettiğimiz gibi- Kur'an'ın Câhiliye döneminde eleştiri konusu yaptığı dört temel husus bulunmaktadır. Zaten

⁹ 16/en-Nahl 58-59

¹⁰ 6/el-En'âm 137

¹¹ 17/el-İsrâ 31

¹² Râgıb el-İsfahânî (ö. 502) “c-h-l” masterından, cahiliye kelimesinin terminolojik anlamına ışık tutacak üç anlam yüklemektedir. Bu anlamlar için bkz. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kilani (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961), 1: 132-133.

¹³ Levent Çavuş, “Kavramsal ve Tarihsel Açından ‘Cahiliye’”, *Milel ve Nihal* 13/1 (12 Ağustos 2016): 45.

¹⁴ Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b Abdullah b Mahmûd Alusi, *Bulugü'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eseri (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1: 15.

¹⁵ Taha Hüseyin, *Fî ş-şi'ri'l-cahili* (Dârü'l-Ma'ârif, t.y.), 31.

Müslümanlar da bu temel hususlarda Câhiliye dönemini olumsuz olarak anmaktadırlar. Bununla birlikte bu dönemin kültürü, yaşam tarzı, edebiyat algısı hem tefsir ilminde hem de diğer ilimlerde yararlanılan temel kaynaklardandır.¹⁶

Câhiliye döneminin en önemli özelliği olan *putperestlik*,¹⁷ tarih boyunca birçok medeniyet tarafından kabul edilmiş ve temelde kutsala ait inancın heykel veya temsili cisimlere atfedildiği inançlar olarak özetlenebilir. Ayrıca putperestler, putların kendisine değil onların taşıdığı yüksek ve ulvi anlamlara tapmaktaydılar.¹⁸ Dönemin birçok medeniyetinde olduğu gibi Arap yarımadasında da bu durum geçerliydi.

Şirk¹⁹, *Allah'a ait olan uluhuyet ve rububiyet sıfatlarından Allah'tan başka varlıklara, kişi veya sınıflara pay ayırmak* olarak tanımlandığı gibi²⁰ kâinatı; dağınık, zıtlık ve çelişkileri, birbiriyle çatışan ahenksiz ve düzensiz bir yapıda ve amacı olmadan dağınık bir şekilde görmek olduğu şeklinde de izah edilmiştir.²¹ Şirk kavramı, Mekki âyetlerde her ne kadar *kâfir Araplar* için kullanılsa da genel bir kavram olup iç içe geçmiş ve birbirine karışmış çeşitli inançları tanımlamaktadır.²²

Câhiliye insanları dini açıdan tam özgürlüğe sahiplerdi. İsteyen istediği ilaha tapma noktasında serbestti. Hiç kimse veya hiçbir kabile “*neden güneşe, ağaca taş a veya deveye tapıyorsunuz*” diye bir başkasını kınamazdı. Sonuç olarak ister birden fazla ilahı kabul etme olsun, ister Allah’a ulaşmada aracı tanrıları kabul etme noktasında olsun, İslam bütün şirk çeşitlerini reddetmiştir.²³

¹⁶ Harun Ögmüş, *Kur'an yorumunda şiirin yeri : (II. / VIII. asır çerçevesinde)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 15-110.

¹⁷ Paganizm olarak ta isimlendirilmiştir. Paganizm ile ilgili ayr. bil. için bkz. Şinasi Gündüz, *Anadolu'da paganizm : Antik dönem'de Harran ve Urfa* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005).

¹⁸ Gündüz, *Anadolu'da paganizm*, 15-16.

¹⁹ Şirk kavramı çeşitli kısımlara ayrılmıştır ayr. bil. için bkz. Şah Velîullah İbn Abdürrahim ed-Dihlevî, *Hüccetullahi'l-baliga* (Kâhire: Dârü'l-cil, 2005), 1: 117-121.

²⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 2. Bs (Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İraki, 1993), 6: 35-36.

²¹ Ali Şeriatî, *İslam sosyolojisi üzerine*, trc. Kamil Can, 2. Bs (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), 98.

²² Osman Kaya, “Kur'an Bağlamında İslâm Öncesi”, *Diyanet İlmi Dergi* 49/4 (01 Aralık 2013): 11.

²³ Rıza Korkmazgöz, “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (31 Mart 2020): 75.

Dolayısıyla tezimizde *Câhiliye* kelimesini/kavramını, *aşkın güçlere inanmış ve bu inancını göstermek adına çeşitli semboller kullanan putperest ve müşrik insanlar* olarak kullandık.

2.2. İslam/Tevhîd

İslam dinin en temel öğretisi, bütün insanların zihinlerine ve yaşantılarına *tevhîd ilkesini* yerleştirmektir. Hz. Peygamber döneminden önce Arap toplumu her açıdan bir dağınıklık ve karmaşa içerisindeydi. O getirdiği ilahi mesajla toplumu Tevhîd esaslarına göre şekillendirmiştir. Bu sayede Müslümanların kurumsal sistemleri ve buna bağlı olarak devlet düzenleri, bütün kurumları ve düşünce yapısıyla tam anlamıyla birliğe kavuşmuştur. Bu ilkenin tezimizin konusu ile ilişkisini şu şekilde ifade edebiliriz: Tezimizin konusu, *Câhiliye* döneminde çok fazla sayıda bulunan ilahların, yerini tevhîd akidesi çerçevesinde tek bir ilaha bırakmasında kevnî âyetlerin etkisi olarak özetlenebilir.

Tevhîd ilkesinin özü, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadan onu birlemek, ulûhiyetinde ve rububiyetinde kimseye pay ayırmamaktır.²⁴ Ayrıca tevhîd, sadece tanrıyı sayısal olarak birlemek demek değil, bütün kâinatı, dünya-ahiret, doğa-doğaüstü, ruh ve beden diye ayırmadan *vahdet anlayışıyla görmek* demektir.²⁵

İslam, tevhîd ilkesini net bir şekilde belirlemiş ve bu konuda tavize asla yer vermeden²⁶ insanın şerefine yakışmayan davranış ve düşünceleri barındıran putperestliğe karşı kesin bir tavır almıştır.²⁷

İslam, bütün peygamberlerin gönderildiği dinin ortak ismi olduğu gibi tevhîd de onların ortak mücadelesidir. Tüm peygamberler, kavimlerine tevhîd ilkesini benimsetmek üzere gönderilmiştir. Bu bakımdan aslında “*İslam ve Tevhîd* aynı kavramlardır” diyebiliriz.

²⁴ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 35-36.

²⁵ Şeriati, *İslam sosyolojisi üzerine*, 97.

²⁶ Harun Ögmüş, *Cahiliye döneminde Araplar : cahiliyye şiirine göre İslam öncesi Arap toplumu ve Kur'an'ın getirdiği değişim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 194.

²⁷ Mehmet Salih Arı, “Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu”, *İSTEM*, 4 (01 Aralık 2004): 180.

Mekke döneminde İslam, insanların Allah ile aralarında derin bağlar kurmalarına yönelik ayetler ve esaslar getirerek onları şirkten kurtarıp tevhîd ilkesi etrafında toplamıştır.²⁸ Bu dönemde inen âyetlerin geneline baktığımızda mevzularının *tevhîd*, *nübüvvet* ve *me'ad* konuları etrafında toplandığını görebiliriz.²⁹

Bu sebeple tezimizde kullanacağımız *İslam toplumu* veya *İslam düşüncesi* gibi kelimelerin, *tevhîd toplumu* ve *tevhîd düşüncesi* olarak anlaşılması daha doğru olacaktır.

2.3. Arap

Kur'an'ın gönderildiği toplum, *ummu'l-kurā* ve *men havlehā* olarak tanımlanmıştır.³⁰ Ayetteki başkent/*ummu'l-kurā* ifadesi ile Mekke ve çevresi/*men havlehā* ifadesiyle de tüm yeryüzü anlaşılmıştır.³¹ Buna göre Kur'an'ın ilk muhatabı Mekkeliler olmakla birlikte bu kitap, bütün insanlığa gönderilmiş ve kıyamete kadar hükmü sürecektir. Bu kitap insanlığın yol göstericisi ve hidayet rehberidir. Mesajı itibariyle evrensel olan bu kitap, metni itibariyle tarihsel öğeler barındırmaktadır. Bu sebeple onu ilk okuyacak toplumun dili olan Arapça esas alınarak gönderilmiştir. Ancak Kur'an'ın ilk muhatabı sadece Araplardan oluşmamaktaydı. Hayberli Yahudiler ve Medineli Hristiyanlar gibi diğer dillerden ve dinlerden insanlar da Kur'an'ın muhatabı olmuşlardı. Ancak tezimizde konunun çok fazla dağılmaması ve daha kolay anlaşılması adına belirli kelimeler kullanmaya özen gösterdik. Bu kelimelerden biri de Arap kelimesidir. Araştırmamız boyunca kullanacağımız bu kelime, sadece bir ırkı veya sadece bir kabileyi yansıtmamaktadır. Kur'an'ın hitap ettiği dönemin insanları için kullandık. Tez boyunca *ve men hevlehā* ifadesini kullanamayacağımız için bu ifadeyi tüm dilleri ve dinleri içerecek şekilde Araplar kelimesiyle özetlemeye çalıştık.

²⁸ Arı, “Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci”, 183.

²⁹ Muhammed Bek Hudari, *Tarihu 't-teşrii 'l-islami*, 3. Bs (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2002), 14-15.

³⁰ 42/eş-Şurâ 7

³¹ Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhate (Beyrut: Müessesetü et-Târîhu'l 'Arabî, 2002), 3: 764.

2.4. Toplum

Câhiliye dönemi insanların dini inanışları bulundukları coğrafya itibarıyla çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitliliğin oluşmasındaki en büyük etkenin ticaret olduğu söylenebilir.³² Mekke'nin ticaret yolları üzerinde bulunması burada yaşayan insanların dini inançlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Kâbe'den aldıkları dini kimliği ve Mekke'nin bulunduğu coğrafi konumu avantaja çeviren Mekkeliler, ticaret konusunda ustalaşmışlardı. Yaptıkları ticaretin alanını bir hayli genişleten Mekkeliler, bir ucu Hindistan'a³³ diğer ucu Mısır'a dayanan ve Arap yarımadasının neredeyse tamamını kapsayan bir ticaret ağı kurmuşlardı. Mekke halkı ticaret sayesinde çok çeşitli toplumlarla karşılaşarak onların dini inançlarını alıp Mekke'ye ve dolayısıyla Arap yarımadasına ulaştırmaktaydılar.³⁴ Arap yarımadasında, İslam'ın geldiği döneme kadar, Câhiliye dini yapısı farklı inançların etkisi altında kalan çok karmaşık bir yapı haline gelmişti.³⁵ Zira Yahudi, Hristiyan, Mecûsî, Sâbiîlerin yanında taştan ağaçtan ve çeşitli nesnelerden yapılmış şeylere tapan putperestler,³⁶ cinlere, meleklerle, gökcisimlerine tapanların³⁷ ve daha birçok inancın oluşturduğu toplum yapısı meydana gelmişti. Yahudilikten, Hristiyanlıktan ve Hz. İbrahim'in bıraktığı inanç gibi vahiy kaynaklı dinlerden olduğu gibi Bâbil, Sümer, Zerdüştlük ve Budizm gibi beşeri sistemlerden de kendi inanç yapılarına dâhil ettikleri öğeler bulunmaktaydı. Dolayısıyla Câhiliye dönemi inançlarının tek tip bir yapıda olduğunu düşünmek ve bu konuda genellemeler yapmak doğru sayılmaz.³⁸

Câhiliye insanları, çevre kültürlerde olduğu gibi *politeist* inanca sahiplerdi. Tanrılara bağılılıklarını göstermek ve onlara şükranlarını sunma noktasında sıkıntı yaşadıkları için onları temsil eden putlar yaptılar. Bu sayede ulaşamadıkları

³² 106/Kureyş 2

³³ Hintliler ve Araplar arasındaki ticari ilişkinin milattan önce üç bin yılına kadar uzandığını yapılan Arkeolojik kazılarda Arap sahillerinde Hint yapımı mühürler ve çeşitli maddelerin bulunmasıyla anlaşılmaktadır. Hindistan'a yapılan bu ticari seferler sonucunda Araplar Hintlilerin çok tanrılı inançlarını kendi bölgelerine taşımışlardır. Ayr. bil. için bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 2. Bs (Bağdad: Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993), 1: 555-557.

³⁴ Yaşar Çelikkol, *Câhiliye Döneminde Mekke (M. 400-600 yılları arası Mekke'nin fiziki, etnik, dinî ve idari yapısı)* (Ankara Üniversitesi, 2002), 124.

³⁵ Sabri Hizmetli, *İslam tarihi, ilk dönem* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 136.

³⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 34, 44-45.

³⁷ Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b Abdullah b Mahmûd Alusi, *Bulugü'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eseri (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 2: 237-240.

³⁸ Ögmüş, *Cahiliye döneminde Araplar*, 190.

Tanrıları, günlük ihtiyaçlarına cevap verecek hale geliyordu. Bunun sonucunda da çeşitlenen günlük ihtiyaçlar, ilahların da çeşitlenmesine yol açıyor ve aktif olarak yaşama katılmış oluyorlardı. Böylece zamanla, putlar üzerinde gerçekleştirilen dini ayinler çerçevesinde bir toplum düzeni oluştu.³⁹

Toplumu ayakta tutacak en önemli faktör Allah inancının doğru tasavvurudur. Allah inancının en ufak şekilde yanlış anlaşılması toplumsal tüm yapılarda bozulmaya sebebiyet verebilmektedir.⁴⁰ Kur'ân-ı Kerîm, indiği coğrafyada bozulmuş olan bu düşünceyi değiştirmek ve toplumu siyasî, sosyal ve kültürel olarak tevhîd düşüncesinde birleştirmek üzere indirildi. Zira toplumlardaki değişimler öncelikle fikri değişimlerle başlamaktadır.⁴¹

İslam öncesi Câhiliye döneminde yaşayan insanlar kendi içerisinde çok farklı düşünce ve inanışları barındırmaktaydı. Araplar arasındaki bu çok çeşitli dini oluşumlar yaşamakta oldukları kültürden kaynaklanmaktaydı. İçinde bulundukları kabile kültürü, inançlarının şekillenmesinde oldukça etkiliydi. Bir kabile hangi dine veya inanca sahipse kabile üyelerinin her birinin de bu düşünceye sahip olması gerekmektedir.⁴² Aksi takdirde kabilesi tarafından dışlanma tehlikesiyle karşılaşır. Zira onlara göre erdemli davranış, ataların inancını sürdürmek ve onların her zaman akıllıca hareket ettiğini kabullenmektir.⁴³

Kabile yaşantısının vermiş olduğu parçalı ve birbirinden bağımsız toplum yapısı, İslamiyet'in getirmiş olduğu tevhîd akidesiyle Araplara ilk önce *inançta vahdeti* yaşattı. Daha sonra belirli ilkeler etrafında birleşen Arap kabileler, toplumsal birliktelik oluşturarak zamanla *toplumsal vahdeti* de gerçekleştirdiler.

³⁹ Mehmet Alıcı, “Cahiliye Arabı bir peygamber bekliyor muydu? Âtil Tanrı/Deus Otiosus bağlamında cahiliye dönemi peygamber algısı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (01 Nisan 2018): 125.

⁴⁰ Zeki Tan, *Kur'an-ı Kerim'de müşrik dindarlığı (şekil-mana bağlamında)* (İstanbul: Ark Kitapları, 2016), 518-519.

⁴¹ Zeki Tan, “Kur'ân'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2018): 125.

⁴² Kabile Arap toplumsal yapısında en büyük birlik olup bu topluluktan da boylar meydana gelir. Ayrıntılı bil. İçin Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1: 509-517; İhsan Nus, *el-Asabiyyetü'l-kabliyye ve eseruha fi 'ş-şi'ri'l-Ümevi* (Beyrut: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1964), 115; Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi el-Asrû'l-cahili* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1965), 67-75.

⁴³ 2/el-Bakara 170

2.5. Dönüşüm

Bir toplumsal yapıdan başka bir toplumsal yapıya geçiş demek olan *toplumsal değişim*, Sosyoloji ve Din Sosyolojisi'nin en önemli konularından biridir.⁴⁴

Dönüşüm kelimesini, değişim kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanıyoruz. Bu çerçevede Kur'an'da değişim kavramının *tagyîr* kelimesiyle ifade edildiğini söylemek mümkündür. Değişim ifadesi Kur'an'da "Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe/*tagyîr* Allah onlarda bulunanı değiştirmez/*tagyîr*"⁴⁵ ayetiyle ifade edilmiştir. Mukâtil b. Süleymân'a (ö. 150/767) göre burada kastedilen *toplum*, Mekkelilerdir ve *kendisindekini* ifadesi ise *kendisindeki nimet* demektir. Bu nimet, Allah'ın içlerinden Hz. Muhammed'i (s.a.v) peygamber olarak seçmesi, Kâbe'nin fonksiyonu nedeniyle ticari kazanımlarını arttırarak onları açlıktan kurtarması, düşman saldırısına karşı Mekke'yi korumasıdır. Mekkeliler bu nimetleri değiştiği için Allah da onlara ait bu nimetleri ellerinden almıştır.⁴⁶ Dolayısıyla değişim kavramı, beraberinde var olan iyi nitelikleri ve kıymetli değerleri terketme anlamında da kullanılan bir kavram olarak karşımızda durmaktadır. Bu durum, değişimin olumlu olabileceği gibi olumsuz bir yöne doğru değişim şeklinde de tezahür edebileceğini göstermektedir.

Değişim/dönüşüm, insanlar tarafından kolaylıkla kabul edilmeyen ve benimsenmeyen bir olgudur. İnsanlık tarihi boyunca toplumların dönüşüme uğramaları uzun zaman almıştır.⁴⁷ Bu dönüşümlerin başarıya ulaşması ise zor ve sancılı olmuştur.⁴⁸ Çünkü toplumlar alışlageldikleri düşünce ve uygulamaların dışında başka şeylere maruz kalınca ya da kabullerinin dışında yeni öğretilerle yüzleşince bu durumu kabullenmeleri zorlaşır. Böyle bir toplumu dönüştürmek isteyen başka bir sistem, onların daha önce inandıklarına yakın benzer düşünceleri

⁴⁴ Doğan Ergun, *100 soruda sosyoloji el kitabı*, 5. Bs (İstanbul: Gerçek Yayınları, 1990), 143-146.

⁴⁵ 8/el-Enfâl 53; 13/er-Ra'd 11

⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhate (Beyrut: Müessesetü et-Târihu'l 'Arabî, 2002), 2: 121-122; 3: 369-370.

⁴⁷ Arif Korkmaz, "Toplumsal Değişim Ve Devamlılık Bağlamında Cahiliye-İslam İlişkisi: Hukuk Ve Giyim-Kuşam Örneği", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/1 (23 /Haziran 2020): 55.

⁴⁸ Duran Ali Yıldırım, "Cahiliyeden İslam'a Kur'an'ın Gerçekleştirdiği Karakter Değişimi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (31 Aralık 2019): 439.

getirmesi gerekmektedir.⁴⁹ Bu sebeple İslam, müşrik toplumu dönüştürürken onlarda bulunan hukuki uygulamalara çok karışmadan, Tevhîd inancı ve yanlış inançlar dışında kalan uygulamalarına müsaade etmiştir. Ancak bazı yazarlara göre Câhiliyeden İslam'a geçiş sürecinde sadece *hukuk* ve *muamelat* alanındaki benzerlikler varlığını sürdürmemiş, aynı zamanda inanç, ibadet ve ahlak noktalarında da bu benzerlik sürmüştür.⁵⁰

Allah toplumlara peygamberleri aracılığıyla müdahale etmektedir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in temel görevi, değişen şartlara göre tavır alarak toplumun dönüştürülmesine rehberlik etmektir.⁵¹ Dolayısıyla onun sözleri ve filleri toplumun dönüştürülmesinde önemli bir konuma sahiptir.

Tezimizde Câhiliye insanların yaşadıkları dönüşüm, kevnî âyetlerle sağlanan inançsal dönüşümle sınırlı tutulacaktır.

2.6. Kevnî Âyet

Câhiliye döneminde meydana gelen birçok olay, döneme ait kültürel nitelikler, kabuller ve inançlar Kur'an'da net olarak yer bulmaktadır.⁵² *Nesî'* gibi gelenekler, poligamideki sınırsızlık ve mirastan kadının mahrum edilmesi gibi hukuki problemler, *teberruc* gibi toplumsal ahlaka zarar veren girişimler, cariyelerin genelevlerde çalışması gibi iktisadi sorunlar, Kur'an'da açık hükümlerle karşılık bulan konulardır. Bunlar arasında gök ve gökcisimlerine ait pek çok niteliğin ve anlatımın da varlığından söz edebiliriz. Kevnî âyetler diye özetlemeyi tercih ettiğimiz bu tür âyetler, göğün ve yerin yaratılışı ile ilgili olabildiği gibi dağların hareket halinde olması, gezegenlerin belirli bir yörüngede dolaşıyor olması gibi astronomik konularla da ilişkilidir. Ancak tüm bunlar, bilimsel veriler aktarmak amacına dönük olmayıp Câhiliye araplarının algısını bir hedefe doğru yönlendirme amacına dönüktür. Bu hedef de bunların Tanrı olmayıp Allah tarafından yaratıldıkları inancıdır. Bu cümleden hareketle tezimizin kapsamıyla ilgili şunları söylemek mümkündür. Kur'an'da kevnî âyetlerin sayısının fazla

⁴⁹ ed-Dihlevi, *Hüccetullahi'l-baliga*, 1: 189.

⁵⁰ Emrah Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür: Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 15-28.

⁵¹ Salahattin Polat, *Hadis araştırmaları -tarih, usul, tenkid, yorum-*, 3. Bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 299.

⁵² Hüseyin, *Fî's-şî'ri'l-cahili*, 28.

olması Câhiliye dönemi insanların bu konularla alakalarının aynı oranda fazla olduğunu gösterir. Ancak bunlara geçmeden önce kevnî unsurların özellikle Mekke döneminde neden daha fazla yer kapladıklarından bahsetmek istiyoruz.

Hız. Peygamber, içerisinde çok çeşitli inançların bulunduğu bir topluma gönderilmişti. Mekke döneminde yapmış olduğu mücadelede farklı inançları tek bir düşünce etrafına toplamak ve gönderildiği topluma tevhiid inancını yerleştirmek zorundaydı. Bu sebeple Mekke döneminde inen âyetler kevnî unsurları çokça barındırmaktaydı. Bu âyetler, toplumun yanlış inanç ve davranışlarını aşama aşama değiştirmek suretiyle İslam toplumu haline getirmiştir.

Kur'an'da Yahudilere, Hristiyanlara, Mecûsîlere, Sâbiîlere ve putperestlere itiraz ve cevaplar vardır. Ancak Kur'an sadece Filistin Yahudilerine, Bizans Hristiyanlarına, İran Mecûsîlerine ve Cezire Sâbiîlerine itiraz ediyor değildir. Aynı zamanda Arap yarımadasında bulunan dinsel gruplara da hitap etmektedir.⁵³ Zira asıl ve ilk muhataplar onlardır. Öte yandan şu temel ilkenin de tezimizde esas alındığını söyleyebiliriz: Kur'an'da bahsedilen konular ve olaylar, Araplar tarafından tanınan ve bilinen meselelerdir. Kıssalarda bahsedilen yerler ve şahıslar, bilinen kişilerdir. Bu kişileri çevrelerinde yaşayan diğer dinlere mensup insanlara sorarak bilgi almaları mümkündür.

Kur'an ve Tefsir Tarihi boyunca kevnî âyetler hakkında çok farklı yorumlar yapılmıştır. Dönemler değıştikçe ve bilim geliştikçe bu âyetler hakkında yapılan yorumlar da çoğalmış ve çeşitlilik göstermiştir. Bunun nedeni sahip olduğumuz ön kabuller ve rivâyetlerde bulunan bilgilerdir.⁵⁴ İslam dünyasının kevnî âyetler konusunda yapmış olduğu yorumlara baktığımızda karşılaşılan yeni bilgi ve durumlardan yola çıkarak söz konusu âyetler yorumlanmaya çalışıldığını görürüz. Yani müfessirler, yeni bir ilmi mesele ile karşılaştıklarında hemen konunun Kur'an'da bahsedildiğine dair çalışmalar yapmaktaydılar. Kevnî âyetler incelenirken genel itibarıyla herkes kendi dönemindeki gelişmelerden yola çıkarak açıklama gayreti içerisinde girmiş ve bu âyetlerin ilmi gelişmelere işaret ettiğinden

⁵³ Hüseyin, *Fî's-şî'ri'l-cahili*, 29.

⁵⁴ M. Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Arapları Namazı (Salât) Biliyorlardı", *Akademik Siyer Dergisi*, 2 (30 Haziran 2020): 6.

bahsetmiştir. Ancak biz bu durumun aksini iddia ediyoruz ve bu âyetler ile ilgili yorum yapılırken geleceği değil, geçmişini temel almamız gerektiğini düşünüyoruz. Bu sebeple Câhiliye dönemini esas alan bu araştırmada, kevnî âyetlerin o dönemin dini inançlarını değiştirmek üzere indiğini göstermeye çalışacağız.

3. Tezin Kapsam ve Sınırlılıkları

İslam'la beraber şirk barındıran bütün öğeler, insanların tekrar eski inançlarına dönme ihtimali düşünüldüğünden ortadan kaldırılmıştır. Putlar ve sunaklar yıkılmış, tapılan ağaçlar kesilmiş ya da yakılmıştır. Bu sebeple bölgede yapılan çalışmalarda pagan kültüre ait olan kaynaklar sınırlı sayıda kalmıştır. Ortaya çıkarılan somut kalıntılar ise Câhiliye döneminden çok öncesine ait eserler şeklindedir. Câhiliye dönemine ait ulaşılabilen veriler, daha çok tarih, rivayet ya da *Kitābu'l-eşnām* tarzı metinlerde yer alan bilgilerden ve tasvirlerden oluşmaktadır. Kısacası Câhiliye dönemi hakkında, önceki inanışlardan ve sınırlı sayıdaki rivayetlerden başka kaynaklara ulaşamadık. Ancak ulaştığımız bu kaynaklar az da olsa Câhiliye dönemi inançları hakkında bizlere ipucu sunmuşlardır.

Câhiliye dönemi şiirlerinde yıldızlar,⁵⁵ gökyüzü,⁵⁶ bitki, hayvan⁵⁷ ve dini motifler⁵⁸ bulunmakla birlikte İslam öncesine ait dini inançlar hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Bunun en büyük nedeni, şirk bulaşmış olan şiirlerin Müslüman raviler tarafından İslam inancına ait tevhîd ilkesi çerçevesinde yeniden rivayet edilmesidir.⁵⁹ Çağdaş edebiyatçılar da şiirin Câhiliye dönemi inançları hakkında kaynaklık oluşturamayacaklarını ısrarla vurgulamışlardır.⁶⁰ Bu sebeple şiirlerden elde edeceğimiz bilgilerde sıkıntılar yaşamaktayız. Ancak bu şiirlerde yer alan bilgilerin Kur'an'ın anlattığı şirk sahneleri ile uyuşması durumunda bunların doğru veriler olduğunu da esas almış olacağız.

⁵⁵ Abdussamed Yeşildağ, "Câhiliye'den Abbâsîlere Arap Şiirinde Yıldız Tasvirleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (30 Haziran 2010): 187-208.

⁵⁶ Abdussamed Yeşildağ, *Cahiliye ve Abbasiler Döneminde Arap Şiirinde Gökyüzü Tasviri* (Thesis, Atatürk Üniversitesi, 2003).

⁵⁷ Mahmut Kafes, "Muallakalarda Bitki Ve Hayvan Tasvirleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (20 Haziran 2016): 145-164.

⁵⁸ Ali Bulut, "Cahiliye Şiirinde Bazı Dinî Motifler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (01 Ocak 2005): 213-235.

⁵⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 12, 113; Ögmüş, *Cahiliye döneminde Araplar*, 189.

⁶⁰ Hüseyin, *Fi's-şi'ri'l-cahili*, 37-43.

4. Tezin Yöntemi

Tezimiz, tarihsel verilerin kullanıldığı, Kur'an ayetlerinin analiz edildiği karşılaştırmalı metodun takip edildiği bir yöntem izlemektedir. Tezimizin ana malzemesi tarihsel verilerdir. Bundan dolayı tezimizin odağından sapmaması ve detaylarda yitip gitmemesi amacıyla, kullandığımız bir takım kelime ve kavramların ayrıntılarına ve kök anlamlarına –gerekmedikçe- yer vermedik. Buna ek olarak önemli gördüğümüz bazı kelimeler hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler için dipnotta kaynak verdik.

Tezimiz giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Tezimizin birinci bölümünde Câhiliye dönemi insanların kevnîyat hakkındaki düşüncelerini ve bu düşünceleri nerelerden aldıklarına dair bilgileri aktardık.

Konuyu serdederken evvela Arap yarımadası ve çevresindeki/ve *men hevlehâ* krallıkların dini inançlarından bahsedeceğiz. Daha sonra Câhiliye dönemi inançlarından bahsedeceğiz. Çünkü Câhiliye insanların sahip oldukları inançların kendilerinden önceki inançlardan etkilendiğini biliyoruz. Bu durum ilgili ayetlerin manasının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Câhiliye döneminden önce yaşamış devletlerden bahsettiğimiz bütün bölümlerde o devletlerle ilgili ayrıntıya yer vermedik. Çünkü böylesi bir çalışma bizim çalışma alanımızın eksenini değiştireceğinden sadece ilgili devletlerin dini inançlarından bahsettik. Bahsettiğimiz bu inançların hepsinin Câhiliye dönemi Araplarının inançlarının üzerinde etki sahibi oldukları düşünmekteyiz.

Câhiliye insanları veya *Mekkeli müşrikler* diye genelleme yaptığımız yerler ile ilgili şu bilgiyi aktarmamız gerekmektedir. Bu cümlelerin geçtiği bütün yerlerde tüm bir kitleyi veya oradaki inanca sahip insanların tümünü kastetmedik. Bu durumu –detayına ileride yer vermek kaydıyla- bir misalle anlatmak istiyoruz: Kur'an'da *Şi' rā'*dan bahsedilmekte ve Allah hakkında “O, *Şi' rā'nın rabbi'dir*” denmektedir.⁶¹ Bu yıldız isiminin Kur'an'da yer alıyor oluşu, o dönemde bir takım insanların *Şi' rā* yıldızına taptığı anlamına gelmektedir. Huzaa, Ğassân ve Ğatafan kabilelerinin bu yıldızla taptıkları aktarılmaktadır. Ona tanrısallık yüklediklerini ve

⁶¹ 53/en-Necm 49

ona kutsallık atfettiklerini göstermektedir.⁶² Bunların Mekke ve çevresindeki diğer inananlara kıyasla sayıları az olabilir. Ancak bu tür inançları olan kişileri biz -her ne kadar da az sayıda olsalar da- Câhiliye insanları veya Mekkeli müşrikler kategorisinde ele aldık.

İkinci bölümde, Kur'an'ın, Câhiliye de bulunan, İslam'ın Tevhîd ilkesine aykırı bulduğu ve şirk barındıran inançlarını nasıl değiştirdiğini ve yerine hangi düşünceyi koyduğunu Kur'an âyetlerini merkeze alarak açıklayamaya çalıştık.

Tezimizin yazımında İsnad Atıf Sistemi esas alınmıştır. Yer, şahıs ve kabile isimlerinin yazımında bir bütünlük oluşturmak amacıyla İSAM verileri esas alınmıştır. Ayet meallerinde DİB *Kur'an Yolu* meâli belirleyici olmakla birlikte gerekli yerlerde tasarruflarda bulunulmuştur.

5. Tezin Kaynakları

Tez konusu olarak belirlediğimiz *Câhiliye Arap Toplumunu İslam Toplumuna Dönüştürmede Kevnî Âyetlerin Etkisi* başlıklı bu araştırmanın daha önce herhangi bir çalışmaya konu edinmediğini tespit ettik. Bu çerçevede birincil kaynak olarak herhangi bir eserden bahsetmemiz söz konusu olmamaktadır. Bununla birlikte çalışmamızda gerek Câhiliye inanç ve gelenekleri olsun gerek de Dinler Tarihi olsun konumuza ışık tutabilecek bilimsel kaynaklara ve akademik makalelerden yararlandık. Bu eserlerden ilgili yerlerde atıflarla yararlandığımız için burada isim olarak her birisine yer vermeyi gerekli görmüyoruz.

Çalışmanın temel kaynakları, tefsirler, Mekke inancıyla ilgili verilerin elde edilebileceği tarih kitapları, dünya ve peygamberler tarihiyle ilgili kitaplar oluşturmaktadır. Bunlar içerisinde Müslümanlar tarafından kaleme alınan eserlerin tarihsel olarak Câhiliye devrine en yakın olanları öncelenmiştir. Tefsirlerden yararlanılmakla birlikte Kur'an'ın indiği döneme en yakın iki tefsir esas alınmaya çalışılmıştır. Bunlar: Mukâtil b. Süleymân'ın, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî'nin, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an* isimli eserleridir. Bundaki asıl amacımız, âyetlere yapılan yorumların en sade biçimlerine ulaşmak ve bu âyetler hakkında ilk dönem kanaatlerin neler

⁶² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhate (Beyrut: Müessesetü et-Târihu'l 'Arabî, 2002), 4: 166-167.

olduğunu ortaya koymaktır. Zira daha sonraki süreçlerde bilimsel tefsir yönteminin etkisiyle –aslında Câhiliye inançlarını reddetmek için inen ayetler- yorumların daha teknik alana kaydığını görmek mümkündür.

Öte yandan yakın dönemde yazılmış da olsa Câhiliye kültürüne ışık tutan bazı çalışmalardan da yararlandık. Mesela Cevad Ali'nin *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm* adlı eseri, bu tür çalışmalardandır.

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYE DÖNEMİNDEKİ KEVNÎ İNANIŞLAR

Tarihin herhangi dönemi incelenirken bu dönemin kendisinden önceki zamanlar, olaylar ve hadiselerden bağımsız olduğunu düşünmek, bu dönem hakkında doğru bir sonuca ulaşabilmenin önündeki en büyük engeldir. Buna göre Câhiliye Dönemi de tarih öncesi dini inanış ve değerlerden soyutlanmış bir zaman aralığı değildir; tarihsel bir birikimin tevarüsü ile şekillenmiştir. Bu tarihsel birikim, inanç sistemlerinin aktarılması şeklinde tezahür edebildiği gibi kültürün, sanatın ve iktisadın da aktarılması şeklinde olabilir. Kur'an'da bu tür tarihsel tevarüsün, olumsuz ya da yararlı yönlerine dair çeşitli ipuçlarını bulmak mümkündür.

Kur'an'ın Mekkeli müşriklerin sözlerini aktardığı bir kısım bölümlerinde müşriklerin *atalarının dinini sürdürme* söylemini sıklıkla dile getirdiklerini görmek mümkündür. Bu durum Mekkelilerin köklerine vurgu yapma anlamı taşımaktadır. Öte yandan Kur'an'da Kâbe'nin İbrâhim tarafından inşa edilmesi, Hac için insanları davet etmesi, Mekke'nin Ebrehe (ö. 570 [?]) ordusundan korunması, Kureyş'in ticaret yolları gibi bölgeye itibar kazandıran tarihi olayların vurgulanması, Mekkelilerin tarihsel bağlarının kendilerine hatırlatılmasıdır. Bu yolla, onlardan beklenenin şirk değil tevhîd düşüncesine bağlılık olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Câhiliye toplumunu değerlendirmek için kendilerine tevarüs eden inanç sistemini değerlendirmek gerektir.

Bu bölümde Hicaz civarında yaşamış Câhiliye öncesi toplumların kevnî inançları ele alınacaktır. Bu inançların Mekkelilerin inançlarına yansımaları tahlil edilecektir.

1. Câhiliye Öncesi Kevni İnançlar ve Câhiliye Dönemindeki Yansımaları

İnsanlık tarihi boyunca hiçbir medeniyet, çevresinden soyutlanmış ve bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmemiştir. Her bir medeniyet, varlığını kendinden önceki medeniyetin varlığına ve birikimine borçlu olduğu gibi, yok oluşunda da kendinden sonra gelen medeniyetlerin kuruluşu için basamak vazifesi görmüştür. Genelde yok olan medeniyetler, birikimlerinin bir kısmını kendinden

sonraki insanlar içerisinde var etmeye devam ederler. Bu kural bütün inanç sistemleri için de geçerlidir.

Eski çağda yaşayan insanların ortak eğilimi, ilahi, doğüstü güç ve güç odaklarına inanmaktır.⁶³ Eski uygarlıkların –hemen hemen- tümünde doğa olaylarına kutsiyet atfetme, yıldız ve gezegenlere tapınma gibi inançlar oldukça yaygındı.⁶⁴ Dünya tarihini oluşturan bütün toplumlarda olduğu gibi Arap toplumunda da bu tarz inanışlar söz konusu olmuştur.

Dünyanın politeist kültüre sahip diğer insanları gibi Câhiliye insanların da üstün varlık inancı bulunmaktaydı. Bunun yanında üstün varlık ve insan arasında aracılık yapan ikinci derecede ilahlar bulunmaktaydı.⁶⁵ Bu inançlar İslam'ın bölgeye hâkim olmasına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Arap yarımadası bulunduğu coğrafya itibariyle diğer toplumlardan kopuk halde değildi. Bölge ülkeleriyle arasındaki hem siyasî hem de ticari ilişkiler, beraberinde dini ve kültürel bir etkileşimi de oluşturmuştu. Bünyesinde birçok farklı dini, dili, kültürü ve geleneği bulunan insan toplulukları barındırıyordu. Bu sebeple Arap toplumu bu halklarla yakın temas kurma imkânı bulmuştur.⁶⁶

Sami ırklara mensup halklar, güneşe, aya, gezegenlere, ışığa, ateşe, dağlara, topraktan doğmuş devlere, tabiata, ormanlara ve hayvanlara tapma gibi çok tanrılı inanca sahiplerdi.⁶⁷ Sami kavimlerde görülen gezegen ve yıldızlara tapma gibi inançların tümünün Asur ve Bâbil kaynaklı olduğuna kesin gözüyle bakılmıştır.⁶⁸ Araplarda bulunan göksel inanışların ise eski zamanlardan itibaren Bâbilliler ile

⁶³ Abdurrahman Okuyan, “Arap Yarımadası’nda İslâm Öncesi Dini Yapı”, *İlahiyat*, 1 (31 Aralık 2018): 108.

⁶⁴ Günümüzde yıldızların, gezegenlerin ve çeşitli doğa unsurlarının kutsallaştırılmasına yönelik inanışlar bulunmaktadır. Araştırmamız bu konuyu kapsamadığı için günümüzde var olan bu tür inanışlara çalışmamızda yer vermedik. Ancak bu konuyla ilgili bir çalışma yapma düşüncesi içerisindeyiz.

⁶⁵ Şinasi Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”, *Cahiliye Araplarının ilahları*, ed. M.Mahfuz Söylemez, 219 (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 19.

⁶⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve insan : Kur'ani dünya görüşü'nün semantiği*, trc. M.Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 280.

⁶⁷ Jules Soury, *Karşılaştırmalı mitoloji ışığında İsrail dini*, trc. Harun Güngör - H. İbrahim Açmaz (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 10.

⁶⁸ Sibel Özbudun, *Ayinden Törene: Siyasal İktidarın Kurulma Ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1997), 94.

Araplar arsındaki komşuluğa dayandırılmıştır.⁶⁹ Ayrıca Bâbillilerin Araplara yönelik saldırılarında elde ettikleri ganimetler arasında Araplara ait putların bulunduğu ve bu bilgilere de Asurluların savaş sonucunda Arapların ellerinden aldıkları putların üzerinde çıkan yazılardan anlaşılmaktadır.⁷⁰ Ancak bu putların isimleri Bâbil kitabelerinde geçmemektedir.

Araplar ve Asurlular arsında da ilişkiler geliştirilmiştir. İki toplum arasındaki bu etkileşimi Asur kitabelerinde Araplara işaret eden bölümden anlaşılmaktadır.⁷¹

Câhiliye dönemi inanç grupları da kendinden önceki sistemlerden etkilenmiş ve onlarda bulunan unsurları kendi bünyesine alarak kendi sistemlerini oluşturmuşlardır. Bu sebeple Câhiliye dönemi inançları üzerinde etkili olan Güney Arabistan ve Kuzey Arabistan tarihi birbirinden ayrılmaz bir bütün gibidir.⁷²

İslam öncesi Arap yarımadasının siyasî durumuna baktığımızda, bölgenin Kuzey Arabistan ve Güney Arabistan olarak ikiye ayrıldığını söyleyebiliriz.⁷³ Arabistan isminin verildiği bu coğrafyada, milattan önce ve sonra çok sayıda krallık veya devlet kurulmuştur.⁷⁴ Hüküm sürdükleri bölgeler ve siyasetleri farklılık arz etse de dini inanç itibarıyla birbirlerine benzeyen bu krallıklar politeist ve pagan unsurları barındıran dinî yapılara sahiplerdi.⁷⁵ Buradaki krallıklar hem siyasî hem de dinî açıdan birbirleriyle mücadele içerisinde olmuşlardır.⁷⁶ Ancak dönemin inançlarını doğa güçlerine, gök cisimlerine ve ataların ruhlarını kutsallaştırma

⁶⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1: 607.

⁷⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1: 609.

⁷¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1: 574.

⁷² Neşet Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 2.

⁷³ M. Şemseddin Günaltay, *İslam öncesi Araplar ve dinleri*, thk. M:Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 63.

⁷⁴ Kurulan krallıklar ve devletler için bkz. Hasan İbrâhim Hasan, *Tarihü'l-İslâm : es-siyasi ve 'd-dini ve 's-sekafti ve 'l-ictimai* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1991), 23-37; ve Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 1: 26-69; ve Kelpetin, *İslam öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*.

⁷⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan günümüze dinler tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi yayınları, 2002), 34-40.

⁷⁶ Arap yarımadasındaki din odaklı mücadeleler için bkz. Ömer Aktaş, "Arap Yarımadasında Din Odaklı Mücadeleler ve Cahiliye Araplarına Etkileri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020): 227-254.

şeklinde gruplandırmak mümkündür.⁷⁷ Özelde Câhiliye dönemi insanlarında, genelde bütün putperest inançlarda bu üç kültün iç içe geçtiğini görmek mümkündür.

Suriye ve Mezopotamya dâhil olmak üzere Arap yarımadasını kuşatan pagan anlayışların temelini, yıldız ve gökcisimlerinin tanrılaştırılması oluşmaktadır.⁷⁸ Özellikle Güney Arabistan'da kurulan devletlerin dinî inançları birbirlerine paralellik arz etmektedir. Elde edilen tarihi yazıtlardan anlaşıldığı üzere bu bölgede kurulan birçok devletin güneşe, aya ve yıldızlara taptıkları anlaşılmaktadır.⁷⁹

Kuzey ve Orta Arabistan'da kabile devleti olarak kurulan Kinde krallığı⁸⁰ kabile düzeninde yaşadıkları için sürekli göç halindeydiler. Bu sebeple onlar hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır.⁸¹ Bunun yanında krallığın merkezi olarak kabul edilen bölgede yapılan kazı çalışmaları neticesinde elde edilen bilgiler bizlere, Kinde krallığı içerisinde yaşayan bazı grupların, kevnî ilahlara taptıklarını göstermiştir. Bulunan bu eserler içerisinde *Şems*, *Sin*, *Ved*, *Abat* ve *el-Havar* Tanrıları için inşa edilmiş beş mabet bulunmaktadır.⁸²

Yemen'de bulunan Hadramut/*Hadramevt*, Hz. Hûd'un peygamber olarak gönderildiği Ad kavminin yaşadığı bölgede kurulmuştur.⁸³ Hem Hz. Hûd'un mücadelesi hem de bu kavmin başına gelenler, Câhiliye dönemi insanları tarafından biliniyordu. Zaten Kur'an'da Ad ve Hûd'dan sürekli bahsedilmesinin nedenlerinden biri de bu kabilelerin niteliklerinin Araplar tarafından biliniyor oluşudur. Hz. Şu'ayb'ın kabilesi olan Medyenlilere dönük olarak kullandığı "Ey kavmim! Sakın bana karşı muhalefetiniz sizi, Nûh kavminin veya Hûd kavminin yahut Sâlih kavminin başlarına gelenlerin benzeri bir musibetin başınıza gelmesine

⁷⁷ Muhammet Fatih Duman, "İslam Öncesi Dönemde Kâbe'nin Paganizm (Put İnancı) ile İlişkisi", *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. M.Mahfuz Söylemez, 219 (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 242.

⁷⁸ Ahmed Emin, *İslamın Bugünü*, trc. Abdülvehhab Öztürk (Ankara: İslam Kitabevi, 1977), 26.

⁷⁹ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 31.

⁸⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Kinde (Benî Kinde)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 37.

⁸¹ Tevfik Berru, *Tarihü'l-Arabi'l-Kadim* (Beyrut-Şam: Darü'l-Fikri'l-Muasır, 1996), 163.

⁸² Kelpetin, *İslam öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 198.

⁸³ 46/Ahkaf 21, Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 23.

sebepler olacak günahlar işlemeye sürüklemesin! Lût kavmi zaten *sizden uzak değildir*/'*ankum bi ba 'id*'⁸⁴ ayetindeki uzaklığın, zamansal yakınlığı ifade ettiği düşünülmektedir. Buna göre Hz. Şu'ayb'ın kavmine en yakın azab hadisesi, Lût kavminin başına gelmiştir.⁸⁵ Bu itibarla söz konusu tarihsel süreçte adları geçen peygamberlerin zamansal olarak birbirinden çok uzak olmadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Hadramut bölgesinde daha çok Yahudilerin yaşadığı da bilinmektedir. Dolayısıyla bu peygamberlerin isimlerinin tüm bölgede biliniyor olması olağandır. Hadramut krallığının yıkılış tarihi itibarıyla Kur'an'ın nazil olmaya başladığı tarihe yakın olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Câhiliye dönemi insanların Hadramutlular hakkında bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır.

Güney Arabistan'da kurulan devletlerde de aya, güneşe ve yıldızlara tapmak dinin temel esasları arasında sayılmaktaydı. Yapılan kazı çalışmaları neticesinde zikredilen ilahlar adına inşa edilen tapınaklar veya sunaklar ortaya çıkarılmıştır. Aynı şekilde gök cisimlerini ve doğada meydana gelen güçleri (yağmur, şimşek vb.) temsil eden putların yapımı da güney Arabistan'da kurulan devletler tarafından sağlanmışır.⁸⁶ Şimdi bu inançlardan kısaca bahsedeceğiz.

Yemen bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Ma'in kralları, tanrıları ve dinî inanışları hakkında bilgi veren çok sayıda eser gün yüzüne çıkarılmışır.⁸⁷ Ortaya çıkarılan bu eserlerde Ma'inliler döneminde dinin ayrı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Ma'in halkı, krallıkta bulunan bütün şehirlerde tanrıları için mabetler inşa etmişlerdi. Bu mabetlerde tapınılan en önemli tanrılar Ay, Güneş ve Venüs tanrılarıydı.⁸⁸ Ancak Ma'inliler, Güney Arabistan'da kurulan

⁸⁴ 11/Hûd 89

⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 259; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001), 12: 550-551.

⁸⁶ Berru, *Tarihü'l-Arabi'l-Kadim*, 96.

⁸⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 2. Bs (Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Irakî, 1993), 3: 74.

⁸⁸ Kelpetin, *İslam öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 33.

en eski krallıklardan biri olarak kabul edilmesine rağmen⁸⁹ ilk dönem İslamî kaynaklarda bu devlete dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁹⁰

Sebe Krallığı Güney Arabistan'da, Araplara yakın bölgede ve Asurlulara bağlı olarak kurulmuştur.⁹¹ Arap yarımadasının güney batısında ve Ma'inlilerin kültürel mirası üzerine kurulan bu medeniyetin⁹² kurucusunun ismi Abdüşşems'tir.⁹³ Abdüşşems'e Sebe lakabının verilmesiyle ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur.⁹⁴

Sebeliler, Câhiliye insanların dinî ve kültürel anlamda etkilendikleri önemli bir medeniyettir. Sebe krallığıyla ilgili Câhiliye dönemi insanların ellerinde veya zihinlerinde fazlaca kaynak bulunmaktadır.⁹⁵ İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerîm de Sebe' isimin bir sureye verilmesi de bunun bir kanıtıdır. Ayrıca bu surede Sebe' ülkesindeki şehirlerden ve bu şehirlerarasındaki ticaret ağının güvenilirliğinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.⁹⁶ Ayrıca Hz. Süleyman'a bu ülke halkının güneşe taptıklarının bilgisi ulaştırılmıştır.⁹⁷ Kısacası Câhiliye insanları Sebe krallığı ile ilgili bilgi sahibiydiler. Bu durumu Yemenli sahabî Ferve b. Müseyk'in Sebe' suresinin nuzülü üzerine Hz. Peygamber'e soru soran bir kişiyle ilgili aktardığı bilgilerden anlıyoruz. Ferve'nin aktardığına göre orada bulunanlardan birisi Sebe' suresinin nazil olmasına Hz. Peygamber'e "Sebe' kimdir? Bölge (ismi) midir yoksa Kadın (adı) mıdır?" diye sordu. Bunun üzerine Resulullah "Her ikisi de değil. Sebe' on çocuğu olan Arap bir adamdır. (Bundan on kabile türedi). Bunlardan altı tanesi Yemenlileşti; dördü ise Şamlılaştı.

⁸⁹ Nielsen Ditlef, *et-Târihu'l-arabiyu'l-kadîm*, trc. Fuad Hüseyin (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Misriyye, 1958), 267.

⁹⁰ Ahmed Hüseyin Şerefeddin, *el-Yemen abre't-tarih, (mine'l-karni'r-rabi' aşer kable'l-milad ile'l-karni'l-işrin) dirase coğrafiyye, tarihiye, siyasiyyeti şamile*, 2. Bs (Abidin : Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1964), 55.

⁹¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1: 581.

⁹² Zeyd b. Ali 'İnan, *Târihu hadâreti'l-Yemen'l-kadîm* (Kahire: Matbaatus-Selefiyye, t.y.), 82.

⁹³ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid Taberi, *Tarihü't-taberi tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967), 2: 111.

⁹⁴ Bk. İbn Vazîh Ahmed b İshak b Ca'fer Ya'kubî, *Tarihü'l-Ya'kubî*, thk. Abdul Emir Mihna (Beyrut: Şeriketu'l a'lamî li'l Matbuât, 2010), 1: 75; Taberi, *Tarihü't-taberi*, 1967, 2: 111.

⁹⁵ Burada özellikle *cahiliye dönemi insanları* dedik. Çünkü o dönemde Kur'an'ın muhatapları arasında Yahudiler de bulunmaktaydı. Yahudi bilginlerinin ellerinde bulunan Tevrat tomarlarında bu konuyla alakalı bilgiler bulunmaktaydı.

⁹⁶ 34/Sebe' 15,18

⁹⁷ 27/Neml 22-29

Şamlılaşanlar, *Laḥm*, *Cuzām*, *Gassān* ve *'Āmile*'dir. Yemenlileşenler ise *Ezd*, *Eş 'ariyyūn*, *Himyer*, *Mezḥic*, *Enmār* ve *Kinde*'dir" dedi.⁹⁸ Görüldüğü gibi Kinde ve Himyer dâhil olmak üzere Şam ve Yemen aralığındaki krallıklar ve boylar, Müslümanlar tarafından da bilinmekteydi. Dolayısıyla Câhiliye döneminde Arapların Şam'dan Yemen'e kadar bölgede bulunan kabilelerin tarihleriyle ilgili de yeterli malumata sahip oldukları anlaşılmaktadır.

1.1 Câhiliye Dönemindeki Üçlü Tanrı Sisteminin Kaynağı

İslamiyet'ten önceki Arapların dinî yapısı hakkında bilgi kaynaklarımızın en zengin olduğu bölge, Güney Arabistan'dır.⁹⁹ Yapılan modern araştırmalar neticesinde Güney Arabistan'da kurulan krallıkların dinî inançlarında güneş, ay ve Zühre yıldızından oluşan üçlü Tanrı sisteminin yerleşmiş olduğu anlaşılmıştır.¹⁰⁰ Üçlü Tanrı sistemi bulunan Ma'inlilerde¹⁰¹ 'Aster: toprakların sulamasından zirai mahsullerden sorumlu tanrıdır. Bu sebeple *Zat-u Kabd* diye isimlendirilmiştir.¹⁰² Himyerîlerin din anlayışı, güney Arabistan'da kurulan diğer krallıklarla benzerlik gösteriyordu. Onlar, Ay tanrısı, Güneş tanrısı¹⁰³ ve Zühre yıldızı olmak üzere üçlü ilah sistemini benimsemişlerdi.¹⁰⁴ Mezopotamya kültürlerinde bulunan üçlü tanrı sisteminin göksel unsurları güneş, ay ve yıldızlardan oluşmaktadır.¹⁰⁵ Bu üçlü sistem, birçok medeniyette olduğu gibi Mısırlılarda da bulunmaktaydı.¹⁰⁶

Câhiliye döneminde de bulunan üçlü tanrı tasavvurunun buradan gelmiş olabileceği ve yapılan putların da bu üçlü tanrıyı temsil etmiş oldukları ihtimali

⁹⁸ Tirmizî, "Tefsîrû'l-Ḳur'ân", 35/1

⁹⁹ Dayf, *el-Asrû'l-cahili*, 90.

¹⁰⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 50.

¹⁰¹ Ma'inliler Güney Arabistan'da kurulan en eski krallıklardan biri olarak kabul edilmesine rağmen, ilk dönem İslami kaynaklarda bu devlete dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Corcî b. Habib Zeydân, *el-Arab kable'l-İslâm* (Dârü'l-Hilâl, t.y.), 130-135; Ditlef, *et-Târîhu'l-arabiyyu'l-kadîm*, 267-273; Şerefeddin, *el-Yemen abre't-tarih*, 55-60.

¹⁰² Abdullah Hasan Şeybe, *Dirasat fî tarihi'l-Yemeni'l-kadim* (Mektebetü'l-Va'yi's-Sevri, 1999), 78.

¹⁰³ Alusi, *Bulugü'l-ereb*, t.y., 2: 237.

¹⁰⁴ Berru, *Tarihü'l-Arabi'l-Kadîm*, 97.

¹⁰⁵ Samuel Noah Kramer, *Sümerler : tarihleri, kültürleri ve karakterleri*, trc. Özcan Buze (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 165.

¹⁰⁶ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 32.

olduğu dile getirilmiştir.¹⁰⁷ Çünkü Câhiliye inancında Ay, baba; tanrı, güneş; onun eşi, ana tanrıça ve yıldızlar ise oğul/kız tanrılar olarak kabul ediliyordu.¹⁰⁸

Câhiliye Araplarına bu inanç ve uygulamaların Suriye ve Asurlardan alındığını¹⁰⁹ düşünenlerin yanı sıra Bâbil kaynaklı olduğunu ve Keldânîlerin etkisiyle önce güney Arabistan’a oradan da kuzeye yöneldiğini¹¹⁰ savunanlar bulunmaktadır. Ayrıca Hadramutlulardan alınmış olma ihtimali olduğunu düşünenler de vardır. Çünkü Hadramut üçlü sisteminde Ay/Sin; Baba, Şems; güneş Anne ve Aster/Aştar da (çoban yıldızı) oğul olarak kabul edilirdi.¹¹¹

Gökcisimlerinden oluşan üçlü tanrı sisteminin dışında Allah, cin ve melekten oluşan başka bir üçlü sistem bulunmaktaydı. Bu inanca göre Allah’ın cinlerle evlilik yaptığını ve meleklerin de bu evliliğin sonucu doğan kızlar olarak inanılmıştır.¹¹² Yahudilerin Üzeyr’in Allah’ın oğlu olduğunu ve Hristiyanların bir kısmının da İsa’nın Allah’ın oğlu olduğu nitelemelerinin bu eğilimden etkilendiğini söyleyebiliriz.¹¹³ Hatta ‘*uḵnūm-u şelāşe* olarak bilinen baba-oğul-Ruhu’l-Kudūs üçlemesinin mantığının da üçleme eğilimiyle ilişkisi söz konusudur.

Bu tür üçlü tasavvurlar, Kur’an tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Özellikle Mekke dönemi âyetlerinin temel konusunu, Câhiliye şirk inancında Allah erkek olarak diğer tanrılar ise onun ya eşi ya da çocukları olarak düşünülen ilahlar oluşturur.¹¹⁴

1.2 Gök ve Tanrı Arasındaki Bağ

İlahi vahye muhatap olmamış veya ilahi kanunların kaybolduğu bütün toplumlarda bilinmeyene karşı bir merak ve yöneliş bulunmaktadır. Bu merakın kaynağı da genellikle gökyüzü ve onda olabilecek olanlar hakkındadır.

¹⁰⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 50,176.

¹⁰⁸ Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable’l-İslam* (İskenderiye: Dâru’l-Ma’rife, 1993), 201.

¹⁰⁹ Mustafa Çağrı, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 318.

¹¹⁰ Dayf, *el-Asrû’l-cahili*, 89.

¹¹¹ Kelpetin, *İslam öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 112.

¹¹² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmiü’l-beyân an te’vili ayi’l-Kur’an*, thk. Abdullah bin Abdu’l-Muhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 21: 120-122.

¹¹³ 9/et-Tevbe 30

¹¹⁴ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 2. Bs (Bağdad: Matbuatü’l-Mecmai’l-İlmiyyi’l-İraki, 1993), 10: 118-121.

Yağmurları yağdıran ve dünyaya bereket indiren göksel bir tanrının varlığı, dünya üzerinde var olmuş bütün inanışlarda ortak olan bir düşüncedir.¹¹⁵ Özellikle eski çağ toplumlarında gök tanrılarına ayrı bir önem verilmiştir.¹¹⁶ Türklerin İslamiyet’le tanışmadan önce gök tanrı inancına sahip olmaları buna verilecek örneklerden biridir.¹¹⁷

Türkçeye gök diye çevirdiğimiz kelimenin Arapçası, *es-Semā*’ şeklindedir. *Smv* kökünden türeyen bu kelime, tekil ve çoğul/*semāvāt* olarak Kur’an’da çok sık tekrar eden kelimeler arasında yer almaktadır. Kök manası *yücelik* olup bu kökten türeyen tüm kelimeler *yukarıda olmayı* ifade eder.¹¹⁸ Araplar yukarıda bulunduğu için evin tavanına, atın sırtına, buluta veya yağmura da sema demektedirler. Öyleki yukarıda oluşuna işaretle toprağın üstünde biten ota da sema dedikleri vakidir. Kişiye şahsiyet ve yücelik kattığı için isim kelimesi de semadan türemiştir.¹¹⁹ Sema kelimesinin tekil kullanıldığı yerler genel itibariyle insan gözünün algılayabildiği alanları içeriyorken, çoğul kullanılan yerlerde bu algının dışında kalan yerlerden bahsedildiğini söylemek mümkündür.¹²⁰ Sema kavramı, Kur’an da, tezimizin de konusunu oluşturduğu yağmur, azap, ağaç, gezegen gibi bütün kevnî âyetlerle irtibatlı olarak ele alınmıştır.

İnsanlar, sonsuz kudret sahibi ilahların mekânının sema olduğunu düşünmüşlerdir. Câhiliye insanların ilahlarından olan gök cisimleri semada bulunuyordu. Yine onların bazılarının ilah olarak kabul ettikleri melekler de semada bulunuyorlardı. Aslında sema olağanüstü ve aşkın düşüncelerin mekânı olarak yorumlanabilir.

Asur kralları, Arap memleketlerine saldırdıklarında onların ilahları olan putları esir alıyorlardı. Esir edilen bu putlardan birisinin isminin ‘Astar semavat’ yani *Göklerin tanrısı* olması¹²¹, Arapların gök tanrı inancını ve göklerle ilahlık

¹¹⁵ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, trc. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 61.

¹¹⁶ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anadolu Uygarlığı* (İstanbul: Der Yayınları, 1981), 452.

¹¹⁷ Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, 2. Bs (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 79.

¹¹⁸ el-İsfahani, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*, 1: 320.

¹¹⁹ Ebû'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, “Smv”, *Mu'cemu Meğâyisi'l-Luga*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dârü'l-Fikr, t.y.), 3: 98-99.

¹²⁰ Halil Çiçek, “Kur’an’da Sema Kavramı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2007): 11.

¹²¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1: 600.

arasında ilişki kurduklarını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Câhiliye dönemi şairlerinin şiirlerinde gökyüzüyle alakalı pek çok ifade yer almaktadır. Bu şiirlerde kullanılan kelimeler bizlere Arapların gökyüzüyle ilgili bilgilerinin bilinenin aksine oldukça kapsamlı olduğunu kanıtlamaktadır.¹²²

Tedmürlüler, çok tanrılı bir inanca sahiplerdi. Sayıları altmışı bulan bu ilahların bazılarının yerli, bazılarının ise diğer milletlerden alındığı söylenmiştir.¹²³ Tedmür inancının en büyük tanrısı olan *Ba'l*,¹²⁴ dinî hayatın şekillenmesinde önemli bir yere sahipti. Öte yandan *Ba'l*, Kur'an'da bahsedilen putlardan birisidir.¹²⁵ Bu durum, Câhiliye insanlarıyla önceki toplumların inançsal etkileşimini de göstermektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın bir putun isminden bahsetmesi, onun toplum içerisindeki kökleri tarihe dayanan bir otoritesinin bulunduğunu ve bu etkinin bizzat isim verilerek kırılmaya çalışıldığını göstermektedir. Kozmik özellikleri bulunan bu tanrı, Tedmürlüler arasında Bâbil tanrısı Marduk'un muadili olarak kabul ediliyordu. *Ba'l*, gök tanrılarının sorumlusu ve insanların kaderini belirleyen tanrı olarak kabul edilmiştir.¹²⁶

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşılacağı üzere Câhiliye dönemi öncesinde kevnîyata dayalı birçok inanç bulunmaktadır. Bu inançların birçoğunun Câhiliye dönemine ulaştığını da söyleyebilmekteyiz.

Câhiliye insanların gökcisimlerine tapmaları birçok nedene dayandırılmıştır. Muhammet Numan el-Carim, *Edyânü'l-Arab fî'l-Câhiliyye* isimli eserinde Câhiliye Araplarının gökcisimlerine tapmasını üç nedene bağlamaktadır:

Birincisi, gezegenlerin kendiliğinden var olduklarını ve hiçbir yaratıcı tarafından yaratılmadıklarını dolayısıyla da ibadet edilmeye layık olduklarını savunmuşlardır.

¹²² Yeşildağ, *Cahiliye ve Abbasiler Döneminde Arap Şiirinde Gökyüzü Tasviri*. 45.

¹²³ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 46-47.

¹²⁴ *Ba'l* ismi, diğer putlar gibi Kur'an'da sadece 37/ Sâffât 125 ayetinde geçmektedir.

¹²⁵ 37/ Sâffât 125

¹²⁶ Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslam* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2009), 383.

İkincisi, bütün gezegenleri birer ilah olarak kabul etmeleri ve bu ilahların da dünya üzerinde farklı vazifelerinin olduğu düşüncesi sebebiyle onlara ibadet etmektedirler.

Üçüncü olarak ise her bir gezegenin ayrı birer tapınağı ve sunağı olduğu düşüncesi ve bu tapınaklarda yapılan ibadetlerin etkisiyle de tanrılar kendi görevlerini yaptıkları inancı hâkimdir.¹²⁷

Bunlara biz de birkaç neden ekleyebiliriz. Doğal afetlere maruz kalan insanlar, içerisine düştükleri çaresizlik nedeniyle hemcinsinden, ağaçtan, hayvandan hatta taştan bile yardım ümit etme çaresizliği içerisine girebiliyorlardı.¹²⁸ Bu sebeple güneşin hararetinden kaçınmak isteyen ve aynı zamanda onun hayat veren enerjisine olan korku ve minnet duygusu onları güneşe tapmaya götürmüştür. Çöl karanlığında yolunu aydınlatan Aya ve yollarını bulmalarında yardımcı olan yıldızlara şükran duygusun bir tezahürü olarak onlara tapmış da olabilirler.

1.3 Câhiliye Dönemi Kevnî İnançlarda Kâbe'nin Konumu

Kâbe tarih boyunca önemini koruyan en önemli mabetlerin başında gelmektedir. Aynı şekilde Câhiliye dönemi insanları için de önemli bir konumdaydı. Özellikle kendilerini Hz. İsmail'e nispet eden Araplar için ayrı bir yeri vardır.

Câhiliye döneminin çok çeşitli inançları barındıran bir yapısı olduğundan söz etmiştik. Kâbe bu inanç gruplarının her biri için çok önemliydi. Ancak biz bu inanç gruplarında sadece kevnî ayetlere konu olun kısımlarından bahsedeceğiz.

Kâbe çeşitli dönemlerde doğal afetler sonucu yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. İslam'ın ortaya çıkmasının yakın bir döneminde Kureyş, Kâbe'yi yeniden inşa etme ihtiyacı duydu. Yapılan inşaatın sonunda Kâbe'nin tavanını, içindeki direkleri ve duvarları çeşitli yıldızlarla süslediler. Ayrıca ağaç resimleri,

¹²⁷ Muhammet Numan el-Carim, *Edyânü'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, 1. Bs (Kâhire: Matbaatü's-Seâde, 1923), 187-188.

¹²⁸ Hüseyin Atay, "İslamdan Önce Arap Yarımadasında Putpereslik Ve Yayılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (01 Nisan 1957): 87.

meleklerle ait suretler ve Hz. İbrahim ve İsmail gibi saygın kişilere ati başka suretler çizdiler.¹²⁹

Kâbe'nin içinde yapılan bu işlemlere bakılacak olursa, Câhiliye dönemi insanları üzerinde kevnîyata dayalı inançların ne kadar hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

2. Kevnî Âyetlere Konu Olması Bakımından Câhiliye Dönemi İnanç Grupları

Bu bölümde, İslam öncesi Câhiliye döneminde, kevnî âyetlere konu olabilecek inanç gruplarından ve bunların kökenlerinin nereye dayandıklarından bahsedeceğiz. Yapılan birçok araştırmada toplumlarda bulunan ilkel inançların birçok medeniyet ve toplumda benzerlik arz ettiği tespit edilmiştir.¹³⁰ Bu sebeple Câhiliye öncesini bilmek, Câhiliye dönemi inançlarından bazılarının nereden geldiğini anlamamızda bizlere yardımcı olacaktır. Bu sayede Câhiliye Araplarının kevnîyata dayalı inançlarının nereden geldiğini, dolayısıyla da Kur'an'da geçen kevnî âyetlerin neye tekabül ettiklerini daha iyi anlayabiliriz. Ancak bu sayede İslam'ın meydana getirdiği etkinin gerçek boyutlarını ve etkilerini tam anlamıyla anlamak mümkün olacaktır.¹³¹

2.1 Güneş Tasavvuru ve Güneşe Atfedilen Kutsiyet

İnsanoğlunun yaşamı üzerindeki en etkileyici ve en önemli gök cismi hiç kuşkusuz güneştir. İnsanlar güneşin hayat veren enerjisine şükranlarını sunmak için zamanla onu kutsallaştırdılar ve tapmaya başladılar. Bu durum tarih öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır.¹³²

Eskiçağ toplumlarında gök tanrılarına büyük önem verilirdi. Göksel tanrılar arasında ise güneş tanrısını diğer tanrılar arasında farklı bir konuma koymuş ve onun yaşam verici engin gücüne büyük hayranlık duymuşlardır. Özellikle tarıma elverişli ve bereketli topraklara sahip toplumlar, güneş tanrı/tanrıçasına daha fazla

¹²⁹ Ebü'l-Velid Muhammed b Abdullah Ezraki, *Ahbâru Mekke ve ma cae fiha mine'l-asar*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979), 1: 164-165.

¹³⁰ Keziban Şahin, "Fırtına Tanrısı'nın Anadolu ve Eski Yakın Doğu Kültürlerindeki İzleri", *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 3/1 (30 Haziran 2019): 1.

¹³¹ Arı, "Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci", 181.

¹³² Ahmet Güç, "Güneş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1996), 14: 288.

önem verdikleri Tanrılar panteonun en üstünde görmüşlerdir.¹³³ Anadolu, Mezopotamya ve Mısır gibi eski çağ medeniyetlerinde ‘güneş’ en önemli göksel ve kozmik tanrı/tanrıça olarak kabul edilir.¹³⁴ Eski Hint,¹³⁵ eski İran dinlerinde ve Grek-Roma kültürlerinde de güneş kültüne ait inanışların olduğu bilinmektedir.¹³⁶ Uzakdoğu dinlerinden biri olan Şintoizm’de de gök ülkesinin yöneticisi güneş tanrısının önemli bir yeri bulunmaktadır.¹³⁷

Asurlulardan bahseden metinlerde yer alan ve Araplar ile ilgili olan bölümlerin bir kısmı bizim için önem arz etmektedir. Asur kralı Araplara savaş açtığı bir sırada Arapların başında Şemsi isminde bir kraliçenin olduğu ve bu kraliçenin de tanrısı Şemas’a dua ettiğini aktarmaktadır.¹³⁸ Burada geçen şemsi ve Şamas ismi hiç kuşkusuz güneş (şems) isminin farklı şekilde kullanılmasıyla elde edilmiştir. Bu durum bizlere eski çağlardan gelerek Câhiliye dönemine kadar Arap toplumunun zihinlerinde bir güneş tanrıçası düşüncesinin yatmakta olduğunu göstermektedir. Zaten bilindiği gibi Arapça’da, evrende bir yıldız olarak bulunan güneş yani *şems*, müennes bir kelimedir. Bu da kelimenin tanrıçalar için kullanılmasını mümkün kılmaktadır.

İslamiyet gelmeden önce kuzey Arabistan’da kurulan krallıkların birçoğunda güneş ilahına inanılmaktaydı. Nabatîler Güneş Tanrısına inanan topluluklardan biriydi. Bu durum Nabatî ülkesinde oldukça yaygındı. Nabatî vatandaşları evlerinde Güneş Tanrısını temsil eden putlara günlük olarak tapmaktaydılar.¹³⁹

Palmirlilerin Güneş Tanrısı olan Yarhibol, Bâbil tanrısı Şamas’ın özelliklerini taşımaktadır.¹⁴⁰ Palmirlilerin Güneş Tanrısının meleği (elçisi) ni

¹³³ Eyüboğlu, *Anadolu Uygarlığı*, 452-454.

¹³⁴ Güneş, bazı inançlarda erkek, bazılarında ise kadın olarak tasvir edilmiştir. Ayr. bil. için bkz. Ebru Uncu, “Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü”, *History Studies International Journal of History / Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* V/1 (2013): 349-366.

¹³⁵ Şehristani ye göre Araplar ve Hintliler inanç noktasında benzerlik göstermektedir. Ayr. bil. için bkz. Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 8.

¹³⁶ Güç, “Güneş”, 14: 288-290.

¹³⁷ Tümer - Küçük, *Dinler Tarihi*, 75.

¹³⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1: 577.

¹³⁹ Gündüz, “Câhiliye Dönemi Arap Putperestliği”, 46.

¹⁴⁰ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 47.

temsil eden *Melek-be 'l*, başının arkasında yuvarlak güneş halesi ile resmedilmiştir. Ayrıca Hristiyanların Hz. İsa'yı resmederken başının üzerine güneş halesi koymalarını buruya dayandığı aktarılmaktadır.¹⁴¹

Güney Arabistan'da kurulan krallıkların ortak ilahlarından biri güneş (Şems) tanrıçasıdır.¹⁴² Ma'inlilerin en önemli ilahlarından biri Güneş tanrıçasına *Nekrah* ismi verilirdi.¹⁴³ Sebelilerde güneş tanrıçasına *hamīm* denirdi.¹⁴⁴ Bu kelime Arapça olup *sıcaklık* ve *hararet* anlamına gelir.¹⁴⁵ Katabanlılar da güneş tanrısını, zat-u mahran ve zat-u rahban diye isimlendirilirdi.¹⁴⁶ Şems, Hadramutluların en büyük tanrısı olan ayın/*Sin* eşi olarak kabul edilirdi.¹⁴⁷ Nabatîlerin dinî inancı dönemin pek çok ülkesinde olduğu gibi çok tanrılı bir yapıya sahipti.¹⁴⁸ Çok tanrılı bu sistemdeki en büyük ve en önemli tanrı Güneş Tanrıçasıydı. İsmi ise *Zûşerâ* idi.¹⁴⁹ Nabatîler bu tanrıyı temsil etmesi için siyah bir taş (heykel) yapmışlardı. *Zûşerâ* tanrısını temsil eden bu heykel ed-Deyr¹⁵⁰ tapınağının girişinde bulunmaktaydı.¹⁵¹ Nabatîler bu tanrı için yıllık törenler düzenlerdi.¹⁵² Ayrıca ülkenin birçok yerinde tanrıları adına yapılmış çok sayıda mabet bulunmaktaydı.

Güneş kök anlamından türediği düşünülen Şemsun, aktarılan rivayetlere göre Allah tarafından putperest bir topluma gönderilen peygamberlerden birinin adıdır.¹⁵³ Çok güçlü ve kuvvetli olan bu zatın Arap zihninde yer ettiği ve bir efsane niteliği kazandığı muhtemeldir.

¹⁴¹ Hasan Nimet, *Mevsû'atu'l-edyâni's-semâviyye ve'l-vad'iyye* (Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994), 272.

¹⁴² Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 31.

¹⁴³ Şeybe, *Dirasat fî tarihi'l-Yemen*, 78.

¹⁴⁴ Şerefeddin, *el-Yemen abre't-tarih*, 148.

¹⁴⁵ el-İryânî Mutahhar Ali, *Fi târihi'l-Yemen: Nukûş müsnediye ve-ta'likât*, 2. Bs (Kahire: Merkezu'd-Dirâseti ve'l-Buhusi'l-Yemeni, 1990), 11-12.

¹⁴⁶ Şerefeddin, *el-Yemen abre't-tarih*, 148.

¹⁴⁷ Berru, *Tarihü'l-Arabi'l-Kadim*, 96.

¹⁴⁸ Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 258.

¹⁴⁹ Bu ismin 'Petranın doğusundaki dağlık bölgenin sahibi' anlamını taşıdığı söylenmiştir. Bk. Philip K. Hitti, *Târîhu Suriyye ve Lübnan ve Filistin*, trc. Abdülkerim Râfik - George Haddâd (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1958), 1: 428-429.

¹⁵⁰ Ed-Deyr: Petra şehrinde m.ö. birinci yüzyılın ortasında inşa edilen iki katlı büyük yapı. Bk. Kelpetin, *İslam öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 138.

¹⁵¹ Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslam*, 363.

¹⁵² Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslam*, 363-364.

¹⁵³ Taberi, *Tarihü't-taberi*, 1967, 2: 22.

Câhiliye dönemine baktığımızda en çok tanrılaştırılan gökcisimlerinin başında güneş ve ay gelmektedir.¹⁵⁴ Bu gökcisimleri çöl ortamında yaşayan insanlar için ayrı bir önem arz etmekteydi. Gündüzün sosyal hayatının başlangıcını güneş belirlerdi. Çalışma ve üretimin sonunun yine güneşin batışı tayin ederdi. Günün başlangıcı için onun varlığına ihtiyaç duyulur ve gecenin tehlikelerinin bitmesi için onun gelişine muhtaç olunurdu. Bu sebeple Câhiliye Arapları arasında güneşe kutsiyet atfedenler bulunmaktaydı. İnsan isimleri de güneş ile ilişkili olurdu. Mesela Abduşşems¹⁵⁵ (Güneşin kulu) gibi isimlerin çocuklara verilmesindeki asıl maksadın güneşe yapılan tazim ve takdisten kaynaklandığını söyleyebiliriz.¹⁵⁶ Hz. Peygamber, bu tür isimleri yasaklamış ve bu isimlere sahip iken Müslüman olan kişilerin isimlerini Abdullah (Allah'ın kulu) ya da Abdurrahman (Rahman'ın kulu) şeklinde değiştirmiştir. İsmi değiştirilen bu kişilerden biri Ebû Hureyre'dir (ö. 58/678).¹⁵⁷

Câhiliye dönemindeki insanlar güneşi yakıcılığı ve renginden dolayı i çeşitli şekillerde isimlendirmişlerdi. Zuka, Cevna, Şarik, Hannez, Duha ve bunlardan türetilmiş isimler bunlardandır.¹⁵⁸

Câhiliye döneminde putlara yapılan ibadet ve kutsiyet sadece o taşa, heykele ya da ağaca yapılmıyordu. Ona yüklenen anlama kulluk yapılmıyordu.¹⁵⁹ Bu sebeple güneş tanrıçasını temsil eden putlar yapmışlardır.

Câhiliye Arapları için en önemli putlardan biri olan Lat'ın¹⁶⁰ güneş tanrıçasını temsil ettiğini iddia edenler bulunmaktadır.¹⁶¹ Ayrıca sabahı, *güneşin taze oğlu* olarak tanımlayıp kuşluk vaktinde güneşe yöneliyorlardı.¹⁶² Bütün

¹⁵⁴ Çağrı, "Arap", 3: 318.

¹⁵⁵ Ebû'l-Fazl Muhammed b Mükerrrem b Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 7: 420.

¹⁵⁶ Yaşar Çelikkol, *İslam öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 181.

¹⁵⁷ İbn Hacer Askalani, *el-İsābe fi temyîzi's-Sahabe*, Dâru Nahda, Mısır 1970, c. 7, s 27-28

¹⁵⁸ Şehabeddin Ahmed b Abdülvehhab b Muhammed Nüveyri, *Nihayetü'l-ereb fi fününi'l-edeb* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975), 1: 42.

¹⁵⁹ Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", 14.

¹⁶⁰ Lat hakkında ayrıntılı bil. için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Döneminde Lat Kültü", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Ağustos 2016): 25-56.

¹⁶¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 227-233.

¹⁶² Cahiliye döneminde insanların kuşluk vakti hakkında bilgileri için bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 56-58.

bunlara rağmen Lat, temsil edildiği görsellerde hilal şeklinde ay, bazen de bir demet buğday ve bir kap tütsü şeklinde de sembolize edilmiştir.¹⁶³ Câhiliye döneminin diğer tanrıları gibi Lat'ın da çevresinde ona bağlanan kişiler tarafından bir inanç grubu ve sunak oluşturulmuştu. Bir tür tarikat denilebilecek bu gurubun çoğu Taiflilerden oluşmaktaydı.¹⁶⁴

Câhiliye döneminde bulunan ve araştırmamız açısından da önem arz eden en önemli putlardan biri, Temîm¹⁶⁵ kabilesinin putu olan *şems* putudur.¹⁶⁶ Ona ait bir tapınağı da bulunmakla¹⁶⁷ beraber müşrikler, Kâbe'nin etrafında onun adına telbiye getirirlerdi.¹⁶⁸ Bunun dışında Kinane kabilesi ve Himyer Araplarının da güneş 'Şems'e taptıkları bilinmektedir. Bu put için Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde, vahalarda, otlak ve sulak alanlarda tapınma yerleri yapmışlardı.¹⁶⁹ Şems putu, bizim çalışmamız için oldukça önemlidir. Çünkü çalışmamızın ana gayesi Kur'an'da geçen kevnî ayetlerin aslında Câhiliye dönemi inançlarını yansıttığını kanıtlamaktır. Zaten diğer putların da Câhiliye insanları tarafından gökcisimleriyle irtibatlandırıldıklarından bahsetmiştik

Bazı oryantalistlere göre Mekke'nin en büyük putlarından biri olan Hubel, güneş tanrısını temsil ediyordu.¹⁷⁰ Güneş tanrısına kulluk vazifesini yerine getirmek isteyenler günde üç vakit (güneşin doğuşu sırasında, tam ortadayken ve batışı sırasında) olmak üzere ibadet ederlerdi.¹⁷¹ Bu sebeple Kureyşliler Hubel'i göğün

¹⁶³ Philip Wilkinson, *Kökenleri ve Anlamlarıyla Efsaneler-Mitler Binlerce Yıllık Görsel Bir Yolculuk*, trc. Emel Lakşe (İstanbul: Alfa Yayınları, 2010), 180.

¹⁶⁴ Ahmed Emin Selim, *Meâlimu Tarihi'l-Arabiyye kable'l-İslam* (Beyrut: Meketebe Haririyye, t.y.), 204.

¹⁶⁵ Temim kabilesi hakkında ayrı bil. için bkz. Muhammet Yekeler, *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi* (Thesis, İstanbul Üniversitesi, 2014).

¹⁶⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 281.

¹⁶⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî İbn. Habîb, *el-Muḥabber*, thk. Ilse Lichtenstadter, 2009. Bs (Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, t.y.), 316.

¹⁶⁸ İbn. Habîb, *el-Muḥabber*, 130.

¹⁶⁹ Alusi, *Bulugü'l-ereb*, t.y., 2: 210, 230, 232.

¹⁷⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 2. Bs (Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İraki, 1993), 9: 252.

¹⁷¹ İsrail Balcı, *Peygamberlik öncesi Hz. Muhammed* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 74.

yeryüzüne açılan kapısı olarak görüyorlardı.¹⁷² Aynı şekilde Hubel'in¹⁷³ güneş tanrısını temsil eden Moa kökenli bir put olduğu da aktarılmaktadır.¹⁷⁴

Menâf, Câhiliye dönemi Arapları için önemli putlardan bir diğeridir. Havranda bulunan yazıtlarda¹⁷⁵ mutluluk ve bereket tanrısını temsil ettiği yazılıdır. Ancak bulunan resimlerde Menâf'ın Suriye merkezli güneş ilahına benzediği görülmektedir.¹⁷⁶ Görüldüğü üzere Câhiliye dönemindeki en önemli putlar güneş tanrıçasıyla özdeşleştirilmiştir. Diğer bir deyişle bu putlar güneş tanrıçasını temsil etmektedir.

Güneş, sadece hayat verici ve yakıcı azabıyla Câhiliye insanların zihinlerinde yer etmemiştir. Aynı zamanda güneşin güzelliğinden etkilenip çeşitli uygulamalar geliştirmişlerdi. Bunlardan bir tanesi şöyledir: Birinin güzellik konusunda oğlunun ayıplandığını duyan bir kadın hemen ona “ıştū” kelimesiyle cevap verir. Bu sayede oğluna güzelliği bahşeden güneşe hem şükretmiş olur, hem de ondan oğlunu güzelleştirmesi için yardım dileğinde bulunmuş olurdu. Bu misallerden diğeri ise şöyledir: Yeni doğan çocuklar güneşe doğru uzatılarak ‘ey güneş bunun güzelliğini senin güzelliğinle değiştir’ şeklinde dua edilirdi.¹⁷⁷

2.2 Aya Tapanlar

İslam öncesi Güney Arabistan'da gökcisimlerinin tanrılaştırılmasına¹⁷⁸ dayalı inancın yaygın olduğundan bahsetmiştik. Yemen bölgesinde çıkarılan kitabelerinde Ved'in Ay tanrısı olduğu kaydı bulunmaktadır.¹⁷⁹

¹⁷² Ebü'l-Münzir İbnü's-Saib Hişam b. Muhammed b. es-Sâ'ib İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zekî Paşa, 2. Bs (Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1923), 36; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*, thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 9: 514.

¹⁷³ Kâbe deki en büyük put olan Hübel Amr b. Luhay tarafından şam bölgesinden getirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 8.

¹⁷⁴ İbrahim Usta, “Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel”, *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. M. Mahfuz Söylemez, 219 (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 162.

¹⁷⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 270.

¹⁷⁶ Semih Duğaym, *Edyân ve Mu'tekidâtü'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l- Fikr el-Lübnânî, 1995), 127.

¹⁷⁷ Hüseyin el-Hac Hasan, *el-Usture inde'l-Arab fi'l-cahiliyye* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1988), 126-127.

¹⁷⁸ Muhammed Abdulmuîd Han, *el-Esâtîru'l-arabiyye kable'l-İslâm* (Kahire: Matba'atu lecneti't-telif ve't-terceme, 1937), 131.

¹⁷⁹ Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadis : tertibü's-suver hasebü'n-nüzul* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 5: 212.

Palmirlilerin en önemli tanrılarından biri olan Aglibol, Ay tanrısını temsil etmekte olup, onu boğa şeklinde tasvir etmekteydiler. Boğanın boynuzları ayı temsil etmekteydi.¹⁸⁰ Ayrıca *el-Ukaysir* diye de isimlendirilen bu put başının çevresinde bulunan boynuzun aslında hilal olduğu rivayeti de vardır.¹⁸¹ Tedmürlüler de, ismi *Agli-bol* veya *Yarhi-bol* olan Ay tanrısına tapmaktaydılar.¹⁸²

Ma'inlilerin kutsal kabul ettikleri ve en büyük ilahları olan *Ved*¹⁸³ aynı zamanda Kuzey Arabistan'da bulunan diğer devletlerin de ay tanrılarına verdikleri isimdir.¹⁸⁴ Başının arkasında yer alan 'venüs diski' veya 'hilal ay' şeklinde resmedilmiştir.¹⁸⁵

Ay tanrısının Hadramutlular tarafından bilinen ismi "*Sin*"dır.¹⁸⁶ Bu tanrı Hadramutluların inanç sistemleri içerisinde en büyük tanrı olarak kabul edilirdi. Çeşitli şehirlerde kurulan mabetlerde Ay tanrısına (*Sin*) yaklaşmak amacıyla kurban kesme törenleri icra edilirdi.¹⁸⁷

Sebelilerin inandıkları birçok tanrıları bulunmaktaydı. Bu tanrılardan biri de Ay tanrısı, diğer adıyla 'Almukah'dır.¹⁸⁸ Bu tanrı, Sebeliler tarafından Güney Arabistan'daki en büyük tanrılardan biri olarak kabul edilmektedir. Bölgede tanrılar adına pek çok tapınak inşa edilmiştir.¹⁸⁹ Ancak bölgedeki en büyük ve ihtişamlı mabet olan *Almakah* tapınağı Ay tanrısı adına inşa edilmiştir.¹⁹⁰ Sebe krallığının hüküm sürdüğü diğer şehirlerde de Ay tanrısı adına tapınaklar yapılmaya devam

¹⁸⁰ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 47.

¹⁸¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 273-274.

¹⁸² Kelpetin, *İslam öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 154.

¹⁸³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 3: 113-115.

¹⁸⁴ Halil Yahya Nâmi, *el-Arab Kable'l-İslam: tarihum-lugatuhum-alihatuhum* (Kâhire: Darul Maarif, 1986), 143.

¹⁸⁵ İbrahim Usta, *İslam öncesi Arap mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 141.

¹⁸⁶ İbrâhim Ahmed Makhafî, *Mu'cemü'l-büldan ve'l-kabaili'l-Yemeniyye* (San'a-Beyrut: Dârü'l-Kelime- el-Müessesetü'l-Câmiyye, 2002), 1: 452.

¹⁸⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 3: 157-158.

¹⁸⁸ Şerefeddin, *el-Yemen abre't-tarih*, 148.

¹⁸⁹ Ahmed Fahrî, *Dirâsât fi târihi's-şarki'l-kadîm: Mısır ve'l-İrak, Suriye, Yemen, İran: Mutârât mine'l-vesâiki't-tarihiyye*, 2. Bs (Kahire: mektebetü'l-enclö'l-misriyye, 1963), 171-172.

¹⁹⁰ Zeydân, *el-Arab kable'l-İslâm*, 144.

edilmiştir. Bu tapınakların bakım ve onarımları da düzenli olarak yapılmaktaydı.¹⁹¹ Sebeliler ayın iki safhasını ayrı tanrılar olarak kutsallaştırıp tapmaktaydılar.¹⁹²

Katabanlılar da dönemin diğer devletleri gibi çok tanrılı ve putperest bir topluluktur. Onlar tanrılarını isimlendirirken tabiat olaylarından ve gök cisimlerinden esinlenmişlerdir. Onlarda da (Sebeliler gibi) en önemli ilah Ay tanrısıdır ve ismi de “*Amm*” dır.¹⁹³ Bunlara ek olarak Şintoizm’de ay tanrısı vardır.¹⁹⁴ Bu tanrının yerini zamanla fırtına ve deniz tanrısı almıştır.

Câhiliye dönemi insanları tarafından ay tanrısı, güneş tanrıçasından daha üstün¹⁹⁵ görülmekteydi. Bilindiği gibi Arapça’da güneş müennes iken ay kelimesi müzekkerdir. Bundan dolayı ay daha çok erilik ile özdeşleştirilirdi. Erkeklerin kadınlardan üstün olduğu düşüncesi bu inancın altında yatan sebep olabilir. Ay tanrısına ulaşamadıkları için onu temsilen, elinde mücevher tutan bir buzağı şeklinde bir heykel yapıp ona tapınmaya başladılar.¹⁹⁶ İslamiyet’in geldiği dönemde Kinane kabilesinin ve bazı kollarının ay tanrısına ibadet ettikleri bilinmektedir.¹⁹⁷ Ayrıca bölge insanı kendilerini *Ay tanrısının çocukları* olarak nitelendirerek bu ilaha verdikleri önemi vurgulamaktadırlar.¹⁹⁸

Araplar, çöl ortamının bir gereği olarak gündüzün sıcağından kaçınıp gece yolculuk yapmak zorundaydılar. Yaptıkları yolculuklar sırasında ayın kutsallığını ifade etmek için hayranlık ve korku arası ifadelerle duygularını dile getirmişlerdir.¹⁹⁹

Câhiliye döneminin en büyük putlarından biri olan Hubel’in Mezopotamya ilahlarından biri olan Ay tanrısı *Ba’l* veya *Ba’l*’ı temsil ettiği söylenmiştir.²⁰⁰ Ayrıca

¹⁹¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 3: 275; Ditlef, *et-Târîhu’l-arabîyu’l-kadîm*, 290; Muhammed Beyyumi Mehran, *Tarihü’l-Arabî’l-kadîm* (İskenderiye: Dârü’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye, 1988), 243.

¹⁹² Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 31.

¹⁹³ Zaza Hasan, *es-Samiyyun ve Lugatuhum* (Beyrut-Şam: Daru’l-kalem-Daru’ş-Şamiye, 1990), 116.

¹⁹⁴ Tümer - Küçük, *Dinler Tarihi*, 75.

¹⁹⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 3: 272.

¹⁹⁶ Nüveyri, *Nihayetü’l-ereb fî fînuni’l-edeb*, 1: 45.

¹⁹⁷ Ebü’l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b Abdullah b Mahmûd Alusi, *Bulugü’l-ereb fî ma’rifeti ahvâli’l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eseri (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.), 3: 223-243.

¹⁹⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 2. Bs (Bağdad: Matbuatü’l-Mecmai’l-İlmiyyi’l-İraki, 1993), 2: 165; 3: 189.

¹⁹⁹ Arapların, ayın kutsallığı hakkındaki ifadeleri için bkz. Alusi, *Bulugü’l-ereb*, t.y., 2: 210.

²⁰⁰ Usta, “Câhiliye Dönemi Tanrılarında Hubel”, 161.

Araplardaki Hubel kelimesinin, İbrani kökenli olan *Ba‘l* ifadesinin bozulmuş hali olduğu söylenmiştir.²⁰¹ Her ne kadar böyle olduğu söylene de Hubel zamanla Hicaz bölgesinin karakteristik özelliklerini almış ve su kaynaklarının, yer altı sularının ilahı olarak tapınılmıştır.

Câhiliye döneminde ay tanrısını temsil ettiği düşünülen putlardan biri de *Ved*’dir.²⁰² İslamiyet’in gelmesine kadar insanlar *Ved*’e tapınmaya devam etmişler²⁰³ ve Dümetül cendel’de onun adına tapınak inşa etmişlerdir.²⁰⁴ İslamiyet gelince şirk barındıran bütün inanışlar kaldırılmıştır. Müslümanlar *Ved* putunu ve onun adına yapılmış olan mabedi yıkmıştır.²⁰⁵ Kur’an’da isimlerine yer verilen *Ved* ve *Yeğus*’un Hint kökenli putlar olduğunu dile getirenler de bulunmaktadır.²⁰⁶

Ay tanrısını hangi putun temsil ettiği konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Zira başka bir rivayette Câhiliye döneminin en büyük putu olan Hubel’in, aslında ay/*el-ķamer* tanrısını temsil ettiği aktarılmaktadır.²⁰⁷ Arapların Hubel’i erkek şeklinde tasvir ettikleri ve ay tanrılarının erkek olduğu düşünüldüğünde ihtimal belki biraz kuvvetlenebilir. Ancak Hubel’in yağmur tanrısını²⁰⁸ temsil ettiğini nakledenler de bulunmaktadır.

2.3 Câhiliye Döneminde Yıldızlara Dayalı Uygulamalar ve İnançlar

Arap yarımadası gündüzleri güneşli, sıcak ve –çoğu zaman- bulutsuz geçen, geceleri de hava bir hayli serinleyerek yerini bulutsuz parlak bir gökyüzüne bırakan bir niteliğe sahipti. Doğal olarak gündüzün sıcak saatlerinde yolculuk yapmayan Araplar bu işi çoğunlukla gece yapmak zorundaydılar. Gece yolculuk yapmak ise beraberinde çeşitli sıkıntılar getiriyordu. Bu itibarla ay ve yıldızların ışığının parlak olduğu geceler, yolculuk için daha elverişliydi. Zira hem yollarını bulma hem de

²⁰¹ Ya’kubî, *Tarihü'l-Ya’kubî*, 1: 205.

²⁰² Korkut Dindi, “Nuh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süva’, Yeğüs, Yeük ve Nesr”, *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. M.Mahfuz Söylemez, 219 (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

²⁰³ Dindi, “Nuh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar”, 209.

²⁰⁴ Çağrı, “Arap”, 3: 318.

²⁰⁵ İbnü’l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 71-72.

²⁰⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak dini Kur’ân dili*, 3. Bs (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 8: 356.

²⁰⁷ Selim, *Meâlimu Tarihi'l-Arabiyye kable'l-İslam*, 211.

²⁰⁸ Usta, *İslam öncesi Arap mitolojisi*, 139.

aydınlanma olanağı sağlamaktaydı. Bu durum, onların bu varlıklara dönük duygusal bir bağ oluşturmalarının da nedenidir.

Yolculuk sırasındaki sıkıntıların üstesinden gelmek için Araplar yön bulma konusunda yıldızları ve onların hareketlerini takip ediyorlardı. Onların yıldız ilmiyle alakalı bu bilgileri Keldânîlerden aldıkları bilinmektedir.²⁰⁹ Ancak yıldızlara dayalı pagan inanışların dünyanın birçok yerinde görülmesi bu iddiayı zayıflatmaktadır.²¹⁰ Arap yarımadasının tamamında bulunan yıldız falcılığı, Astroloji, kâhinlik ve rüya yorumlama gibi ilimlerin Bâbil, Âsur, Akad ve Hititlerin sosyo-kültürel izlerini taşıdığını²¹¹ düşündüğümüzde bu bilgilerin ve inanışların kaynağının nereye vardığını kestirmemizin zorluğunu daha iyi anlayabiliriz. Mesela Palmirlilerin tanrıları arasında sabah ve akşam yıldızlarını temsil eden ilahlar bulunmaktaydı.²¹²

Araplar, tabiat olaylarındaki değişimlerin yıldızlardan kaynaklandığına inanıyorlardı. Bu inanışı göre bir kimsenin işinin iyi veya kötü gitmesi, yağmurların yağışı gibi hadiseler yıldızların hareketleriyle ilgilidir. Aynı şekilde bazı hadiselerin meydana gelmesinde de yıldızlar etkiliydi. Bundan dolayı Araplar 28 yıldızın hareketini düzenli takip eder ve bu sayede olabilecek hadiseleri önceden bileceklerine inanırlardı.²¹³ Putperestliğin kaynağının da yıldızlara dayalı bu inanç olduğu aktarılmaktadır.²¹⁴

Câhiliye dönemi Arapları yıldızların hareketlerini takip etmekteydiler. Yıldız ilminde (Burç ilmi) usta kabul edilen kişi²¹⁵ ve kabileler mevcuttur.²¹⁶ Yıldızların durumuna göre yorumlarda bulunuyorlardı. Hz. Peygamber ashabıyla sohbet ettiği bir vakitte onlara yıldızların durumuyla alakalı geçmiş bilgilerini soruyordu. Onlar da “yıldızlar kayınca bir melik öldü, bir melik geldi. Biri öldü biri

²⁰⁹ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 129.

²¹⁰ Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”, 24.

²¹¹ Emine Sonnur Özcan, “İslâmiyet Öncesi (Câhiliye Devri) Arap Kültüründe Rivâyet ya da Tarih Bilinci”, *Tarih Okulu*, 11 (2011): 36.

²¹² Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 47.

²¹³ Alusi, *Bulugü'l-ereb*, t.y. 3: 258-263.

²¹⁴ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 2: 112-113.

²¹⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, 362.

²¹⁶ Usta, *İslam öncesi Arap mitolojisi*, 191.

doğdu” gibi inançlara sahip olduklarını anlatırlardı.²¹⁷ Bu inanca göre yıldızlar, tabiat olaylarına etki ederler ve bu etkileri önceden haber verirlerdi.²¹⁸

Câhiliye dönemi insanları, yıldızları değişik amaçlar doğrultusunda kullanmaktaydılar. Bunlar denizde ve karada yönlerini bulmak, tabiat olaylarını tahmin etmek ve gelecek ile ilgili öngöründe bulunmak şeklinde özetelenebilir. Ancak çalışmamız açımızdan en önemlisi ve çalışmamızın da temelini oluşturan husus, bazı Arapların çeşitli yıldızları ilah edinmeleri ve bu yıldızlara tapınmak için yapmış oldukları mabetler, putlar ve çeşitli ayinler oluşturmalarıdır.

Bütün bu uygulamaların dışında, Câhiliye döneminde yıldızları kutsayan ve onlara tapan gruplar da mevcuttu. Temim kabilesinden bir grubun beş yıldızdan oluşan yıldız kümesine taptıkları aktarılmaktadır.²¹⁹

Câhiliye Araplarının, yıldız inançlarını Kuzey Arabistan’daki komşuları olan Harranlılardan aldıklarını söyleyenler de olmuştur.²²⁰ Onların yıldızlara ve gökcisimlerine atfettikleri anlamları söyledikleri şiirlere yansımıştır.²²¹ Ayrıca Hz. İbrahim döneminde Mezopotamya ve Ortadoğu’nun birçok bölgesinde yıldızların ve gökcisimlerinin tanrılaştırıldığı politeist bir inancın hâkim olduğunu bilmemiz gerekmektedir.²²² Zira Kur’an’da Hz. İbrâhim’in aya, güneşe ve yıldıza secde konusunun anlatılması, bulunduğu bölgedeki insanların tanrı düşüncesini yansıtan en önemli kayıtlardan biridir.

Câhiliye dönemi insanları gökten indiklerini düşündükleri bazı taşlar ile yıldızlar arasında bağlantı kurarak onlara tapmaktaydılar.²²³ Hatta Hacer-i Esved’in²²⁴ de gökten indiği²²⁵ ve bu sebeple kutsal sayıldığı söylenmiştir.

²¹⁷ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebevi*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, 3. Bs (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l Arabi, 1990), 1: 234.

²¹⁸ Mehmet Azimli, *Cahiliyye’yi farklı okumak* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 145.

²¹⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 57.

²²⁰ Duğaym, *Edyân ve Mu’tekidât*, 137.

²²¹ Yeşildağ, “Câhiliye’den Abbâsîlere Arap Şiirinde Yıldız Tasvirleri”.

²²² Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile inanç arasında : Ortadoğu dinsel gelenekleri üzerine yazılar* (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 55.

²²³ Ahmed Çelebi, *Mevsûatu Tarihi’l-İslamiyye* (Kâhire: Mektebetü’n-Nahda el-Mısıriyye, 1987), 1: 167.

²²⁴ Hacerü’l-Esved ile ilgili diğer rivayetler için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b İshak b el-Abbas Fakihî, *Ahbâru Mekke fî kadimi’d-dehr ve hadisih*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş (Mekke: Matbaatü’n-Nehdati’l-Hadise, 1994), 1: 81-90.

²²⁵ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 113.

Dolayısıyla bu durum, gök ve kutsallık arasındaki ilişkinin bir tezahürü olarak yorumlanabilir.

Kâbe'nin bir takım astrolojik hesaplamalar neticesinde Zuhal yıldızının tapınağı olarak inşa edildiğine dair rivayet mevcuttur. Mabedi inşa edenler onun uzun ömürlü olacağını temenni ettikleri için bu devamlılığın sembolü olarak ona Zuhal mabedi demişlerdir.²²⁶ eş-Şehristânî (ö. 548/1153) bu iddiayı şiddetle reddetmektedir. Ancak bu durum bize müşriklerin Kâbe ile ilgili değişik mülahazaların olduğunu kanıtlamaktadır. Herhangi bir dinî veya ideolojik düşünceye sahip insanlar kendileri için kutsal saydıkları simgeleri kendi tekellerine almak ister ve bu uğurda büyük mücadelelere bile girebilirler. Yıldızlara ve gezegenlere tapan Mekkeli müşrikler Kâbe'nin aslında kendi inançları doğrultusunda yapılmış bir mabet olduğunu iddia etmiş olabilirler.

2.3.1 Zühre Yıldızı

Câhiliye döneminde üçlü yıldız tanrılar sistemi bulunduğundan bahsetmiştik. Bu sitemin üçüncü tanrısı olan Zühre yıldızına, *Aster* veya *Işter* denilmiştir.²²⁷ Zühre yıldızı, (*Aster*) Güney Arabistan'da kurulan krallıkların hepsinde en başta gelen gök tanrısıdır.²²⁸ Bâbil de iştar, göğün sembolü olarak geçmektedir. Katabanlılarda ise bereket ve savaş tanrısına²²⁹ *Aster*²³⁰ denmiştir. Sami kavimler geleneğinde *Aştar*, *Kamer* (Sin) tanrısının kızı²³¹ olarak değerlendirilmiştir ve yağmur sularını dağıtan gök gürültüsü tanrısı olarak kendisine tapınılmıştır.²³² Batı asya ülkelerinde ise yağmur tanrısı olarak tapınılmıştır.²³³

²²⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, 357.

²²⁷ Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslam*, 242.

²²⁸ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 31.

²²⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 3: 187-189.

²³⁰ Ahmed Mugniyye, *Tarihü'l-Arab el-kadime* (Beyrut: Dârü's-Safve, 1994), 47.

²³¹ Henri S. Abbudi, *Mu'cemü'l-hadareti's-Samiyye* (Jarrous Press, 1988), 83.

²³² Nimet, *Mevsû'atu'l-edyan*, 241.

²³³ Usta, *İslam öncesi Arap mitolojisi*, 145.

Tedmür krallığına ait bulunan tabletlerde onların gökcisimlerine taptıkları anlaşılmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında bulunan bu tabletlerde *Aştar*, *Zühre* diye geçmektedir.²³⁴

Nabatî inancında bulunan Allat, Manotu, Hubalu ve al Uzza tanrıları, sırasıyla Câhiliye dönemi putları olan Lat, Menat, Hubel ve Uzza put isimlerine oldukça benzemektedir.²³⁵ Büyük ihtimalle Câhiliye insanları bu inançlarını Nabatîlerden almışlardır. Bizim için asıl önemli olan husus Nabatî inancında Allat'ın İştâr ile yani Zuhâl yıldızıyla aynı ilahlar olduğudur.²³⁶ Câhiliye Arapları için çok büyük bir öneme sahip olan Lat putunun, zühre yıldızının temsili olarak yapıldığı söylenmiştir.²³⁷ Ancak bazı Süryani ve Arap kaynaklarında, Cezirelilerin Zühre yıldızı çıktığı zaman ona ibadet ettikleri ve onu el-Uzza diye isimlendirdikleri aktarılmaktadır.²³⁸

Ayrıca Nesr putunun Zühre yıldızı adına inşa edilmiş Ğumdân tapınağında bulunan²³⁹ bu yıldızı temsil ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır.²⁴⁰ Ancak Nesr, Kartal şeklinde tasvir edildiği için bu konuyu hayvanlara tapanlar bölümünde daha ayrıntılı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

Arap mitolojisinde *Zühre*, Hz. Âdem'den sonra yoldan çıkmış insanları uyarmak için gönderilen melekleri saptıran ve daha sonra gökteki bilgilere ulaşarak sabahyıldızı na dönüştürülen kadın olarak geçmektedir.²⁴¹ Farklı kültürlerde farklı isimler kullanılsa da Zühre genellikle güzellik ve aşk tanrıçası olarak geçmektedir ve bundan ötürü heykeli güzel ve çıplak bir kadın şeklinde yapılmıştı. Heykelin bu tür tasvir edilmesine Araplar da dâhildir.²⁴²

²³⁴ Şerefeddin, *el-Yemen abre't-tarih*, 149.

²³⁵ Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", 41.

²³⁶ Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", 42.

²³⁷ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 130.

²³⁸ Nimet, *Mevsû'atu'l-edyân*, 219.

²³⁹ İbn. Habîb, *el-Muḥabber*, 317.

²⁴⁰ Ebu Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-ayn müretteban ala hurufi'l-mu'cem*, thk. Abdulhamid Hindavî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 4: 215; Salih Ahmed el-Ali, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadim ve'l-Bi'setü'n-Nebeviyye*, 2000. Bs (Beyrut: Şirketu'l-Matbuati li't-Tevzi' ve'n-Neşr, t.y.), 41.

²⁴¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mutahhâr b Tahir Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih* (Kâhire: Mektebetü's-Sakafî ed-Dîniyye, t.y.), 3: 14.

²⁴² Nimet, *Mevsû'atu'l-edyân*, 219.

2.3.2 Şi'ra Yıldızı

Şi'ra, Araplar tarafından Arapça asıllı bir kelime olarak kabul edilmesine rağmen Grekçe *Sirius* isminin Arapçalaşmış şekli olabileceği söylenmiştir.²⁴³ Parlak bir yıldız olarak tanımlanan bu kelime Yunanlılarda 'Afrodit', Farslılarda ise 'Tir' veya 'Teştire' karşılık gelmektedir.²⁴⁴ Kur'an da geçen *kevkeb* ve *necm* kelimeleri yıldızları işaret etmekte ve birçok yerde geçmektedir. Ancak insanların tapındığı bir yıldız anlamında Şi'rā özel ismi, Kur'an'da tek yerde geçmektedir.²⁴⁵

Câhiliye Araplarına göre Şi'rā yıldızı, Süheyl yıldızının kız kardeşidir. Bu yıldız tapmayı ilk başlatanın Huzaâ kabilesinin lideri Ebu Kebşe olduğu aktarılmaktadır.²⁴⁶ O, Kureyş kabilesine muhalefet ederek kedisini takip edenlerle beraber Şi'rā'ya tapma konusunda ısrar etmiştir.²⁴⁷ Bu sebeple müşrikler Hz. Peygamberin kendi dinlerini reddedip yeni bir dine girmesini Ebu Kebşe'nin Şi'rā'ya tapmasına benzeterek²⁴⁸ onu *Ebu Kebşe'nin oğlu* diye çağırmışlardır.²⁴⁹ Câhiliye döneminde bulunan Himyer, Lahm, Huzaâ ve Kureş kabilesinden bazı isimlerin Şi'rā yıldızına taptıkları bilinmektedir.²⁵⁰

Yıldız bu ismin, yağmuru kestiği ve şiddetli sıcaklıklarda ortaya çıktığı için verildiği aktarılmaktadır.²⁵¹ Ayrıca sözlüklerde ve tefsirlerde *el- Mirzem* denildiği, Cevzadan sonra doğan bir yıldız olduğu ve doğuşu sırasında yüksek hararetler meydana geldiği belirtilmiştir. Hurmaların olgunlaşması için yüksek sıcaklık gerektiğinden Araplar arasında *Şi'rā doğunca onu hurmalık sahibine sor* sözü yaygınlaşmıştır.²⁵²

²⁴³ Murat Sülün, "Şi'rā", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 180.

²⁴⁴ Nimet Yıldırım, *Fars mitolojisi sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Kitabevi, 2008), 666.

²⁴⁵ 53/ Necm 49

²⁴⁶ Mus'ab b. Abdillâh Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, thk. E. Lecvi Provençal (Kâhire: Darul Maarif, 1953), 261.

²⁴⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Kâbe ve Mekke tarihi (Mir'ât-ı Mekke) Miratü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke* (İstanbul: Fatih Yayınevi, 2003), 300.

²⁴⁸ İbn. Habîb, *el-Muḥabber*, 130.

²⁴⁹ Müslim, "Cihâd", 26

²⁵⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 57-60.

²⁵¹ Muhammed Uceyne, *Mevsuatu esatiri'l-Arab ani'l-cahiliyye ve delaletiha* (Beyrut: Dârü'l-Farabi, 1994), 221-222; Davûd Davûd Ebu Cersis, *Edyânu'l-Arab kable'l-İslâm ve vechuha'l-hadâri ve'l-ictimâi*, 2. Bs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Camiiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1988), 340.

²⁵² Nimet, *Mevsû'atu'l-edyân*, 234.

2.4 Ateşi Kutsayanlar: Mecûsîler

Mecûsîlikteki ateş kültü, İran dini yapısının en önemli ögesini oluşturur.²⁵³ İranlıların Mecûsîlikten önce güneşe, aya ve gezegenlere taptıkları²⁵⁴ bilinse de bu düşüncenin nasıl ve ne zaman ateşi kutsamaya dönüştüğü bilinmemektedir. Ateşi kutsama kültü, İranlıların kültür kodlarına işlemiştir. Öyle ki İranlılar arasında tek tanrı inancını yerleştirmeye çalışan Zerdüş'tün kendisi bile ateş kültürünün bir parçası haline gelmiştir.²⁵⁵ Ateşe tapmanın Mecûsîlerle başladığını söyleyenlerin²⁵⁶ aksine Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) bu inancı, Hz. Âdem'in oğlu Kabil'e dayandırmakta ve buradan diğer ülkelere yayıldığını aktarmaktadır.²⁵⁷ Şintoizm'de de tehlike olduğu kabul edilen ateş tanrısı vardır.²⁵⁸

Câhiliye döneminde ateşe tapan bir topluluk mevcuttu. Bu inanç Farslılardan yani Mecûsîlerden Araplara ulaşmıştır.²⁵⁹ Özellikle İran'da Mecûsîlerin etkisinin arttığı dönemde Arap olan Temim kabilesinin bazı üyeleri bu inancı kabul etmişlerdir.²⁶⁰

2.5 Gökcisimlerini Kutsayan Toplum: Sâbiîler

Konuya geçmeden önce iki farklı Sabii²⁶¹ kavramının kullanıldığını belirtmemiz yararlı olacaktır. Birincisi hanif Sâbiîler ki bunlar yıldız ve gezegenlere tapmazlar. İkincisi ise kâfir sabii diye tarif dilen ve doğrudan yıldız ve gezegenlere

²⁵³ Tümer - Küçük, *Dinler Tarihi*, 111.

²⁵⁴ Sıddık Ünal, "Risalet Öncesi Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi", *Fırat Üniversitesine İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2001): 96.

²⁵⁵ Tümer - Küçük, *Dinler Tarihi*, 109-110.

²⁵⁶ Tümer - Küçük, *Dinler Tarihi*, 111.

²⁵⁷ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 11: 208.

²⁵⁸ Tümer - Küçük, *Dinler Tarihi*, 75.

²⁵⁹ Alusi, *Bulugü'l-ereb*, t.y., 2: 233.

²⁶⁰ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer zamanında gayr-ı müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1989), 21,125.

²⁶¹ Sabiiler hakkında ayrıntılı bil. İçin bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* X (1962): 103-116; Şinasi Gündüz, "Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (24-25 Eylül 1992), 1992, 43-82; Şinasi Gündüz, *Sabiiler: son gnostikler: inanç esasları ve ibadetleri* (Ankara: Vadi Yayınları, 1995); Şinasi Gündüz, *İslam ve Sabiilik* (İstanbul: Hikav Yayınları, 2018).

tapan guruptur.²⁶² Biz burada ikinci gruptan ve bunların Câhiliye dönemi insanlarına yansımalarından bahsedeceğiz.

Sabiilerden bahseden âyetlerde onların inançlarıyla ilgili ayrıntıya yer verilmemektedir.²⁶³ Mukatil b. Süleyman'a göre bu grup Hristiyanların üç kolundan biri olan ve Hz. Nuh'un dinine bağlı olan kişilerdir.²⁶⁴

Sâbiîler gezegenler ile ilgili derin araştırmalar yaparak önemli astronomik bilgilere ulaştılar. Gezegenlerin doğma ve batma konumlarını tespit ederek gün, gece ve çeşitli saatler oluşturdular, ayrıca kutsal saydıkları her bir gezegen için ayrı ayrı günler ihdas ettiler.²⁶⁵

Özünde ruhanilere tapan Sâbiîler, görüp dokunamadıkları ruhani varlıkları önce gök cisimleriyle ilişkilendirdiler ve çeşitli gök cisimlerine tapmaya başladılar.²⁶⁶ Ruhani varlıklarla ilişkilendirdikleri güneş, ay, yıldız ve çeşitli gezegenlere tapma noktasında da sıkıntı çekmeye başlayınca gezegenleri de yaptıkları putlarla somutlaştırıp onlara tapmaya başladılar.²⁶⁷

Sâbiîlere göre insanlar için araçlar olması gerekir. Bu araçların da görünmeyen varlıklardan değil aksine görülen ve yararlanılan nesnelerden olması gerekir. Bu nedenle yararlı olduklarını düşündükleri yedi gezegenin heykellerini yapıp bunlara aracı tanrılar olarak tapmaya başladılar.²⁶⁸

Sâbiîler, gezegenleri ruhanilerin bir yansıması olarak kabul ederler. Bunlar doğrudan gezegenleri ilah edinmezler. Şehristani'ye göre aracısız olarak gezegenleri ilah edinenler ve doğrudan gezegenlere tapanlar *Ashabu'l-Heykel* olarak bilinir.²⁶⁹ Bu toplumun içinde bir de *Ashabu'l-Eşhâs* diye tarif edilen puta

²⁶² Çelikkol, *İslam öncesi Mekke*, 183.

²⁶³ 5/ Mâide 69

²⁶⁴ Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muâtîl b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhate (Beyrut: Müessesetü et-Târihu'l 'Arabî, 2002), 1: 493.

²⁶⁵ Şehristani, *el-Milel ve 'n-nihal*, 213.

²⁶⁶ Şehristani, *el-Milel ve 'n-nihal*, 214.

²⁶⁷ Şaban Kuzgun, *İslam kaynaklarına göre Hz. İbrahim ve Haniflik* (Kayseri: SE-DA, 1985), 101.

²⁶⁸ Şehristani, *el-Milel ve 'n-nihal*, 213.

²⁶⁹ Şehristani, *el-Milel ve 'n-nihal*, 215.

tapan bir gurup vardır. Bu guruba göre de putlar ilahların sembolüdürler ve dolayısı ile de ibadetlerini bu putlara yaparlar.

Sabiilik ile ilgili başka bir rivayet onların meleklerle taptıklarını ve günde beş defa güneşe doğru ibadet ettikleri yönündedir.²⁷⁰ Ancak Sâbiîlerin yıldızlara ve gökcisimlerine tapan topluluk olduğuna dair görüş yaygınlık kazanmıştır.²⁷¹

Sabiilik İslam'ın ilk dönemlerinde müşrikler tarafından Müslümanlara karşı kullanılan bir kavram olmuştur. Ancak bazı Müslümanlar, müşriklerden ayrıldıklarının bir işareti olarak bu ismi kullanmışlardır.²⁷² Bütün bunlardan anlaşılan şu ki Câhiliye döneminde bu ismin bir mezhebe veya dine verildiği muhakkaktır.²⁷³ İslam öncesi Câhiliye döneminde gezegen ve yıldızlara tapma inancı sabiilik inancına oldukça benzemektedir. Bu sebeple Câhiliye Araplarının yıldız ve gezegenleri temsil eden putlara tapmalarının sabii kökenli olduğunu söyleyebiliriz.²⁷⁴ Her ne kadar Câhiliye döneminde sabiilik adı altında büyük bir topluluk bulunmasa da Mekkeli müşriklerin bu inancı kendi amaçları doğrultusunda şekillendirdikleri açıktır.

İnanç sistemlerinin çıkış noktaları kendi içerisinde bütünlük oluşturmalarına rağmen zamanla insanlar tarafından bu bütünlük bozulup çeşitlilik arz edebiliyor. İnsanlar, üzerinden zaman geçtikçe sonradan ürettikleri bu çeşitli inançları esas din olarak kabul etmeye ve savunmaya başlayabiliyorlar. Bu durum Câhiliye inancında da böyleydi.

2.6 Meleklerle Tapanlar

Câhiliye dönemi Arapları, meleklerin varlıklarını kabul etmekle birlikte onların Allah'ın kızları olduklarını söylüyorlardı (43\ Zuhuf, 19). Yahudiler ve Hristiyanlar gibi onlar da Allah'ı insan gibi düşündükleri için melekleri onun kızı

²⁷⁰ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 3: 112.

²⁷¹ Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb*, 1981, 3: 112-113.

²⁷² İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 7: 107.

²⁷³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'an dili*, 3. Bs (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3: 1750.

²⁷⁴ Ünalın, "Risalet Öncesi Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi", 92.

olarak telakki etmişlerdir.²⁷⁵ Câhiliye döneminde meleklerle tapma oldukça yaygındı.²⁷⁶ Bu sebeple meleklerin suretlerini yaparak onlara tapmaları²⁷⁷ ve Allah’a ortak koşmalarındaki ana etken, kâinatın idaresinin meleklerin kontrolünde olduğu düşüncesidir.²⁷⁸ Hz. Peygamber’in Mekke Fethi’nden sonra Kâbe’ye girmek istediğinde duvarlarda melek ve Hz. İbrahim ve İsmail’in ellerinde fal oku bulunan tablolarının yer aldığını gördüğü aktarılmaktadır. Bu tablolar imha edilmeden Resulullah’ın içeri girmediği de kaydedilmiştir. Kâbe’nin içindeki bu tasvirler, müşrik inancının bir gereğiydi. Fetih günü Hz. Peygamber bu suretlerin silinmesini emretmiştir.²⁷⁹

Câhiliye döneminin insanları melekleri göklerde telakki ediyorlardı. Lat, Uzza ve Menat ise göklerde duran meleklerin yeryüzündeki suretleri olarak kabul ediyorlardı.²⁸⁰ Ayrıca meleklerin kâinatta meydana gelen olayları Allah’ın emriyle kontrol ettiği inancı,²⁸¹ İslam inancıyla birlikte devam etmektedir. Ancak bu durum, -Hz. İsa’nın bir peygamber olmasına rağmen insanlar tarafından tanrılaştırılması örneğinde olduğu gibi- insanların Allah’ın görevlendirdiği varlıkları tanrılaştırma eğiliminden uzak durmalarını içermektedir. Dolayısıyla insanlar mistik varlıkları, çok kolay bir şekilde tanrılaştırabilmektedir. Hz. Peygamber’in “*Hristiyanların Meryem oğlunu tanrılaştırdığı gibi beni kutsamayın! Ben Allah’ın bir kuluym. Benimle ilgili “O, Allah’ın kulu ve resuludur” deyin*” sözü bu tür bir tehlikeye karşı yapılmış bir uyarıdır.²⁸² Aynı durumun melekler için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

²⁷⁵ Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş Derveze, *et-Tefsirü ’l-hadis : tertibü ’s-suver hasebü ’n-nüzul* (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2000), 1: 465.

²⁷⁶ Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn İbn Kesir, *Tefsirü ’l-Kur’ani’l-Azim*, thk. Sami b. Muhammed es-Selame (Riyad: Daru Taybe, 1997), 5: 119.

²⁷⁷ Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn İbn Kesir, *Tefsirü ’l-Kur’ani’l-Azim*, thk. Sami b. Muhammed es-Selame (Riyad: Daru Taybe, 1997), 7: 84.

²⁷⁸ Nadim Macit, *Şirk ve müşrik toplum: Kur’an ve hadise göre* (Konya: Damla Matbaacılık, 1992), 91, 220.

²⁷⁹ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretü ’n-Nebevi*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmüri, 3. Bs (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l Arabi, 1990), 4: 55.

²⁸⁰ Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş Derveze, *Kur’an’a göre Hazreti Muhammed’in hayatı*, trc. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1: 367.

²⁸¹ Macit, *Şirk ve müşrik toplum*, 91.

²⁸² Buhârî, Enbiyâ, 49

2.7 Cinlere Tapanlar

Câhiliye dönemi insanların inançlarının çeşitlilik arz ettiğinden bahsetmiştik. Cinler²⁸³ de bu çeşitlilik içerisinde Arapların kutsal olarak kabul ettiği ve onlara taptığı varlıklardan biridir.²⁸⁴ Öyle ki her kabilenin veya birkaç kabilenin bir araya gelerek taptığı ve kendilerine özel olarak kabul ettiği bir cini bulunmaktaydı.²⁸⁵ Bu kabileler cinleri sembolize eden putlar yaparak onlara tapmışlardır.²⁸⁶

Câhiliye Araplarına göre Allah ile ünsiyet bağlantısı olan cinler kutsanmaya ve tapınılmaya değer varlıklar olarak kabul edilmiştir.²⁸⁷ Huzaâ kabilesinden olan Müleyhoğulları'nın cinlere taptığı aktarılır.²⁸⁸

Cinlere atfedilen kutsiyetin bir hayli ilerlemiş olduğu bazı Câhiliye Araplarına göre, rüzgârları ve fırtınaları çıkaranlar²⁸⁹ ve yağmurları yağdıranlar²⁹⁰ cinlerdir. Bazı Araplara göre şairler, sahip oldukları şiir yeteneklerini ilham aldıkları cinlere borçludurlar.²⁹¹ Kaynakların verdiği bilgiye göre Câhiliye Arapları tarafından cinlerin özelliklerine göre sınıflandırıldığı ve ona göre isimler verildiği anlaşılmaktadır.²⁹²

Câhiliye dönemi insanları gelecekle ilgili bilgilerin göklerde olduğuna ve cinlerin gaypdan haber aldıklarına inanıyorlardı.²⁹³ Bu sebeple kâhinler, Hristiyan ve Yahudilerden aldıkları yeni peygamber hakkındaki bilgiyi cinlere sorduklarını

²⁸³ Cin kelimesinin kökeni için Bkz. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kilani (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961), 1: 128.

²⁸⁴ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 34.

²⁸⁵ Ebu Osman Amr b. Bahr Cahız, *Kitabu'l-Hayavan*, thk. Abusselam Muhammed Harun, 2. Bs, 1965, 6: 164.

²⁸⁶ Orhan Atalay, "Cahiliyye Döneminde Putlar ve Putçuluk", *İslâmî İlimler Dergisi* V/1 (2010): 103.

²⁸⁷ Cinler hakkında ayrıntılı bil. için bkz. Lütfullah Cebeci, *Kur'an-ı Kerime göre Cin-Şeytan* (Kayseri: İstişare Yayınları, 1989).

²⁸⁸ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 34.

²⁸⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 711,724.

²⁹⁰ İbrahim Usta, "Arap Edebiyatında Mitoloji Kültürü", *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 2016, 2865.

²⁹¹ Nihad M. Çetin, *Eski arap şiiri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973), 12; Şiir cin ilişkisi hakkında ayrıntılı bil. için bkz. Hüseyin, *Fî's-şi'ri'l-cahili*; ve Faruk Çiftçi, "Arap Geleneğinde Şair ve Cin İlişkisi", *EKEV Akademi Dergisi* VI/13 (2002): 315-324.

²⁹² Cinler hakkında isimlendirmeler için bkz. Alusi, *Bulugü'l-ereb*, t.y., 2: 351.

²⁹³ Derveze, *Kur'an'a göre Hazreti Muhammed'in hayatı*, 1: 348-349.

ve cinlerin de ilk defa gaybtan haber alamadıklarını ve taşlandıklarını söylüyorlar. İbn Hişâm'a (ö. 218/833) göre cinlerin artık gökten haber alamadıkları meselesi Hz. Peygamberin peygamberliği ile ilgili bir mucizedir.²⁹⁴

Câhiliye anlayışındaki insanlar, cinlerin etraflarını kuşatmış bir şekilde yaşadıklarını ve onlara iyilik ve kötülüklerinin dokunabileceklerini söylüyorlardı. Bu sebeple ıssız vadiler geçerken onlardan korunmak adına onlara sığındıklarını dile getiriyorlardı.²⁹⁵ Cevad Ali'ye (ö. 1987) göre Arapların cinler ile ilgili bilgileri İslam'dan sonra değişmiş ve İslam'a aykırı olan rivayetler aktarılmamıştır. Hicaz'da yaşayan insanlar Müslüman olduktan sonra ise, cinlerin de tıpkı kendileri gibi Allah'a kullukla sorumlu olduklarına²⁹⁶ ve tıpkı insanlar gibi kabileler halinde yaşadıklarına inanmışlardır.²⁹⁷

2.8 Yağmur, Rüzgâr ve Fırtına Tanrısına Tapanlar

İslam medeniyetinden önce yaşamış hemen hemen bütün medeniyetlerde yağmur, rüzgâr ve fırtına²⁹⁸ tanrılarına kutsiyet atfedilmiş ve onlara tapanlar bulunmuştur. Şimdi bu inançların Câhiliye dönemine etki edenlerinden bahsedeceğiz.

Tedmürlülerin dinî hayatlarında önemli bir yere sahip olan tanrı, *Ba'l Şems* idi. Bu tanrının zirai işlerden sorumlu bereket tanrısı olduğuna inanılırdı.²⁹⁹ M.s. 32 yılında *Ba'l* tanrısı adına diğer ismi 'Güneş tapınağı' olan çok büyük bir mabet inşa ettiler.³⁰⁰ Bazı Arap kabileleri tarafından yer altı suları ve su kaynaklarının tanrısı olarak kabul edilmiştir.³⁰¹

Mezopotamya merkezli bir put olan *Ba'l* Câhiliye döneminde bilinen ve tapınılan putlardan biridir. İsrailoğullarının, *Ba'l* putuna Moab kültüründen

²⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebevi*, 1990, 1: 232.

²⁹⁵ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 48.

²⁹⁶ 51/Zâriyât 56

²⁹⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 710.

²⁹⁸ Fırtına tanrısına tapan bu medeniyetler için ayrıca bkz. Şahin, "Fırtına Tanrısı'nın Anadolu ve Eski Yakın Doğu Kültürlerindeki İzleri", 1.

²⁹⁹ Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslam*, 383.

³⁰⁰ Ahmet Ağrakça, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 265.

³⁰¹ Fred Gladstone Bratton, *Yakın doğu efsaneleri*, trc. Nejat Muallimoğlu (İstanbul: Avcıol Basım Yayın, 2000), 126.

etkilenerek tapmaya başladıkları aktarılmaktadır.³⁰² Palmirlerin yağmur tanrısı *Ba'l* *şamin*'e benzemektedir. Onun sembolü şimşek olarak geçmektedir.³⁰³

Ba'l, Kenan tanrıları mitolojisinde oldukça önemli tanrılardan biridir. Arkeolojik kalıntılarda yazdığına göre *Ba'l*, 'bulutların binicisi' sıfatıyla yağmurları yağdıran ve fırtına tanrısına verilen addır.³⁰⁴ Ugarit mitolojisine göre de *Ba'l fırtına tanrısı* olarak geçmektedir.³⁰⁵ Kısacası *Ba'l* insanların tarım ve ziraat alanında olan ihtiyaçlarını gideren ve yeryüzüne bolluk, bereket getiren ilahi güç olarak adlandırılmıştır.³⁰⁶ Ayrıca fırtına tanrısının çıkarmış olduğu şimşegin kızgın tanrının çekici ve günahkârları cezalandırma aracı olarak nitelemişlerdir. Çünkü insanlar yıldırımın muazzam ve gücü karşısında çaresiz kaldıklarını düşünerek ondan korunmak adına onu gönderen ilaha dua etmekteydiler. Genellikle yontularak insan şekli verilmiş olan bu put, İsrailoğullarının m.ö. 930 yıllarında ikiye ayrılmasından sonra tapılmaya başlanmıştır. Tevrat metinlerinin anlatısına göre bu putla en çok mücadele eden peygamber, İlyas peygamberdir.³⁰⁷

Arapların çok eskiden beri *Lat* putuna taptıkları bilinmektedir.³⁰⁸ Özellikle Taifliler tarafından tapılan *Lat*'ın bölge halkı arasında ayrı bir yeri vardır. Bunun nedeni, sahip oldukları her şeyi yağmur ve bereket tanrısı olan *Lat*'a borçlu olduklarını düşünmeleridir.³⁰⁹ *Lat* için yaptıkları ve *beyt* adını verdikleri özel bir sunak vardı ve burada görevli kâhinler bulunmaktaydı. Beytinin yanında sürekli akan bir suyun bulunması ve bulunduğu yerin serin olması, *Lat*'un kutsallığını gösterilen sebepler arasında sayılırdı.³¹⁰ Hatta Taif'in diğer bölgelere nazaran daha çok yağış almasını da *Lat*'a bağlamışlardır.³¹¹ Nabatîlerin en büyük ana tanrıçasının

³⁰² Usta, "Cahiliye Dönemi Tanrılarından Hubel", 162.

³⁰³ Çağatay, *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*, 48.

³⁰⁴ Hakan Olgun, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi", *Milel ve Nihal* 11/2 (12 Nisan 2016): 17-18.

³⁰⁵ Hakan Olgun, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi", *Cahiliye Araplarını İlahları*, ed. M.Mahfuz Söylemez, 219 (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 134.

³⁰⁶ Olgun, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi", 19.

³⁰⁷ Olgun, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi", 10-13.

³⁰⁸ Lütfi Abdülvahhab, *el-Arab fi Asri'l-Kadime* (Daru'l-Mearif el-Camiyye, t.y.), 172.

³⁰⁹ Muhammed İbrâhim Feyyumi, *Tarihü'l-fikri'd-diniyyi'l-cahili* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994), 414.

³¹⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebevi*, 1990, 1: 85; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 228-234.

³¹¹ Feyyumi, *Tarihü'l-fikri'd-diniyyi'l-cahili*, 414.

Lat olduğunu³¹² burada zikretmek yerinde olacaktır. Câhiliye Araplarının *Lat* putunu Nabatîlerden aldıkları ihtimalini düşünenlerin³¹³ yanı sıra, bu putun kökeninin daha eskilere dayandığını söyleyenler de bulunmaktadır.³¹⁴

Câhiliye döneminin önemli putlarından birisi, *Hubel* putudur.³¹⁵ Kaynaklarda, bu putun Amr b. Luhey tarafından getirildiği aktarılmaktadır. Bu putun yağmur ve bereket tanrısı olduğu vurgusu yapılmaktadır.³¹⁶ Hubel putunun Huzaâ kabilesi tarafından Yemen'den getirilen *Ba'l* putu olduğu da aktarılmaktadır.³¹⁷ Arapların yağmur ve savaş tanrısı işlevi kattıkları bu putun³¹⁸ Kâbe'nin içinde³¹⁹ veya Mekke'deki bir su kuyusunun başında olduğu³²⁰ söylenmiştir.

Câhiliye dönemi Araplarının taptığı diğer bir put Menat'tır.³²¹ Mekke ile Medine arasında deniz kenarında bulunan³²² Menat, Araplar tarafından rüzgâr estiren ve bulutlardan yağmur yağdıran ilah olduğuna inanılmıştır.³²³ Evs ve Hazreç kabilelerinin İslamiyetten önce *kader ilahı* olarak saygı duydukları ve ibadet ettikleri ayrıca tüm Araplar nezdinde de saygı duyulan bir put olduğu aktarılmaktadır.³²⁴ Ancak *İbnü'l-Kelbi*'nin (ö. 204/819 [?]) naklettiklerinden anlaşıldığı kadarıyla Evs ve Hazreçlilerin taptığı Menat ile Kureyşlilerin taptıkları Menat farklı putlardır.³²⁵ Kureyşli Arapların Menat'ı Safa ve Merve arasında bulunuyordu. Kureyşliler Menat'a yağmur yağdırması için dua ederlerdi.³²⁶ Bu isim

³¹² Feyyumi, *Tarihü'l-fikri'd-diniyyi'l-cahili*, 266.

³¹³ Ayr. Bil. için Bkz. Şinasi Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nabatîler'in Etkileri", *Dinler Tarihi Araştırmaları (Sempozyum)*, 1998, 355-380.

³¹⁴ Abdülaziz Salih, *Târîhu Şibhi Cezîrati'l-Arabiyye fî 'Usûrihâ el-Kadîme* (Kâhire: Mektebetü Anclü el-Mısıriyye, 1992), 127.

³¹⁵ Hubel hakkında ayrıntılı bil. için bkz. Usta, "Cahiliye Dönemi Tanrılarından Hubel", 162.

³¹⁶ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 42.

³¹⁷ Günaltay, *İslam öncesi Araplar ve dinleri*, 151.

³¹⁸ Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", 30.

³¹⁹ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 36.

³²⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebevi*, 1990, 1: 122.

³²¹ Menat hakkında ayrıntılı bil. için bkz. İsrail Balcı, "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menat", *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. M.Mahfuz Söylemez, 219 (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

³²² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 246.

³²³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 5: 204.

³²⁴ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 13; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebevi*, 1990, 1: 102.

³²⁵ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 14.

³²⁶ Usta, *İslam öncesi Arap mitolojisi*, 136.

Bâbil bereket tanrısı *Menâtum* ile birebir benzerlik arz etmektedir. Bu durum mahiyet ve tesmiyenin ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Câhiliye dönemi insanların taptığı diğer bir tanrı ve put, Yeğûs idi. Bu puta isminin *gays* köküyle bağlantı kurularak yağmur tanrısı (yağmur yağdıran) ismi verilmiştir.³²⁷ Yeğus isminin kök anlamı tüm Araplar tarafından yağmur ile alakı olarak kullanılmıştır.³²⁸ Ayrıca bereket anlamı taşıdığı da belirtilmiştir.³²⁹ Bazı müelliflere göre bu putun kökeni Mısır'dır.³³⁰ Başının üzerinde güneş diski taşıyan dişi aslan şeklinde tasvir edilen yağmur tanrısının Tağnut veya Tefnut olduğu aktarılmaktadır.³³¹

Câhiliye dönemi insanları rüzgâr tanrısı olan Nuheyk'e tapıyorlardı. Bunun için Safa tepesine rüzgâr tanrısını temsilen bir taş yerleştirip ayinlerini gerçekleştiriyorlardı.³³² Tanrıların bahsedildiği panteonların çoğunda fırtına tanrısı en önemli tanrılar arasına girmektedir.³³³

Câhiliye dönemi insanların su ihtiyaçları için toplu olarak yağmur duasına çıktıkları ve böylesi uygulamaların bölgede yaygın olduğu bilinmektedir.³³⁴ Hz. Peygamber'in küçük yaşta dedesi Abdülmuttalib tarafından Kureyş'in önüne düşerek yağmur duasına çıkartıldığı aktarılmaktadır.³³⁵ Ancak aktarılan bu rivayette yağmur duasını kime yaptıkları anlaşılmamaktadır. Yani Allah'a mı yoksa başka tanrılara mı dua ettikleri bilinmemektedir. Dolayısıyla bu duanın pagan kültürün etkisiyle yağmur tanrısına yapıldığını söylemek mümkündür.

³²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn. Düreyd, *el-İştikâk*, thk. Harun Abdüsselâm Muhammed (Beyrut: Mektebetü'l-Hancî, 1991), 96.

³²⁸ Ebu Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-ayn müretteban ala hurufi'l-mu'cem*, thk. Abdulhamid Hindavi (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 3: 296.

³²⁹ Abdulmuîd Han, *el-Esâtîru'l-arabiyye kable'l-İslâm*, 83.

³³⁰ Corcî b. Habib Zeydân, *Ensabu'l-Arabi'l-Kudema* (Kâhire: Müessesetü Hindavi, 2013), 55.

³³¹ Ahmed Bek Kemal, *Bugyetü't-talibin fî ulumi ve avaidü ve sanaiü ve ahvâli kudemai'l-Mısriyyin* (Kâhire: Mektebetu Medbuli, 1909), 234.

³³² Ezraki, *Ahbâru Mekke*, 1: 124.

³³³ Şahin, "Fırtına Tanrısı'nın Anadolu ve Eski Yakın Doğu Kültürlerindeki İzleri", 3.

³³⁴ Ya'kubî, *Tarihü'l-Ya'kubî*, 1: 334.

³³⁵ Apak, *Kur'an'ın geliş ortamında Arap toplumu*, 69.

2.9 Ağaçlara Tapanlar

Batı Sami kavimlerinin Kuzey Arabistan’da bulunan kült merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda, Arapların tanrılarını sembolize etmek için oldukça yaygın bir şekilde çeşitli bitkileri kullandıkları görülmektedir.³³⁶ Bu kavimlerin ağaçlara atfettikleri kutsiyet nedeniyle onlara taptıkları bilinmektedir.³³⁷ Bölgede su yoktur ve ağaç, *semanın* yağdırdığı su ile ortaya çıkan simgesel bir anlam taşımaktadır. Daha önceki bölümlerde otlar için de *sema* kelimesinin kullanıldığını söylemiştik.

Câhiliye dönemi insanların çok değer verdiği put olan Uzza/‘Uzzā³³⁸ sıralamada her ne kadar Lat ve Menat’tan sonra da gelse, Araplar tarafından kutsallığı tartışılmayan bir ilahtır.³³⁹ Uzza putunun, biriktirilmiş ve bir araya getirilmiş birtakım hurma ağaçlarından³⁴⁰ veya üç küme dikenli ağaçtan meydana geldiği söylenmiştir.³⁴¹ Genellikle ağaç veya ağaç kümeleri olarak putlaştırılmıştır.³⁴² Ayrıca Batn-ı Nahle vadisinde bulunan üç hurma ağacının içinde bulunduğu düşünülen ruhlara verilen isimdir. Bu ruh, bir veya birkaç dişi şeytandır.³⁴³ Uzza, eski Mısır’ın bereket tanrıçası İsis’in Câhiliyedeki yansıması olarak kabul edilir.³⁴⁴ Ağaç formunda olması, *bereket ilahı* olduğunu kanıtlar niteliktedir. Câhiliye dönemi Araplarının, yazın Lat putunun bulunduğu bölgeye, kışın ise Uzza putunun bulunduğu bölgeye giderek ayinlerini gerçekleştirdikleri bilinmektedir.³⁴⁵ Arap kökenli olduğu düşünülen Lahmiler, Uzza ismini Sabahyıldızı,³⁴⁶ en güçlü ve en kudretli anlamında kullanmışlardır.³⁴⁷ Bu put, Kâbe’nin içinde bulunmuyordu. Kureyş’in adına adaklarda bulundukları, kurbanlar

³³⁶ Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatîler’in Etkileri”, 360.

³³⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 60.

³³⁸ Uzza hakkında ayrıntılı bil. için bkz. Adem Apak, “Uzza”, *Cahiliye Araplarının ilahları*, ed. M.Mahfuz Söylemez, 219 (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

³³⁹ İbn. Habîb, *el-Muḥabber*, 315.

³⁴⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebevi*, 1990, 1: 255.

³⁴¹ Ebu Cersis, *Edyânu’l-Arab kable’l-İslâm*, 350.

³⁴² Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc (Dâru’l-Hidâye, 1965), “hls” mad. 4439

³⁴³ İbnü’l-Kelbi, *Kitâbü’l-Esnâm*, 25.

³⁴⁴ Apak, “Uzza”, 111.

³⁴⁵ Ezraki, *Ahbâru Mekke*, 1: 126.

³⁴⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 237-239.

³⁴⁷ Nâmi, *el-Arab Kable’l-Islam*, 137.

kestikleri ve çeşitli hediyeler sundukları en büyük putlarıydı.³⁴⁸ Kureyş'e göre bu put, Zühre yıldızını temsil ediyordu.³⁴⁹

Câhiliye dönemi müşriklerinin, *Zülhelasa*³⁵⁰ diye bilinen güzel, hoş kokulu bir ağaç şeklinde³⁵¹ ve dişi³⁵² olarak kabul edilen putları³⁵³ mevcuttu. Bunun kendine has inşa edilmiş bir tapınağı/sunak/beyt bulunmaktaydı. Burada gerçekleştirilen ayinlere baktığımızda bu puta *zirai işlerden sorumlu bereket tanrıçası* vasfı yüklendiği anlaşılmaktadır.³⁵⁴ Bu tapınağın içerisinde yer alan ve bir başka ağaç olan *Ablâ* isimli put da müşrikler tarafından kutsal kabul edilmekteydi.³⁵⁵ Bu durum, bölgedeki insanların çok rahat bir şekilde evrende yer alan bir cisme ruhaniyet yükleyip tapınma eğilimi taşıdıklarını da göstermektedir. Bu yönüyle varlıklara ruhaniyet yükleyen uzak doğu paganizminin Arabistan içerisinde de yansımalarını görmek mümkündür. Ağaç, taş, gezegen gibi bu varlıkların taşıdığı düşünülen ruhaniyet, Arap aklının her vadinin yöneticisi bir cin tahayyülüne kadar dönüşebilmiştir.

Ağaç şeklinde olan Zülhelasa ve Ablâ isimli putlara çok sayıda arap kabilesi tapmaktaydı. Bu kabilelerden bazıları şunlardır. Has'am, Becîle, Devs, Ezdüs-Serât ile onlara komşu olan Hevâzin kabilesi. Ayrıca Benû Zübeyd, Tebâle Arapları ile beraber, Haris b. Ka'b, el-Ğavs b. Mürre b. Udd ve Benu Hilâl b. Âmirce adlı kişilerce de kutsal kabul edilmekteydi.³⁵⁶

Zülhelasa ve Ablâ isimli putlar, Hz. Peygamber döneminde yıkılmış olsa da onun vefatının ardından insanlar tarafından tekrar kutsanmaya başlanmıştır. Bu

³⁴⁸ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 18.

³⁴⁹ Henri S. Abbudi, *Mu'cemü'l-hadareti's-Samiyye* Jarrous Press, 1988), 607.

³⁵⁰ Ayrıntılı bil. İçin bk. Hanefi Palabiyik, "Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden Biri Olarak 'Zülhalasa'", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Mayıs 2017): 7-38.

³⁵¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 2: 383.

³⁵² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 273.

³⁵³ Ağaç(شجرة) kelimesi Araplar tarafından dişil olarak kabul edilmesi burdan kaynaklanıyor olabilir.

³⁵⁴ Palabiyik, "Zülhalasa", 26.

³⁵⁵ Ezraki, *Ahbâru Mekke*, 1: 381.

³⁵⁶ Palabiyik, "Zülhalasa", 24.

durum Suudî Kralı Abdulazîz Faysal dönemine kadar devam etmiştir. Suud kralı Şeceretü'l-Abla'yı ve içerisinde bulunan beyti yıktırmıştır.³⁵⁷

Câhiliye dönemi insanların taptığı ve büyük yeşil bir ağaç olan *Zātu Envāt* Mekke yakınlarında bulunuyordu.³⁵⁸

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Câhiliye dönemi Arapları belirli ağaçlara kutsiyet atfederek onlara tapmışlardır.

2.10 Hayvanlara Tapanlar

Hayvanlar, Dünya üzerinde insanoğlundan önce var olduğu düşünülen canlılardır. Hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte insan ve hayvanların yakınlığı mekânsal bir anlam kazandı. Öte yandan bu canlıların kendilerine sağladığı yararlar arasında yer alan ulaşım, beslenme, giyinme, çadırlarda barınma gibi nitelikler, onların insanlar nezdinde bir anlam kazanmasına yol açtı. Câhiliye Araplarının, kendilerine yeteri kadar hizmet ettiğini düşündükleri bazı hayvanları Allah'a adayıp serbest bırakması, oldukça sık rastlanan bir kutsama şekliydi. Öyle ki bu tür başıboş hayvanların herhangi birine ait zirai bir alana girmesi durumunda engellenmedikleri de bilinmektedir. Bu durum Kur'an'da "*Allah bahîre, sâibe, vaşîle ve hām ile ilgili bir buyruk koymamıştır. Fakat inkârcılar kendi uydurdıkları yalanları Allah'a yakıştırmaya çalışıyorlar*" ayetiyle ifade edilmiştir.³⁵⁹ Develer için kullanılan bu isimlerin hepsinin devenin farklı bir niteliğinden dolayı tercih edildiği anlaşılmaktadır.³⁶⁰ Öte yandan bu isimlerin tamamının develeri tanımlaması, devenin Arap yaşamında işgal ettiği yerin kıymeli oluşudur. Dolayısıyla ineğin hayatın temelini oluşturduğu bir bölgede ineklerin tapınmaya ve kutsanmaya layık görülmesi, pagan anlayışındaki şükür, minnet ve borçluluk duygusunun tatmin edilmesi ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Câhiliye dönemi Arapları, diğer insanlar gibi hayvanlarla bir arada yaşamak zorundaydılar. Bu zorunluluk geçim sıkıntısından kaynaklandığı gibi çevresel faktörlerden de kaynaklanmaktaydı. Çöl ortamı onların karşılaştığı hayvanların

³⁵⁷ Ezraki, *Ahbâru Mekke*, 1: 379-380.

³⁵⁸ Ezraki, *Ahbâru Mekke*, 1: 130.

³⁵⁹ 5/el-Mâide 103

³⁶⁰ Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Deve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 222-226.

sınırlı kalmasına sebebiyet vermesine rağmen ticaretin etkisiyle değişik hayvanları görme ve tanıma fırsatı yakalamışlardır. Özellikle gittikleri bölgelerde bazı insanların hayvanlara taptıklarına şahit olunca onlarda zamanla çevrelerinde gördükleri ve karşılaştıkları hayvanları farklı bir bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Bu yaklaşım onları hayvanlardan bazılarını kutsal sayıp tapınmaya kadar götürmüştür.

Câhiliye dönemindeki insanlar, tanrıların insanlar arasında dolaşabilmeleri için çeşitli şekillere girmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Bu sebeple tanrılarını temsil eden putları genellikle insan ve hayvan suretinde yapıyorlardı.³⁶¹

Câhiliye dönemi insanların bulundukları coğrafyanın da etkisiyle bazı hayvanlara olağanüstü bir değer atfettiklerini ve onlara taptıklarını söylemek mümkündür.³⁶² Bu durumu, kabilelerine Benî Kelb, Benî Küleyb, Benî Nemr, Benî Zi'b, Benî Arkam ve Benî Hanş hayvan isimleri vermelerinden anlayabiliriz.³⁶³ Öte yandan Kur'an'da *yırtıcı hayvanların öldürdüğü hayvanların hükmü*³⁶⁴ ve *köpeklerin evcilleştirilmesi* gibi konuların da yer alması, dönemin insan-evcil hayvan ilişkisinin örneklerinden biri kabul edilebilir.³⁶⁵

Dünya üzerinde yaşaması en zor bölgelerin başında, çöllerle kaplı alanlar gelmektedir. Bu alanlar iklim yapısı itibariyle su kaynaklarının az ve bitki örtüsünün seyrek olduğu alanlardır. Deve, böylesi bölgelerde yaşayabilen ender hayvanlardan biridir. Oldukça zor şartlar altında yaşamak zorunda kalan çöl insanları için deve; yiyecek, içecek, vasıta, barınma, korunma ve bir sigorta vazifesi görüyor ve bu durum, onu Araplar arasında üstün bir mevkiye çıkarıyordu.³⁶⁶ Araplar arasında müstesna bir konuma sahip olan bu hayvan, zamanla bazı Araplar tarafından kutsallaştırılmış hatta tapınılmaya layık olarak görülmüştür.³⁶⁷

³⁶¹ Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslam*, 245.

³⁶² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 61.

³⁶³ Abdulmuîd Han, *el-Esâtîru'l-arabiyye kable'l-İslâm*, 66.

³⁶⁴ 5/el-Mide 3

³⁶⁵ 5/el-Mide 4

³⁶⁶ Usta, *İslam öncesi Arap mitolojisi*, 188-189.

³⁶⁷ Abdulmuîd Han, *el-Esâtîru'l-arabiyye kable'l-İslâm*, 66.

Câhiliye dönemi Araplarında devenin çeşitleri olan Bahira, Saibe, Vasile ve Ham ile ilgili gelenekler geliştirdiklerine ve Kur'an'da bunlarla ilgili buyruklar bulunduğu işaret etmiştik.

Tay kabilesinin Cedile boyunun tanrısı, at şeklinde olan³⁶⁸ el-Ya'bub³⁶⁹ putudur. Bu put, kabilenin totem hayvanını zamanla tanrılaştırmış olması muhtemeldir.

Nesr ise kartal veya akbaba³⁷⁰ cinsi maruf³⁷¹ bir kuş³⁷² şeklinde tasvir edilmiştir. Özellikle güney Arabistan'da, Arapların çok eskiden taptıkları bir puttur.³⁷³ Ancak yarım adanın kuzeyinde de Arapların kartala veya kartal tasvirli ilahlara taptıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır.³⁷⁴ Bazı tapınakların kapılarının üzerinde ve yüksek kayalıklarda yapılmış kartal ve yırtıcı kuşların heykelleri, Arapların çeşitli kuşlara taptıklarını gösteren önemli kanıtlardandır.³⁷⁵ Bunun yanı sıra Nesr/Kartal'ın aslında gökyüzündeki yıldızlardan veya gezegenlerden birini temsil ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır.³⁷⁶ Çağdaş yazarlardan bazıları da bu görüşü desteklemekte ve Nesr putunun aslında Zühre yıldızını temsil ettiğini ve yağmur tanrısı olduğunu söylemektedirler.³⁷⁷ Bu sebeple aslında Araplar kartalın kendisine değil de onun temsil ettiği güce taptıklarını söyleyenler bulunmaktadır.³⁷⁸

Kur'an da isimleri geçen ve Nuh (a.s) kavminin tapmış oldukları putlardan olan³⁷⁹ Yeğus; Aslan, Yeuk; At ve Nesr; kartal suretinde³⁸⁰ olmaları hayvanların Câhiliye inancındaki konumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

³⁶⁸ Ahmat Zeki Paşa'nın notu. İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 63.

³⁶⁹ Arap mitolojisinde hızlı ve uzun boylu atlara da el-Ya'bub denmiştir. Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 6: 273-274.

³⁷⁰ Ebu Osman Amr b. Bahr Cahız, *Kitabu'l-Hayavan*, thk. Abusselam Muhammed Harun, 2. Bs, 1965, 7: 185.

³⁷¹ el-Ferâhîdi, *Kitabü'l-ayn*, t.y. 4: 215.

³⁷² Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfâhani, *Müfredatü Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davüdi, (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1997), 802.

³⁷³ Uceyne, *Mevsuat*, 323.

³⁷⁴ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 93 Dipnot 81.

³⁷⁵ Duğaym, *Edyân ve Mu'tekidât*, 118-119.

³⁷⁶ el-Ferâhîdi, *Kitabü'l-ayn*, t.y. 4: 215.

³⁷⁷ Ahmed el-Ali, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadim ve'l-Bi'setü'n-Nebeviyye*, 41.

³⁷⁸ Dindi, "Nuh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar", 233.

³⁷⁹ 71/ Nuh 23

³⁸⁰ Dayf, *el-Asrü'l-cahili*, 89-97.

İKİNCİ BÖLÜM

KEVNÎ ÂYETLERLE GERÇEKLEŞTİRİLEN TOPLUMSAL DEĞİŞİM

Kur'an Câhiliye dönemi insanlarına indiği için onların toplumsal ve dinî yapısını en iyi gözeten, bilen ve aktaran kaynak niteliğindedir. Kur'an'da onların hayatına dair ipuçları görmek mümkündür. Pek çok ayetin anlaşılmasında, Câhiliye dönemi yaşam tarzının ve anlayışının merkeze alınması gerekir. Kur'an'da bilhassa kırsal yaşamın gereklerine dair pek çok mesele görmek mümkündür. Bu durum sadece yaşam tarzı ile değil aynı zamanda inanç tarzıyla da yakından ilişkilidir. Dolayısıyla Câhiliye dönemi hakkında bilgi sahibi olmak istiyorsak Kur'an en iyi kaynaktır ve ona bakmamız gerekmektedir.³⁸¹ Ancak Kur'an bir tarih kitabı ya da dinler tarihi kitabı olmadığı için zamanın inançlarını belirli bir düzen içerisinde bizlere vermemektedir.³⁸² Bunun yanında şayet Kur'an'da bir mesele varsa bu da o meselenin Câhiliye döneminde olduğu veya en azından bilindiğinin açık göstergesidir.

Kur'an Câhiliye dönemine ait olan ve şirk barındıran bütün düşünceleri yıkmıştır. Câhiliye dönemi Araplarının anlamlandıramadığı ve bu sebeple çoğu zaman kutsiyet atfettikleri gökcisimleri ve diğer unsurlar, Kur'an'ın gelişyle beraber yeni ve asıl anlamlarını kazanmaya başlamıştır. Toplumun daha önce kutsallaştırıldığı ne kadar öge varsa tek tek asıl anlamlarına kavuşmuştur.

Kur'an içinde bulunduğu toplumu birden ve toplu olarak değiştirmemiştir. Aşama aşama ve yirmi üç yıl süren zaman zarfında yavaş yavaş değiştirmiştir. Bazen gelişmelerin seyrine göre âyetler nazil olmuş, bazen muhataplarının soru istek ve sıkıntılarına cevap niteliğinde olmuştur. Gerçekleşen siyasî, dinî, iktisadi

³⁸¹ Hüseyin, *Fî's-şi'ri'l-cahili*, 37-43; Adnan Demircan, "Kur'an'ın, Nüzûl Dönemi Putperest Arap İçin Kaynaklığı Üzerine", *İSTEM*, 4 (01 Aralık 2004): 55; Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum)*, 2007, 39-40.

³⁸² Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum", 40.

ve hukuki bu dönüşüm sırasında inen ayetler genellikle o an yaşanan olay üzerine nazil olmuştur. Dolayısıyla inen ayetler diğer Araplar veya insanlar tarafından anlaşılmaz olsa bile muhatap olarak kime indiyse o mesele onun tarafından çok iyi bilinmektedir. Kur'an, muhataplarına hangi meseleden bahsediyorsa, onlar o konu hakkında mutlaka bilgi sahibi olmalıdırlar. Sahip olunan bu bilgilerin ise Câhiliye dönemi insanların tamamı tarafından bilinmesi gerekmemektedir.

Kur'an'ın putperest düşünceyi ret mahiyetinde birkaç puttan bahsetmesine rağmen³⁸³ kevnî âyetler, sayı bakımından oldukça fazladır. Kevnî âyetlerin Kur'an'ın büyük bir kısmını oluşturduğu söylenebilir. Bahsi geçen kevnî âyetlerin Câhiliye dönemi insanların çeşitlilik arz eden inançlarını yansıttığını ve bu inançları aşama aşama değiştirmeye yönelik bir metod izlediğini söylemek mümkündür. İnen her kevnî âyet, muhatap aldığı kabile veya topluğa –evvela- sahip oldukları yanlış inançlarını zayıflatacak argümanlar takdim etmiştir. Daha sonra ilah olarak taptıklarının yaratılmış olduğu dolayısıyla yaratılmışların ilah olamayacağını vurgulamıştır. En son aşamada da güneş, ay, hilal, yıldız, ağaç gibi bu varlıkların İslam düşüncesindeki konumları açıklanmıştır. Dolayısıyla bu tür kâinata ait cisimlerin ifade edildiği hemen hemen her yerde, bir tür Câhiliye dönemi pagan kültürünü değiştirmeye, dönüştürmeye veya yıkmaya dönük bir amacın gözetildiğini söyleyebiliriz.

Mekke ve havalisinin inanç/ilah sistemini kendi bireysel kabullerine göre teşekkül ettiğini anlıyoruz. İnsanların canlarının istediği şeyleri/hevâ ilahlaştırmaları yanında³⁸⁴ bu isteğin diledikleri varlıklara da tanrısallık atfetmek şeklinde karşılık bulduğunu söylemek de mümkündür. Dolayısıyla bu toplumda bireyin günlük ihtiyacına göre bir din algısı bulunmaktadır ve insan arzuları merkezlidir. Kur'an'ın amacı insan merkezli³⁸⁵ bir dünya (toplum) yerine Allah merkezli bir dünya görüşü ve zihniyeti oluşturmaktır.³⁸⁶ Kur'an'ın gayesi, cahilî

³⁸³ Atalay, “Cahiliyye Döneminde Putlar ve Putçuluk”, 92.

³⁸⁴ 45/Câsiye 23

³⁸⁵ Buradaki kastımız, İnsanların günlük ihtiyaçlarına ve korkularına göre ilahlar ihdas etmiş olduklarıdır.

³⁸⁶ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve insan*, 70-71.

toplumsal yapıda mevcut olan yanlış düşünce inanışların yerine doğrularını yerleştirmektedir. Toplumsal düzeni tamamiyle tersyüz etmek değildir.³⁸⁷

Câhiliye dönemi insanlarında güneşe, aya ve yıldızlara tapınma çok yaygın olduğu için Kur'an'da sürekli bunların yaratılmış oldukları ve onlara secde edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bunları yaparken onların yaratılış amaçlarını ve insanlara fayda sağlayan yönlerinin bulunduğu tekrarlanmıştır.

Kur'an muhataplarına yeni bir hayat ve yeni bir düzen takdim etmiştir. Bu düzenin yerleşmesi algıların ve değerlerin değişmesi ile mümkün olacaktır. Bu değişimin süreye ihtiyaç duymasından dolayı Kur'an tedrici bir biçimde inmiştir.³⁸⁸ Ayrıca Hz. Peygamber İslamiyet'in ilk yıllarında, tevhîd ilkesine aykırı olmayan uygulamalara dokunmamıştır.³⁸⁹ Gönüllerini etkileyerek aşama aşama bir değişim süreci gözetmiştir.

1. Kevnî Âyetlerle Kur'an'ın Oluşturmaya Çalıştığı Kâinat

Tasavvuru

Kur'an'ın inzal olamaya başlamasından önce neredeyse bütün dünyada bütüncül ve bilimsel bir kâinat anlayışının yerini efsane ve mitlere bıraktığı bir evren modeli oluşmuştu. Bu model oldukça değerli ancak yüzeyseldi. Bu model içerisinde güneş bir anne sıcaklığıyla dünyayı ısıtırken, Ay bir baba figürüyle insanları gözetliyordu. Yıldızlar ise çocuklar gibi semanın dört bir tarafına yayılmış bir şekilde insanlara yol gösteriyordu. Ağaçlar yüce ruhları barındırırken hayvanlar ise görülmeyen varlıkların cisimleştirilmiş halini almışlardı. Kur'an'ın tabiriyle onlar *“Allah'ı bırakıp da, kendilerine göklerden ve yerden hiçbir rızık sağlayamayan ve buna gücü de yetmeyen şeylere tapıyorlar”*dı.³⁹⁰

Kur'an bütün bu bozuk fikirlerin yerine sağlam ve gerçek olanlarını koyarak İslam'ın ön gördüğü bir model ortaya koyuyordu. Oluşturulmak istenen bu model

³⁸⁷ Vejdi Bilgin, “Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (01 Ocak 2005): 139.

³⁸⁸ Şevki Saka, “İnsani Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (01 Nisan 2001): 59-60.

³⁸⁹ Resul Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (01 Ağustos 2007): 135-136.

³⁹⁰ 16/ Nahl 73

insan aklının ve mantığının kolaylıkla algılayabileceği, günlük yaşantısında da işini kolaylaştırıcı bir yapıya sahipti. Daha önce *bereket versin diye* güneşe veya yağmura hediyeler sunmak zorunda olan insanoğlunun artık bunu yapması için sadece elini açıp gerçek yaratıcıya dua etmekten başka bir şey yapmasına gerek kalmıyordu. Bundan dolayı Mısır'ın suları taşıdığı geleneksel olarak Nil sularına bir bakire kurban etme geleneği Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) döneminde sonlandırılmıştır. Müslümanların ortadan kaldırdığı törenin adı, *Nil gelini töreni*dir. Tören sırasında Nil'in öfkelenip taşmaması ve bereket vermesi için sularına genç ve güzel bir kız atılırdı. Öte yandan Kıptîler'in şifa bulmak için suyuna girdikleri *Nil'e gömülme geces*i adlı bir kutsanma töreni de vardı ve bu kutsama bölgede o kadar önemsenmişti ki Fâtımî halifelerinin de bizzat katıldıkları aktarılmıştır.³⁹¹ Bütün bunların Mekke Arap toplumu ya da genel olarak Kur'an'ın inişi öncesindeki Câhiliye toplumunun kâinat tasavvurunun örnekleri olduğunu söylemek mümkündür.

Allah kâinattaki varlıklardan bahseden ayetleri vasıtasıyla, insanların yaratıcı hakkında bozulmuş olan düşüncelerini ve inanışlarını düzeltmek istemiştir. Dolayısıyla bunların modern bilimin verilerine ışık tutacak bir incelemeden daha ziyade indiği dönemde insanların anlayışlarına çeki düzen veriş esastır alınmalıdır. Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) ifadesiyle Kur'an'daki kevnî âyetlerin maksadı, felsefî veya bilimsel bir evren modeli oluşturmak değil, verilen bu özellikler vasıtasıyla *ķādir-i muṭlaķ* bir yaratıcının olduğu düşüncesini yerleştirmektir.³⁹²

Kur'an'da geçen *yedi yüz elliye* yakın âyetin kozmolojiyle ilgisinin bulunması, Allah ile evren arasında bulunan bağın kanıtı sayılabilir. Buradan çıkaracağımız sonuç şu olabilir: Kur'an'ın amacı bilimsel bir evren modeli oluşturmak değil, insanlığın bozulmuş olan kâinat üzerindeki düşüncesini tevhîdi bir tanrı tasavvuruyla değiştirmektir.³⁹³ Böylece Müslüman zihinlerde yeni bir kâinat modeli oluşturulmuştur. İnsanlara, hayatlarının her aşamasında bunu

³⁹¹ Eymin Fuâd Seyyid, Nil, TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2007 yılında İstanbul'da basılan 33. cildinde, 122-123

³⁹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah ilmi kalam* (İstanbul : Bilmen Yayınevi, t.y.), 365-379.

³⁹³ Mehmet Bulgen, "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (13 Şubat 2015): 88.

düşünceleri,³⁹⁴ meydana gelen olayların Allah tarafından yapıldığını anlamaları³⁹⁵ ve dolayısıyla da göklerin hükümlerinin Allah'a ait olduğu³⁹⁶ söylenmiştir.

1.1 İslam Düşüncesinde Gökler ve Yeryüzü

Kur'an'ın indiği dönemde insanların zihinlerinde sınırlı bir evren modeli bulunduğundan, tanrıların da en büyük ve yüksekte olan göklere konumlandırıyorlardı. Bu yüzden Allah'ın gökte olduğu düşüncesi, bazı müşrikler tarafından tuhaf karşılanmayan bir durumdu.³⁹⁷ Sonraki dönemlerde Müslüman kelimeler tarafından *Allah'a mekân isnat etmek* olarak yorumlanan bu durumu, ilk Müslümanlar da büyük ihtimalle normal karşılamışlardır. Yani, *Allah en yüce göktedir*,³⁹⁸ *Arşa istiva etti*³⁹⁹ *o arşta en yüce göğün üstündedir*⁴⁰⁰ gibi ayetlerde Müslümanların zihinlerinde daha önce var olan düşüncelere benzeyen bilgiler verilerek yeni ve doğru bilgiler yerleştirilmiştir. Ancak müşriklerin içerisine düştükleri çelişki gökteki ilahların yeryüzünde görülmesi gerektiği idi. İşte Kur'an bu düşüncüyü değiştirerek yerde ve gökte olan tek bir ilah olduğunu vurgulamıştır. *"O gökte de ilâhtır, yerde de ilâhtır."*⁴⁰¹ *"Ondan başka ilahlar edinmeyin."*⁴⁰² *"Zaten gökteki ve yerdeki herkes onu tespih ediyor."*⁴⁰³ *"Göklerde ve yerde olan herkes istisnasız, Rahmân'a birer kul olarak gelecektir."*⁴⁰⁴

Câhiliye insanların evren ile ilgili bilgi ve düşüncelerden tamamen yoksun olduklarını söyleyemeyiz. Çünkü içlerinde yıldız bilimiyle uğraşan, yılların hesabını tutan ve çeşitli ilimlerle meşgul olan bazı kişilerin bulunduğunu biliyoruz. Birinci bölümde mümkün merteye bunlardan bahsettik. Bu sebeple İslam geldiğinde onlar zaten evrenle/kâinatla ilgili birtakım düşüncelere sahiplerdi. Kur'an onlardaki bu düşüncelerin doğru olanlarına dokunmamıştır. Hatta bazı bilgileri onlara onaylatarak bu düşünceleri devam ettirmiştir. Örneğin Câhiliye

³⁹⁴ 3/ Âl-i İmrân 191

³⁹⁵ 3/ Âl-i İmrân 190

³⁹⁶ 3/ Âl-i İmrân 189; 48/ Fetih 14

³⁹⁷ 10/ Yûnus 31; 29/ Ankebût 61-63; 31/ Lokmân 25

³⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 391.

³⁹⁹ 7/ A'râf 54; 10/ Yûnus 3; 13/ Ra'd 2; 20/ Tâ Hâ 5; 25/ Furkân 59; 32/ Secde 4; 57/ Hadîd 4

⁴⁰⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 321.

⁴⁰¹ 6/ En'âm 3; 43/ Zuhuf 84

⁴⁰² 51/ Zâriyât 51

⁴⁰³ 57/ Hadîd 1

⁴⁰⁴ Meryem 19/93

insanları gökler ve yerin birbirinden ayrıldığı düşünükleri için Kur'an onlara *"İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı görmediler mi?"*⁴⁰⁵ şeklinde hitap etmektedir.

Diğer bir örnek ise Câhiliye insanları gökyüzünü kullandıkları çadırlara ya da çardağın üstüne/sakf benzetirlerdi.⁴⁰⁶ Kur'an onların bu düşüncesine hitap etmiş ve *göğü yükselterek*⁴⁰⁷ *korunmuş bir tavan/sakf yaptık*⁴⁰⁸ ifadeleriyle semayı tasavvur etmelerini mümkün kılmıştır. Bu sayede Kur'an'ın oluşturmak istediği evren modeline daha kolay adapte olmaları sağlanmıştır.

Kur'an vermek istediği mesajları, Câhiliye insanların inançlarında var olan bilgileri kullanarak arz eder. Bununla ilgili şu misali verebiliriz: Câhiliye inançlarında göğün tabakalar halinde meydana geldiğine inanılırdı. Bazılarına göre her katta ayrı tanrılar bulunuyorken, bazılarına göre bu katlarda tanrılaştırdıkları melekler bulunurdu. Kur'an, onlarda bulunan semanın katmanlar şeklindeki düşüncelerine hitap ederek buralarda veya başka yerlerde Allah'tan başka ilahlar bulunmadığına dair düşünceyi yerleştirmiştir. Bu sebeple Kur'an'da göklerin yedi kat,⁴⁰⁹ tabaka⁴¹⁰ veya yol olarak yaratıldığından⁴¹¹ ve meleklerin buralardan Allah'a ulaştıkları yükselme yollarından/*terâik*⁴¹² bahsedilir. Hatta onların bu yöndeki düşüncelerinin ne kadar yanlış olduğunu vurgulamak için *Gökler Allah'ın azametinden neredeyse üzerlerinden çatlayacak*⁴¹³ ve *Gökler ve yer, isteyerek Allah'a boyun eğiyor*⁴¹⁴ denilmiştir. Aslında Kur'an'ın vermek istediği mesaj şudur: Gökler kaç kat olursa olsun buralarda kimler bulunursa bulunsun (sahte ilahlar hariç) buraların tek sahibi Allah'tır. Dolayısıyla buralarda peygamberlerin ruhlarının bulunduğu dair bilgilerin de sema tasavvuru ile ilişkili olarak ifade edildiği düşünülebilir. Ancak onların varlığı tanrısal bir niteliğe sahip olmalarından

⁴⁰⁵ 21/ Enbiyâ 30

⁴⁰⁶ Recep Ertugay, *W. Montgomery Watt'in İslam'ın İman Esaslarına Bakışı Ve Değerlendirmeler* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2008), 53.

⁴⁰⁷ 55/ Rahmân 7; 79/ Nâzi'ât 28; 88/ Ğâşiye 18

⁴⁰⁸ 21/ Enbiyâ 32; 40/ Mü'min 64

⁴⁰⁹ 2/ Bakara 29; 65/ Talâk 12; 78/ Nebe' 12

⁴¹⁰ 67/ Mülk 3

⁴¹¹ 23/ Mü'minûn 17

⁴¹² 70/ Me'âric 3, 4

⁴¹³ 42/ Şûrâ 5

⁴¹⁴ 41/ Fussilet 11

dolayı değil Allah'ın verdiği bir sıfat olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, Hz. Adem'in cennetten indirilişinin/*hubût* “semadan yer yüzüne” indiriliş olarak yorumlanmasının nedeni de olabilir. Zira yüce olan mekândan düşük olan bir alana iniş söz konusudur. Bu anlatım, Kur'an'ın muhatabı olan araplarca olağan görülen bir anlatım tarzıdır. Cennet'in yeri ya da nerede olduğu sorunsalı, daha sonra gündeme gelen bir kelam konusu olup Kur'an'ın ilk muhataplarınca bu tür bir yorumlama sorunu görülmemektedir. Zira sema ve yücelik ilişkisi, zihinlerinde tartışmasız bir yer edinmiştir.

İslam'ın oluşturmaya çalıştığı evren modeline göre müşriklerin aksine her şeyin yegâne sahibi ve yaratıcısı Allah'tır. “Göklerin ve yerin yaratıcısı”⁴¹⁵ “sahibi”⁴¹⁶ “gökleri ve yeri örnekleri yokken”⁴¹⁷ yaratandır”⁴¹⁸ ayetleri bunu vurgulamaktadır.

Kur'an'da göklerin ve yerin yaratıldığını ifade eden ayetlerle verilmek istenen temel mesajın şu olması muhtemeldir: “Ey insanlar! Allah, hayalinizin alamayacağı kadar muazzam olan gökleri ve yeri bile yoktan yaratırken, onlardan daha küçük ve önemsiz sayılacak şeyleri mi yaratamayacak?”⁴¹⁹ Bunları yaratıp da yönetemeyecek de bunların idaresini taşlara, ağaçlara mı bırakacak? Şayet o tutmasa gökler ve yer dağılıp giderdi.”⁴²⁰ Böylece insanın ufku genişletilerek her şeyin yaratıcısının sadece Allah olduğu⁴²¹ bilinci oluşturulabilecektir. Oluşturulan bu modelde gökler, yer ve bunlar arasındakiler amaçsız olarak,⁴²² oyun ve eğlence olsun diye yaratılmamış,⁴²³ aksine Hak olarak⁴²⁴ yani belirli bir amaç ve süre⁴²⁵ için yaratılmıştır. Müşriklerin düşündüğü gibi çok tanrılı bir model yoktur.

⁴¹⁵ 6/ En'âm 14, 73; 14/ İbrâhim 32; 17/ İsrâ 99; 20/ Tâ Hâ 4; 51/ Zâriyât 47-48

⁴¹⁶ 7/ A'râf 158; 20/ Tâ Hâ 5

⁴¹⁷ 6/ En'âm 101

⁴¹⁸ 42/ Şûrâ 11

⁴¹⁹ 40/ Mü'min 57; 79/ Nâzi'ât 27

⁴²⁰ 35/ Fâtır 41

⁴²¹ 6/ En'âm 102

⁴²² 38/ Sâd 27

⁴²³ 21/ Enbiyâ 16; 44/ Duhân 38

⁴²⁴ 14/ İbrâhim 19; 15/ Hicr 85; 16/ Nahl 3; 29/ Ankebût 44; 39/ Zümer 5; 64/ Tegâbun 3

⁴²⁵ 30/ Rûm 8; 44/ Duhân 39; 45/ Câsiye 22; 46/ Ahkâf 3

Yine bu modelde göklerdeki (Melekler, güneş, ay, yıldızlar ve diğerleri) yerdeki (dağlar, denizler, ırmaklar, ağaçlar, hayvanlar, kuşlar ve bitkiler) bu ikisi arasındakiler (gökyüzünde meydana gelen tabiat olayları)⁴²⁶ Allah'ın yaratmış olduğu varlıklardır. Allah'ı tespih ederler.⁴²⁷ Dolayısıyla Tanrı olamazlar.

İnsanlar daha önce kâinatta olan her bir hadisenin farklı tanrıları tarafından yapıldığına inanıyordu. Bu muazzam ve karmaşık hadiselerin tek tanrı tarafından yapılabileceğine inanma noktasında zorluk çekiyorlardı. Bu durumun üstesinden gelmek için “Sizin Rabbiniz, yeri iki gün içinde,⁴²⁸ yeryüzündeki dağ ve diğer rızıkları dört gün içinde,⁴²⁹ her birinin ayrı görevi olan yedi kat semayı da iki günde⁴³⁰ dolayısıyla gökleri ve yeri altı günde⁴³¹ yaratmıştır. Yaptığı işte de herhangi bir yorgunluk yaşamaz⁴³²” âyetiyle, yapılan işlerin aşama aşama gerçekleştiği ve dolayısıyla yapılabileceği algısı verilmektedir.

İnsanların kalplerinin İslam'a ısınmasıyla beraber bu tarz âyetlerin yerini o bir şey diledi mi? “ol”⁴³³ demesi yetmekte, âyetleriyle doldurularak insanların düşünemedikleri hadiselerin göz açıp kapama kadar kolay⁴³⁴ olduğunu anlamalarını sağladı. Ancak yeni Müslüman olmuş insanların eski düşüncelerinden kurtulup her şeyin vasıtasız olarak Allah tarafından yaratılmış fikrini benimsenmesi o kadar da kolay olmamıştır. Örneğin onların düşüncesine göre gökler tıpkı kullandıkları çadırlar gibi direklerle ayakta tutunuyordu ve bu direkler de dağlardan meydana geliyordu. İslam'ın oluşturmaya çalıştığı kâinat modelinde böyle bir şeye gerek yoktu/bi gayri ‘amedin terevnehā. Zira Allah dilediğini vasıtasız yerine getirirdi. Göklerdeki ve yerdeki her şeyi sizin hizmetinize verendir.⁴³⁵ Bu düşüncayı yerleştirmek adına da Allah'ın gökyüzünü direksiz yaratan⁴³⁶ ve ayakta tutan⁴³⁷

⁴²⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 237.

⁴²⁷ 57/ Hadîd 1

⁴²⁸ 41/ Fussilet 9

⁴²⁹ 41/ Fussilet 10

⁴³⁰ 41/ Fussilet 12

⁴³¹ 7/ A'râf 54; 10/ Yûnus 3; 11/ Hûd 7; 25/ Furkân 59; 32/ Secde 4; 57/ Hadîd 3

⁴³² 46/ Ahkâf 33; 50/ Kâf 38

⁴³³ 2/ Bakara 117; 6/ En'âm 73; 16/ Nahl 40; 19/ Meryem 35; 36/ Yâ-Sîn 82

⁴³⁴ 54/ Kamer 50

⁴³⁵ 31/ Lokmân 20; 45/ Câsiye 13

⁴³⁶ 13/ Ra'd 2; 31/ Lokmân 10

⁴³⁷ 30/ Rûm 25

olduğu ifade edilmiştir. Bu şekildeki bir anlatım, İslam'ın yerleştirilmesinde kullanılan tedrici yapıya da uygun düşmektedir.

Göklerin ve yerin tek ilah tarafından yaratıldığı fikrinin insanların zihinlerine yerleşmesinden sonra onların ufukları daha da genişletilerek bunların benzerlerinin de yaratılabileceği söylenmiştir.⁴³⁸ Böylece insan zihninde sonsuz güç ve kudret sahibi bir ilah düşüncesi yerleşmiş oldu.

Kur'an'da geçen gökler ve yer ifadeleri, genellikle kendinden önce veya sonraki cümleleri tamamlamak için kullanılmıştır. Allah'ın yarattıkları üzerinde tasarruf sahibi olduğunu söylemek için *“göklerin ve yerin mülkü onundur”*⁴³⁹ âyetiyle İslam'a girmiş olanların Allah yolunda harcama yapmaları teşvik edilmiştir.

İslam düşüncesinde göğün ve yerin inanan insanın ölümü üzere ağlayacağı⁴⁴⁰ ancak inanmayanların ölümünde ise ağlamayacağı⁴⁴¹ bildirilmiştir. Böyle misaller getirilerek insanların inanmaları teşvik edilmiştir.

*Şüphesiz yerde ve göklerde her şey Allah'ındır,*⁴⁴² *hiçbir şey ona saklı kalmaz*⁴⁴³ ayetleriyle İslam'a girmiş olanların hareketlerine çeki düzen vermeleri gerektiği vurgulanmış ve onların Allah'ın sınırlarını çizdiği bir alan ve düzen içerisinde yaşamaları sağlanmıştır. *Göklerdeki ve yerdeki her şeyi bilir*⁴⁴⁴ denildiğinde İslam'a girmiş olanların yaptıkları işlerde Allah'ın yaptıklarını bildiğini dolayısıyla uygun davranışlar sergilemeleri gerektiği söylenmiştir.⁴⁴⁵

1.2 Çoklu Tanrı Tasavvurundan Tek İlaha

Câhiliye döneminde insanların birçoğunun politeist bir inanç üzere olduklarından bahsetmiştik. Bunların yanında Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiîler ve Mecûsîler bulunmaktaydı.⁴⁴⁶ Dolayısıyla Câhiliye döneminde parçalı bir inanç

⁴³⁸ 36/ Yâ-Sîn 81

⁴³⁹ 42/ Şûrâ 49; 57/ Hadîd 10

⁴⁴⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 822.

⁴⁴¹ 44/ Duhân 29

⁴⁴² 2/ Bakara 284, 3/ Âl-i İmrân 109, 4/ Nisâ 126, 131, 132

⁴⁴³ 3/ Âl-i İmrân 5; 14/ İbrâhim 38; 34/ Sebe' 3

⁴⁴⁴ 3/ Âl-i İmrân 29; 22/ Hac 70; 49/ Hucurât 16, 18; 58/ Mücadele 7; 64/ Teğâbun 4

⁴⁴⁵ 58/ Mücadele 9

⁴⁴⁶ 22/ Hac 17

sisteminin hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Böyle düşündükleri için de gökleri ve yeri yaratan ve buralarda birçok ilahın hüküm sürdüklerine inanılıyordu. Müşrikler farklı isteklerini farklı ilahlardan istiyorlardı. Bu sebeple onların bütün isteklerine cevap verecek tek bir ilah olmasını yadırgıyorlardı.⁴⁴⁷

Tapıkları ilahların kendilerine yardımcı olduklarına⁴⁴⁸ ve kendilerini Allah'a yaklaştırdıklarına⁴⁴⁹ inanıyorlardı. Bu durum Câhiliyeden önce gelen birçok kavimde de mevcuttu. Göklerde birçok ilahın varlığı hakkında çok ısrarcıydılar.⁴⁵⁰ Hatta tek bir ilahın olabileceğini hayretle karşılıyorlardı.⁴⁵¹ Çünkü onlar, gökleri ve yeri yaratan Allah konusunda şüpheyeye düşmüşlerdi.⁴⁵² Kur'an, onlardaki bu düşünceyi reddederek *"Gökten yere kadar bütün işleri Allah yürütür"*⁴⁵³ demiştir.

Müşrikler gökte ve yerde Allah'tan başka birtakım varlıklara, bunların kendilerine şefaathçi olacakları ümidiyle tapıyorlardı. Bu sebeple Allah onlara *"gökte ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyler mi biliyorsunuz?"* demek suretiyle ürettikleri ve tapındıkları varlıkları en ince ayrıntısına kadar bildiğini ve haberdar olduğunu bildirmiştir.⁴⁵⁴ Ayrıca Allah'tan başka göklerde ve yerde hiçbir şeye sahip varlık bulunmadığı ve göklerin ve yerin yaratılmasında da ortaklıkları olmadığı⁴⁵⁵ ifade edilmiştir.

Câhiliye insanlarından bazıları göklerde ve yerde çok fazla ilah bulunduğuna inanıyorlardı. Bu inanca göre her ilahın ayrı bir görevi bulunmaktaydı. Kur'an'da ise bütün mevcudatın yaratıcısının tek olan Allah olduğu ifade edilmiştir. *Sizin ilahınız tek bir ilah olan*⁴⁵⁶ *göklerin, yerin ve bunların arasındakilerin rabbi*⁴⁵⁷ *ve bütün nimetleri size ulaştıran Allah'tır.*⁴⁵⁸ *Şayet*

⁴⁴⁷ 38/ Sâd 5

⁴⁴⁸ 36/ Yâ-Sîn 74

⁴⁴⁹ 39/ Zümer 3

⁴⁵⁰ 30/ Rûm 35

⁴⁵¹ 38/ Sâd 5

⁴⁵² 14/ İbrâhim 10

⁴⁵³ 32/ Secde 5

⁴⁵⁴ 10/ Yûnus 18

⁴⁵⁵ 34/ Sebe' 22; 35/ Fâtır 40; 46/ Ahkâf 4

⁴⁵⁶ 16/ Nahl 22

⁴⁵⁷ 19/ Meryem 65; 38/ Sâd 66

⁴⁵⁸ 16/ Nahl 53

*göklerde ve yerde başka ilah bulunsaydı arşın sahibine gitmek için bir yol ararlardı.*⁴⁵⁹ Yani hükümdarlar gibi⁴⁶⁰ birbirleriyle sürekli bir üstünlük yarışına girerlerdi.⁴⁶¹ *Bu sebeple göklerin ve yerin dengesi bozulurdu.*⁴⁶² *Hâlbuki Allah her şeyi dengeli bir şekilde yaratmıştır.*⁴⁶³

Göklerde ve yerde tek ilahın bulunduğu algısının sürekli canlı tutulması amacıyla, sure başlarında ve çok sık bir şekilde yapılan tekrarlarla “*Hamd, göklerdeki ve yerdeki her şey kendisinin olan Allah’a mahsustur.*”⁴⁶⁴ *Göklerdeki ululuk sadece ona aittir*⁴⁶⁵ denilmiştir. Bu durumun şirkten yeni çıkmış bir toplumun bilincini sürekli açık ve canlı tutmaya dönük bir hedef çerçevesinde olduğu söylenebilir.

Câhiliye dönemi insanları dinî açıdan sistemli bir yapıya sahip değillerdi. Sistemli bir dinî yapıya sahip olmayan insanlar, çevrelerinden kolayca etkilenerek din değiştirebiliyorlardı. Kur’an düzenli bir sistem inşa ederek insanların bölük bölük İslam’a girmelerini sağlamış oldu. Öte yandan bu inanç sistematigi, insanların İslam’dan çıkışını önleyen bir işleve de sahip oldu.

Câhiliye dönemindeki insanlar, göremedikleri ve dokunamadıkları ilahları adına putlar ve simgeler yapmışlardır. Çünkü göremedikleri ve dokunamadıkları ilahlara inanmak istemiyorlardı. İslam’la beraber çok fazla sayıdaki ilahların yerine tek bir ilah düşüncesi yerleştirildi. Ancak insanlar bunları hemen kabul etmediler ve peygamberimizden Allah’ı onlara göstermesini istediler. Bunun üzerine “*Gözler O’nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder*”⁴⁶⁶ denilmiştir. Ancak onu gösteren işaretler\deliller gönderilmiştir.⁴⁶⁷ Bu durumun Hz. Mûsâ’ya söylenen “Allah’ı bize açıkça göster” söylemiyle aynı düzlemde yorumlanması gerektiği kanaatindeyiz.⁴⁶⁸

⁴⁵⁹ 17/ İsrâ 42

⁴⁶⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 532.

⁴⁶¹ 23/ Mü’minûn 91, 92

⁴⁶² 21/ Enbiyâ 22

⁴⁶³ 54/Kamer 49

⁴⁶⁴ 34/ Sebe’ 1; 45/ Câsiye 36

⁴⁶⁵ 45/ Câsiye 37

⁴⁶⁶ 6/ En’âm 103

⁴⁶⁷ 6/ En’âm 104

⁴⁶⁸ 4/en-Nîsa 153

Dolayısıyla pagan sistematığının somutlaştırılmış tanrı eğiliminin tüm toplumlarda tezahürünü görmek mümkündür.

Müşriklerin putlara tapmalarının nedenlerinden biri de bu tanrıların kendilerini çarpmalarından korkmalarıdır. Aynı zamanda bu tanrıları –mesela cinleri- rahatsız ederlerse ya da otoritelerini reddettikleri takdirde kendilerini çarpacaklarından korkuyorlardı. En azından bu çarpma eyleminin Arap kültüründe yeri olduğunu anlıyoruz. Zira Kur'an'da *faiz yiyenelerin şeytan çarpmış gibi mezarlarından kalkacakları* anlatılmıştır.⁴⁶⁹ Bu çarpmanın/*yetehabbetuhu*'ş-*şeytānu mine'l-mess* nasıl olacağını tahayyül edemeyen bir kişiye, faizin manevi zararını anlatmak mümkün olmayacaktır. Bundan dolayı onların bildiği ya da en azından anladıkları bir çarpma eyleminden bahsedilmiş olmalıdır. Dolayısıyla ayetin ifadesi çarpılmış, cinlenmiş ve delirmiş kişi anlamında yorumlanmalıdır.⁴⁷⁰

Kur'an'ın, müşriklerin çarpılma ve tanrıların öfkesine uğrama gibi korkularının ortadan kaldırılması için bir takım ifadeler kullandığı söylenebilir: “Allah, kendisinden başka ilah olmayan, göklerdeki ve yerdeki her şeyi bilen,⁴⁷¹ bunların sahibi,⁴⁷² o halde ondan başkasından korkmayın⁴⁷³ şeklinde anlatımlar, bu tasavvuru düzeltmeye dönüktür. “Göklerin ve yerin hükümranlığı yalnız Allah'ındır.⁴⁷⁴ O, diriltir ve öldürür”⁴⁷⁵ gibi âyetler Müslümanların Allah'tan başka hiç kimseden korkmamaları gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁷⁶ Göklerdeki ve yerdeki bütün canlılar yorulmadan, bıkmadan⁴⁷⁷ ve büyüklük taslamadan ona boyun eğer/secde.⁴⁷⁸ Dilediğini bağışlar dilediğine azap eder.⁴⁷⁹ Mülk onundur.⁴⁸⁰ Bu tarz

⁴⁶⁹ 2/el-Bakara 275

⁴⁷⁰ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Câmi 'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Heer, 1422/2001), 5: 41.

⁴⁷¹ 11/ Hûd 123; 17/ İsrâ 55

⁴⁷² 2/ Bakara 255; 10/ Yûnus 55, 66, 68; 14/ İbrâhim 2; 16/ Nahl 52

⁴⁷³ 16/ Nahl 52

⁴⁷⁴ 25/ Furkân 2; 43/ Zuhuf 85; 45/ Câsiye 27; 57/ Hadîd 2, 5

⁴⁷⁵ 9/ Tevbe 116

⁴⁷⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*, thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 12: 48.

⁴⁷⁷ 21/ Enbiyâ 19

⁴⁷⁸ 16/ Nahl 49

⁴⁷⁹ 3/ Âl-i İmrân 129

⁴⁸⁰ 5/ Mâide 18, 120

ayetlerle de insanların korkmaları gereken tek tanrının Allah olduğunu söylemektedir.

Kur'an'da mürşiklerin tanrı tasavvurunda dişil kimliğin de öne çıktığına dair bilgilerin yer aldığını görmek mümkündür. Mesela bunlardan birine göre semada bulunan melekler, Allah'ın kızlarıdır.⁴⁸¹ Konuyla ilgili bir başka husus da şu şekilde anlatılmaktadır: “Onlar, Allah'ı bırakıp birtakım dişilerden/*ināsen* medet umuyorlar; başkasından değil, isyankâr şeytandan/*şeytānen merīden* dilekte bulunuyorlar.”⁴⁸² Müfessirlere göre bu ayetteki dişilerden/*ināsen* ifadesiyle, diş kabul edilen putlar kastedilmiştir. Bu putlar Lat, Uzza, Menat ve Nâile gibi, cansız oldukları için hareket edemeyen, zarar veremeyen ve fayda sağlayamayan putlardır.⁴⁸³ Öte yandan dişilerden/*ināsen* ifadesiyle, taş, ağaç ve meleklerin kastedildiğini düşünenler de bulunmaktadır. Zira putperestlerin meleklerle Allah'ın kızları dedikleri de vakidir.⁴⁸⁴ Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre dişilerden/*ināsen* ifadesiyle putların kastedildiği muhtemeldir. Çünkü Câhiliye arapları putları kadın suretinde yontarlardı. Kadın gibi süsler ve gerdanlık gibi süs eşyaları takıp takıştırırlardı. Süslü kıyafetlerle tezyin ederlerdi. Ardından da taparlardı. Ayrıca bu putların isimleri de sadece kadınlarda kullanılan isimlerden oluşuyordu. Putlarına Lât, Menât, Uzzâ gibi müennes isimler takıyorlardı. Böylece ayet, onların putlara taparak aslında şeytana tapmış gibi olduklarını ifade etmiş oldu. Yani bu tapınma eylemi, şeytanın isteğinin yerine getirilmesi demektir.⁴⁸⁵

1.3 Kâinatın Nizamı ‘İslam’

Kâinattaki bütün mevcudat isteyerek veya istemeyerek Allah'ın emirlerine teslim olmuşlardır.⁴⁸⁶ İslam kelimesinin selamette olma yani güvende olma anlamının yanı sıra Allah'a teslim olma manası bulunduğu için kâinatta var olan düzene ‘İslam’ dememizin bir sakıncası yoktur. Kur'an da, insanların da tek millet

⁴⁸¹ 16/Nahl 57; 43/Zuhruf 19

⁴⁸² 4/en-Nisa 117

⁴⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Te'fîrû Mukâtil*, 2002, 1: 407-408.

⁴⁸⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*, thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 7: 486-490.

⁴⁸⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerikandî Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Boynukalın (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 4: 39-40

⁴⁸⁶ 3/ Âl-i İmrân 83; 13/ Ra'd 15

oldukları⁴⁸⁷ sonradan yanlış inançlara saptıklarını bildirmektedir. Buradaki tek millettten kastın, bütün herkesin tevhîd inancına bağlı olduğu yani İslam dininden oldukları anlaşılmaktadır. Ancak zamanla insanlar bu tek inanç olan tevhitte ayrılmışlardır.⁴⁸⁸ Öte yandan Kur'an ayetlerinde Hz. İbrahim gibi Allah'a inananlar hakkında Müslüman kelimesi de kullanılarak bu teslimiyete dikkat çekilmiştir. Bu yönüyle insanların Allah'a teslimiyeti söz konusu olduğu gibi kâinatın da ona teslim olduğunu söyleyebiliriz. Buradan hareketle kâinat ve insan arasında bir benzerlik olduğunu söylemek mümkündür. Bundan dolayı Kur'an'da dağlar, denizler gibi varlıkların canlı birer varlıkmiş gibi betimlendiğini görmek mümkündür. Örneğin dağların, semanın ve yerin, Allah'ın kendilerine tevdi etmek istediği emaneti taşıyacaklarından korktukları ve bu emanetin sorumluluğunu almadıkları anlatılmıştır.⁴⁸⁹

Allah bu evreni bir düzen içerisinde yaratmıştır.⁴⁹⁰ İnsanlara göklerde ve yerde kurulmuş bu düzene bakmalarını istemiştir.⁴⁹¹ Tekrar tekrar bakılsa bile herhangi bir düzensizlik bulunamayacağı bildirilmiştir.⁴⁹²

Kâinatta nasıl bir düzen kurulmuşsa insan düşüncesinde de bir düzen kurulması gerekmektedir. Çünkü insan zihni her zaman tevhîdi düşünceden sapma ihtimalini barındırır. Bunun için bozulan düzenin aksayan yerlerini ve bozulan Tevhîd inancını düzeltmek üzere peygamberler gönderilmiştir.⁴⁹³

Müşrikler Allah'a ait olan ulûhiyet ve saltanatı kendilerinin uydurduğu ilahlara tahsis etmişleridi. Bu sebeple Allah müşriklere ilk yaratmayı yapacak ve sonra da onu tekrarlayacak olanın Allah olduğunu⁴⁹⁴ ve bunun Allah'a göre kolay olduğunu⁴⁹⁵ bildiriyordu.

⁴⁸⁷ 10/ Yûnus 19

⁴⁸⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 12: 143.

⁴⁸⁹ 33/el-Ahzâb 72

⁴⁹⁰ 25/ Furkân 2; 79/ Nâzi'ât 28-33

⁴⁹¹ 7/ A'râf 185; 10/ Yûnus 101; 50/ Kâf 6-11

⁴⁹² 67/ Mülk 3, 4

⁴⁹³ 2/ Bakara 128, 131-133; 3/ Âl-i İmrân 20, 67 vd.

⁴⁹⁴ 10/ Yûnus 34; 27/ Neml 64; 30/ Rûm 11, 27; 85/ Bûrûc 13

⁴⁹⁵ 29/ Ankebût 19

İnsanların hayatlarının her anında iyiyi ve doğruyu yapmaları için göklerde ve yerde olan her şeyin bilindiğini ve kayıt altına alındığını bildirmiştir.⁴⁹⁶ Bununla yeni düşünce tarzına sahip olmuş insanların hayatlarının geri kalanında yanlış düşüncelere girmemeleri gerektiğini, bu tarz yanlışlıklar yaptıklarında ise Allah'ın her an haberdar olduğunu bilmelerini istemiştir.

Göklerdeki ve yerdeki herkesin Allah'a ait olduğunu defalarca vurgulayarak Allah'ın dışında kimseye kulluk yapmamaları ve kurulan düzenin devamı için çalışmaları istenmektedir.

Semanın ve yerin ifade ettiği anlam, Allah'a yapılan dualara da yansımıştır. Kur'an'da müminlerin nasıl dua etmesi gerektiği de aktarılmış, *Geceyi gündüze sokarsın, gündüzü geceye sokarsın*⁴⁹⁷ ayetinde olduğu gibi Allah'a arz edilen yakarışlarda sema, gece ve gündüz gibi kâinata ait unsurlara işaret edilmiştir. Elbette bu durumu, Hz. İbrahim'in Nemrut'a Allah'ı anlatırken söylediği "*Allah, güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir*" ifadeleriyle de uyuşmaktadır.⁴⁹⁸ Dikkat edilirse buradan yola çıkılarak güneşin hareketinin, yaratıcının ispatı sadedinde kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun nüzul dönemindeki insan aklında da önemli bir etki bırakacağı açıktır. Müslümanların Allah'a yalvarırken kullandıkları –az önce yer verdiğimiz ifadeler- Medine'de inmiştir. İnsanlar gecenin ve gündüzün belirli zamanlarda uzayıp kısaldığını⁴⁹⁹ bildikleri için bunu meydana getiren Allah'a dua etmeye başlamışlardı. Sürekli yapılan bu dua sayesinde Müslümanların zihnindeki Allah tasavvurunun canlı kalması sağlanıyordu.

Kur'an'da Müslümanlardan zekât vermeyenler uyarılırken⁵⁰⁰ Müslümanların sahip oldukları malların gerçek sahibinin, göklerin ve yerin bütün hazinelerinin sahibi olan Allah olduğu vurgusu yapılmıştır.⁵⁰¹ Böylece Müslümanların verecekleri malın gerçek sahibinin Allah olduğu hatırlatılarak

⁴⁹⁶ 10/ Yûnus 61

⁴⁹⁷ 3/ Âl-i İmrân 27

⁴⁹⁸ 2/el-Bakara 258

⁴⁹⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*, thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hier, 2001), 5: 305.

⁵⁰⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 319.

⁵⁰¹ 3/ Âl-i İmrân 180; 63/ Münâfukûn 7

yapacakları işin yükü hafifletilmiştir. Bu tarz âyetlerin Medeni olması ise ayrıca dikkat çekicidir. Zira göklerin ve yerin haznedarı tasviri, Müslümanların zihninde kâinata ait bazı öğeler üzerinden Allah'ın gücünü simgeleyen bir anlatımdır.

2. İslam/Tevhid Düşüncesinde Kevnîyatın Konumu

Kur'an'da kevnî âyetlerin sayısı oldukça fazladır. Bilimsel/ilmî tefsir geleneğini benimsemiş müfessirler, bu tür âyetlerin günümüze ve geleceğe dair mucizeleri içerdiğini ispatlamaya çalışmaktadır. Ancak biz bu tür âyetlerin bilimsel verilerin ispatı için değil tevhîdi düşüncenin inşası için indirildiğini savunmaktayız. Bu sebeple tevhîde işaret eden birçok âyette kevnîyata ait izleri bulmak mümkündür. Buna, 6/En'âm 125. ayet, misal verilebilir: *“Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğre çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır.”*

Bu tarz âyetlerin bilimselliğe işaret ettiğini düşünen bazı araştırmacılar, atmosferde yukarı çıkılınca oksijen seviyesinin azalacağını ve dolayısıyla semaya tırmanan bir insanın nefes alıp vermesinin güçleneceğini bilimsel olarak ispatlamaktadırlar. Buradan yola çıkarak Allah'ın bu ayette, semadan yukarı çıkıldıkça oksijenin azalacağını ve basıncın azalacağını bildirdiğini düşünmektedirler. Bu yolla ayetin, bilimsel bir mucize olduğu görüşü yaygındır. Ancak Kur'an'ın indiği dönemde bu tür mananın anlaşılıp anlaşılmadığını sorgulamak gerekir.

Tevhîd'e aykırı düşünen ve davranan insanların kalpleri daraltılarak semaya tırmanmaya çalışan kişiye benzetilerek yapmakta oldukları şeyin sonuçlanmayacağını ve böyle yapmaya devam ettikleri takdirde -yani diğer ilahlara tapmayı sürdürmeleri halinde- kalplerinde Allah'a yer kalmayacağını bildirmektedir.⁵⁰² Müşriklerden bazıları Allah ile beraber başka ilahlar kabul ediyorlardı. Ancak İslam'ın temel ilkesi tevhîd olduğu için Allah'tan başka hiçbir ilah kabul edilmemiştir.⁵⁰³ Dolayısıyla semaya tırmanırken kişinin içinin daraltılması ifadesinin bu günkü bilimsel verilere işaretinden daha ziyade cahileye

⁵⁰² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 588.

⁵⁰³ 6/ el-En'âm 19.

dönemindeki bir insanın sema tahayyülüne göre yorumlanması daha isabetlidir. Bilimsel tefsir yönteminin çok fazla dikkat çekmediği İslam'ın ilk asırlarda yaşayan müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) bu ayeti şu şekilde yorumlamaktadır: “Allah, dininden uzaklaştırıp sapkınlığı içinde bıraktığı bir kişinin gönlünü tevhide karşı sıkıştırır. Bu ifadelerle Ebû Cehil kastedilmiştir. Sinesini öyle daraltır ki tevhid, o daralma arasından geçebileceği ve kalbin içine girebileceği bir yer bulamaz.”⁵⁰⁴ Öte yandan Mâturidî'ye göre vücutta mümin ve kâfirin biyolojik olarak kalpleri aynı şekilde olmasına rağmen imanın kâfirin kalbine girmemesinin mecâzi olarak darlık ifadesiyle tanımlandığı görülmektedir. Bu darlık, kâfirlerin sağır, kör, lal ya da ölü gibi çeşitli niteliklerle tanımlanması gibi anlaşılmalıdır. Bunlar, gücü yetmediği halde göğe tırmanmaya zorlanan birinin durumuna benzetilmişlerdir.⁵⁰⁵ Görüldüğü gibi ilk asırlarda kelimenin imanın kalbe giremeyecek bir şekilde oluşuna işaret edilmiştir. Bu durum, ayetin baş kısmında Müslümanların gönlünün İslam'a açılması ifadesiyle de uyumludur. Her ikisi de imanı kabul edebilmeyi ifade eden mecâzi ifadelerdir.

Kur'an da geçen kevnî âyetlerin en önemli amacı insanlara tek ve gerçek ilahın Allah olduğunu anlatmaktır.⁵⁰⁶ Bu sebeple bazı müfessirler gibi biz de bu âyetlerin Allah'ın varlığına ve birliğine delil olarak indirildiğini savunmaktayız.⁵⁰⁷

Câhiliye Arapları tarafından yapılan putların gökcisimlerini temsil ettiklerinden bahsetmiştik. Yapılan birçok put, Câhiliye aristokratları için günlük ve güncel kazanımları barındırıyordu. Bu sebeple inen kevnî âyetler, putların sahip oldukları düşünülen bütün sıfat ve özellikleri aslında Allah'a ait olduğunu ve haksız bir şekilde/zulm gaspedilerek putlara atfedildiğini anlatıyordu. Tüm sıfatlar tevhid ilkesi çerçevesinde Allah'ta birleştirilmiş oluyordu. Buna göre Allah, yeryüzünde olan ve görüp göremediğiniz bütün tabiat olaylarının tek rabbidir. O yağmuru yağdıran, şimşegi çaktıran ve her türlü nimeti bahşedendir. Bu sebeple “*Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar,*

⁵⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 558.

⁵⁰⁵ es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 5: 211.

⁵⁰⁶ M. Abdullah Şerkâvî, *el-Kur'an ve'l Kevn* (Kâhire: Mektebetu Zehra, 1991), 7-9.

⁵⁰⁷ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Bayram, “Kâdî Beyzâvî'nin Kevnî Âyetlere Yaklaşımı (Envârü't-Tenzil Tefsiri Bağlamında)”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (31 Ekim 2019): 384-407.

hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde etmektedir."⁵⁰⁸ âyetiyle bütün mevcudatın Allah'ın kulu oldukları bildirilmektedir. Böylece Allah'tan alınıp çeşitli varlıklara dağıtılan tüm sıfatlar, tekrar Allah'ta toplanmış oluyordu.

Kur'an'da kevnî âyetlerin sayısının oldukça fazla olduğunu söylemiştik. Kur'an'ın diğer konularında olduğu gibi bunlardan bahseden âyetler de bir arada bulunmayıp, Kur'an'ın tümüne yayılmış vaziyettedirler. Ancak genel olarak baktığımızda bu âyetlerin üç ana başlık altında toplandığını görmemiz mümkündür:

Bunlardan birincisi; yeryüzünü konu alan kevnîyat, ikincisi; onun üstü yani gökyüzündeki gökcisimlerinden bahseden kevnîyyat, üçüncüsü ise onun da ötesini yani gaybî konuları ele alan kevnî unsurlar şeklindedir.

Şunu hemen belirtelim ki her bir ana başlık arasındaki kevnî unsurlar iç içe geçmiş bir şekilde ele alınmaktadır. Çünkü âyetlerde bu tür unsurlar bir arada ve aynı âyette verildiği için bunları kesin çizgilerle birbirlerinden ayırmak pek mümkün görülmemektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için bazı misaller verebiliriz. Örneğin âyetlerde genel itibarıyla güneş, ay ve yıldızlar bir arada verilmiştir. Yağmur, bulut, ağaç vs. gibi unsurlar bir arada verilmiş ve gaybî unsurlar yani melek, cin, kıyamet ve ahiret gibi unsurlarda bir arada verilmiştir. Bu çalışmamızda yaptığımız tasnife göre Kur'an'da geçen kevnî âyetlerle Câhiliye insanların, İslam toplumuna dönüşümünü inceleyeceğiz. Bunları anlattıktan sonra kıssalarda geçen kevnî unsurlarla verilmek istenen mesajlardan bahsedeceğiz.

2.1 Gökcisimlerini Konu Alan Kevnî Âyetler

İnsanoğlu eskiçağlardan itibaren güneşi, ayı ve yıldızları zaman ölçme aleti olarak kullanmıştır. Ancak kullandıkları bu sistemi uydurdukları tanrılarına adıyorlardı.⁵⁰⁹ Kur'an onların yanlış inançlarını düzelterek gökyüzündeki burçları, güneşi ve ayı yaratanın Allah olduğu söylemiştir.⁵¹⁰ Câhiliye döneminde bulunan bu tarz yanlış inanışlar çok fazlaydı ve bu da Kur'an âyetlerine yansımaktaydı. Ancak Câhiliye inançlarını konu alan kitaplara baktığımızda, çoğunlukla insanların putlara taptıklarıyla ilgili bilgilere rastlamaktayız. Bu kitaplarda Kâbe'nin içinin

⁵⁰⁸ 22/ Hac 18

⁵⁰⁹ Neşet Çağatay, "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü Ve Takvim", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (01 Nisan 1978): 108-109.

⁵¹⁰ 25/ Furkân 61

putlarla dolu olduğu ifade edilir. Dolayısıyla Hz. Muhammedin (s.a.v) bu putlara tapan insanlarla mücadelesi konu edilir. Hal böyleyken Kur'an putların isimlerinden çok az bahsetme gereği hissetmiştir. Fakat kevnî unsurlar çok fazla yer kaplamaktadır. Bu durum, tefekkür amacı içermekle birlikte putperestliğin çok çeşitli oluşuyla ilgilidir.

Kur'an'da geçen ve kevnî âyet dediğimiz bütün unsurlar, inanan ve inanmayan insanlara Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren deliller olarak değerlendirilmelidir.⁵¹¹

2.1.1 Güneş (Şems)

Câhiliyeden önce Hicaz ve çevresinde güneşe tapan toplulukların olduğundan bahsetmiştik. Arapların güneşin etkileyiciliğinden ve hayatları üzerindeki belirleyiciliğinden dolayı onu bir tür tanrı olarak algıladıkları anlaşılmaktadır. Bu inancın Câhiliyeye kadar devam ettiğini ve o dönemde de güneşe ibadet eden ve onun tanrıçalığını kabul eden insanlar bulunmaktaydı. Çünkü güneş, geceyi ve gündüzü belirlediği gibi çölde yürüyen bir bedevinin bazen sığınağı bazen yön bulmada yararlandığı bir kurtarıcı bazen de korunmak zorunda kaldığı bir cezalandırıcıdır.

Câhiliye kültürünün güneşi tanrılaştıran kişilere zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Kur'an'da yer alan “*güneşe secde etmeyin*”⁵¹² âyeti bunun en büyük kanıtıdır. Kur'an'da güneş ve gök cisimlerini konu alan çok sayıda âyet mevcuttur. Ancak Sebe halkının güneşe ibadet ediyor oluşundan bahsedilmesi dışında, Câhiliye insanlarını muhatap alarak insanların güneşe ibadet ettiklerini konu alan tek âyet budur.⁵¹³ Bu âyetin tek olması az sayıda insanın bu faaliyet içerisinde olduklarını kanıtlamaz. Örneğin Kur'an put isimlerinden de çok az bahseder. Fakat Câhiliye döneminde putperestliğin hâkim olduğu bir gerçektir.

Kur'an'da çok uzun olmasa da güneş (Şems) adında bir sure bulunmaktadır. Ancak bunun dışında *hâ-mîm* ile başlayan yedi sure bulunmaktadır. *Hâ-mîm*'in

⁵¹¹ 45/ Câsiye 3-6

⁵¹² 41/ Fussilet 37

⁵¹³ Hz. Süleyman döneminde sebe halkı güneşe secde ediyorlardı. Bu konu daha sonra anlatılacaktır.

Sebeliler tarafından güneş tanrıçasının bir vasfı olarak kabul edildiğinden bahsetmiştik.

Câhiliye insanlarının zihinlerine yerleşmiş olan tanrı güneş ve tanrı ay gibi algıları yıkmak için Kur'an'da ilk aşamada *alev alev yanan güneşi*⁵¹⁴ ve *ayı Allah yaratmıştır*⁵¹⁵ ve onun emri altındadırlar.⁵¹⁶ Allah'ın koyduğu kanunlara uymak zorundadırlar⁵¹⁷ şeklinde şuurlandırıcı buyruklar yer almıştır. Daha sonra bunların günlük hayatta insanların ihtiyaçlarına cevap vermek ve günlük yaşantının devamını sağlayan araçlar olarak/*musahhar* yaratıldığına işaret edilmiştir. Dönemin insanlarına güneşin ışık kaynağı/*nūr* ayın ise varlığı aydınlattığı/*diyā* ve bu ikisinin zaman ölçmekte kullanılabilmek için belirli hesapla hareket etmek üzere yaratıldıkları söylenmiştir.⁵¹⁸ Ayrıca güneşin doğal hareketi sırasında oluşan gölgeden⁵¹⁹ bahsedilerek, meydana gelen olayın sıradanlığı vurgulanmıştır. Kâfirlerin gölgelerinin –istemeler bile- Allah'a secde ettiğinin anlatılmış olması, Güneşe rağmen hareket edebilen varlıkların bulunduğunu dolayısıyla güneşin tanrı olamayacağını gösteren ayetlerdendir.⁵²⁰

Câhiliye döneminde bazı insanların doğuya ve batıya dönerek ibadet ettiklerini söylemiştik. Kur'an öncelikle bu türden davranışların iyilik olmadığını yumuşak bir üslupla dile getirerek iyiliğin doğuya ya da batıya dönmek olmadığını ifade etmiştir.⁵²¹

Önce doğuya ve batıya dönmenin iyilik sayılmadığını⁵²² söyleyen âyetlerle Müslümanlar uyarılmış ve böyle bir davranışın uygun görülmediği aktarılmıştır. Ancak ashabdan bazıları, bulutlu bir günde bu yönle namaz kıldıklarını fark etmelerinin üzerine durumu Hz. Peygamber'e iletmışler ve bu âyet inmiştir.⁵²³

⁵¹⁴ 78/ Nebe' 13

⁵¹⁵ 21/ Enbiyâ 33

⁵¹⁶ 13/ Ra'd 2

⁵¹⁷ 31/ Lokmân 29; 35/ Fâtır 13; 39/ Zümer 5

⁵¹⁸ 10/ Yûnus 5; 14/ İbrâhim 33; 17/ İsrâ 12

⁵¹⁹ 25/ Furkân 45, 46

⁵²⁰ 13/ Rad 15

⁵²¹ 2/ Bakara 177

⁵²² 2/ Bakara 177

⁵²³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1: 133; Konuyla ilgili diğer rivayetler için bkz. Taberî, *Câmiü'l-beyân* 2: 449-460.

“Doğu da batı da Allah’ındır, nereye dönerseniz ona yönelirsiniz.”⁵²⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu sahabeler yaptıklarından endişe duymuşlar. Bunun arka planında güneşe dönen güneşperestlere benzeme korkusunun yattığı anlaşılmaktadır. Ancak bu âyetle Allah, doğu, batı ve güneşin de Allah’a ait olduğunu, dolayısıyla yaptıklarından dolayı kınanmayacaklarını bildirmiştir.

Doğu kelimesinin geçtiği âyetlere baktığımızda genel itibariyle güneş ile alakalı yorumların yapıldığını görmekteyiz. “Allah doğuların da⁵²⁵ batıların da rabbidir”⁵²⁶ âyetleri bunlara örnek verilebilir. Ancak bizim bu âyetten anladığımız buradaki doğulardan kastın güneşin, ayın ve yıldızların doğma yerlerinin Allah tarafından yaratıldığı ve düzenlendiğini bildirmektir. Bundan şu sonucu çıkarmamız mümkündür: Bir şeyin doğumunu veya doğuşunu bilmek demek onun hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmak anlamına gelmektedir. Yani Allah hem bunları yaratmış bir de bulundukları yerleri de –yörüngeleri de- yaratmıştır. Bu âyetlerden bu çıkarımı yapmamız mümkündür. Çünkü Câhiliye dönemi ve öncesinde insanların, güneşin, ayın ve belirli yıldızların doğuşu sırasında ritüeller ve törenler düzenledikleri bilinmektedir. Bu yönüyle kuşluk namazının da değerlendirilmesinde fayda mülâhaza ediyoruz. Güneşin doğup “bir mızrak boyu” yükselmesiyle vakti girmiş olan *duḥā* (kuşluk) namazını Hz. Peygamber kılmış ve bu durum müşrikler tarafından yadırganmamıştır.⁵²⁷ Müslümanların güneşe değil güneşi yaratan Allah’a kulluk ettiklerini gösteren bu nafile namaz, insan vücudundaki üç yüz altmış mafsallın⁵²⁸ sadakası olarak tanıtılmıştır.⁵²⁹

İslam’da, farz namaz vakitlerinin büyük kısmı güneşin gökyüzündeki konumuna göre ayarlanmıştır.⁵³⁰ Ancak namaz vakitlerinden bahsedilen âyetlerin bazılarında güneşten bahsedilmemekte sadece gündüz-gece⁵³¹ ve akşam-sabah⁵³²

⁵²⁴ 2/ Bakara 115

⁵²⁵ 37/ Sâffât 5

⁵²⁶ 73/ Müzzemmil 9

⁵²⁷ Cevad Ali, *Târîhu’s-Salât Fi’l-İslâm* (Bağdad: Matbaatu Diyâ, 1968), 11.

⁵²⁸ Müslim, Zekât 54

⁵²⁹ Müslim, Müsâfirîn 84

⁵³⁰ 17/ İsrâ 78; 20/ Tâ Hâ 130; 30/ Rûm 18; 50/ Kâf 39

⁵³¹ 11/ Hûd 114. Bahsedilen bu namazların beş vakit (Sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı) namazlar olduğu aktarılmaktadır. Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2: 300,301 Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 2001, 12: 601-616.

⁵³² 30/ Rûm 17

tabirleri kullanılmıştır. Güneş, namaz için ölçü aleti haline getirilmiştir. Onun konumuna göre de namaz vakitleri belirlenmiştir. Müslümanların üç vakit (güneş doğduğu, tam ortadayken/zeval ve batarken) dışında, namaz kılmalarında herhangi bir sakınca görülmemiştir. Seçilen bu üç vaktin zamanı dikkat çekicidir. Birinci bölümde bahsettiğimiz üzere güneşi ilah olarak kabul eden kültürlerde bu üç vaktin kutsal ve güneşe yapılan ayinlerin zamanı olduğundan bahsetmiştik. Ancak bu vakitlerin yasaklanmasında da tedrici yöntemin kullanıldığını söyleyebiliriz.

İslam'da gün içerisinde nafile namaz kılma ile ilgili herhangi bir sınır yoktur. Ancak günde üç vakit İslam'la beraber yasaklanmıştır/*kerāhet*. Müslümanların uzak durması adına bu vakitlerde şeytanın kuvvetlendiğini⁵³³ ve şeytanın gücünü kullanarak güneşe tapanlara yaptıkları ameli süslü gösterdiği⁵³⁴ söylenmiştir. Bu vakitlere dikkat çekmek adına *şeytanın boynuzları arası* tabiri kullanılmıştır.

Böyle bir yasağın konulmasının iki sebebi olmalıdır: Birincisi, Müslümanların müşriklere (güneşe tapanlara) benzemelerini önlemek, ikincisi ise, yeni Müslüman olmuş güneş perestlerin eski inançlarını anımsatmamak ve yaptıkları fiillerin önüne geçmek.

Câhiliye döneminde özellikle güneşe tapanlar tarafından güneş tutulmaları meydana geldiğinde büyük korku yaşadıkları ve hayat kaynağı olan güneşin birden ortadan kaybolmasını anlamlandıramadıkları bilinmektedir. İslam bu korkunun yerine güneş tutulması/*kusūf* namazını koyarak gerçek korkulacak olanın Allah olduğunu dolayısıyla da ona ibadet edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu durum, ay tutulması/*husūf* ve yıldız tutulmaları içinde geçerlidir. Aslında İslam'da yıldız tutulmaları sırasında kılınan belirli bir namaz bulunmasa da yıldızların kaybolmaya başladığı zamanda namaz kılınması gerektiği bildirilmiştir. Bu durumu yıldızlar bölümünde anlatacağız.

⁵³³ Ebû Süleyman Hamd b Muhammed b İbrâhim Hattabi, *Mealimü's-Sünen = Şerhu Süneni Ebî Davud*, ed. Muhammed Ragıb et-Tabbah (Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 1: 131.

⁵³⁴ Ebû Süleyman Hamd b Muhammed b İbrâhim Hattabi, *Garibü'l-hadis*, thk. Abdülkerim İbrâhim Azbâvî (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1982), 1: 726.

Fahreddîn er-Razi (ö. 606/1210) Kur'an'da geçen güneş ile ilgili âyetleri yorumlarken bunun temelde Allah'ın kudretinin delili olarak izah etmektedir. O, âyetleri genellikle devrindeki ilmi gelişmelere paralel olarak yorumlama yoluna gitmiştir.⁵³⁵

Hiz. Peygamber'in daveti sırasında Mekke'li müşrikler, dinî tebliğin durdurulması karşılığında ona her istediğini vereceklerini taahhüt etmişlerdi. Buna karşılık Peygamberimiz *Güneşi sağ elime Ayı sol elime verseniz dahi davamdan vazgeçmeyeceğim* karşılığını vermiştir.⁵³⁶ Hiz. Peygamber'in bu tabiri kullanması oldukça anlamlıdır. Çünkü güneş ve ay kültü Câhiliye Arapları için oldukça önemliydi. Hiz. Peygamber bu sözüyle onların birçok mana ve kutsiyet atfettikleri o yüce varlıkların aslında bu kutsamaları hak etmediklerini ifade etmiş olmalıdır. İslam âlimleri bu durumun farklı boyutlarını ele alarak güneşin sağ ele mahsus kılınmasını, onun ışık kaynağı olması ve Ay'ın da sol ele mahsus kılınmasını, onun ışığının yok edilmesi şeklinde yorumlanmıştır.⁵³⁷

Toplumdaki bireylerin isimleri toplumların inancını yansıtmaktadır. Câhiliye döneminde güneş tanrıçasına saygıdan ötürü verilen *Abduşşems* ismi de İslam'la beraber değişime uğramıştır. Tevhîd ilkesinin bir gereği olarak bireylere konulan isimler ancak Allah'ın kulu veya sıfatlarından birinin önüne kul/ 'abd kelimesi getirilerek yapılmıştır. Güneş ismi ise toplumun yeni dinamikleri göz önüne alınarak *Şemseddin* olarak değişmiştir.

2.1.2 Ay

Câhiliye insanları içerisinde ayı tanrı olarak kabul edenler bulunmaktaydı. Bu sebeple Kur'an, *aya secde etmeyin* buyurmuştur.⁵³⁸ Ayın Arapça karşılığı olan *kamer* kelimesi Kur'an'ın surelerinden birinin adıdır. Bunun yanı sıra ayın hareketlerini simgeleyen hilâl kelimesi de Kur'an'da yer almaktadır.

⁵³⁵ Enver Bayram, "Razi'nin Tefsir-i Kebir'de Güneş Sistemi İle İlgili Âyetleri Yorumlaması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (15 Aralık 2011): 218.

⁵³⁶ Okumuş, Mesut, "Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu 29 Haziran - 01 Temmuz 2012 [9.Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması] - Editör: Mesut Okumuş", t.y, 146.

⁵³⁷ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebevi*, 1990, 1: 299.

⁵³⁸ 41/ Fussilet 37

İnsanlar Müslüman olmadan önce ay ve evreleri hakkında değişik inançlara sahipti.⁵³⁹ İslam’a girdikten sonra eski düşüncelerinden hemen kurtulamayıp bu varlıklar hakkında bir cevap arıyorlardı. Bu düşüncelerden biri de ayın evrelerin nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği hakkındadır. Sahabeden birinin bu konu hakkındaki merakını Hz. Peygambere sorması üzerine⁵⁴⁰ “*Sana, hilâlleri soruyorlar*”⁵⁴¹ âyeti nazil olmuştur. Bu âyetlerle ayın evrelerinin insanların hac süresini belirlemede ve takvim hesaplamalarında kullandıkları sıradan hadiseler olduğu söylenmiş ve konu uzatılmadan diğer önemli meselelere geçilmiştir. Kur’an ayın durumu ve evrelerini Allah’ın meydana getirdiğini ve bu evrenin bir kısmını da eğik hurma dalına benzeterek açıklamıştır.⁵⁴² Bunun nedeni, elbette hurma ağacının hayatın her alanında rastlanır bir teşbih unsuru olmasındaki kolaylıktır. Bu durum hurma dalını gören için oldukça net bir mana ifade etmektedir. Hurma ağacını görmeyen kişinin ise bu bilgiden yola çıkarak hurma dalının nasıl olduğunu tahayyül etmesi gerekir. Bundan dolayı Kur’an’ın günümüzün modern bilimsel verileri ya da metropollerine göre değil Arapların yaşadığı coğrafi ve kültürel unsurlara göre anlaşılması gerektiğini vurgulamaya çalışıyoruz.

İslamiyet’ten önce müşriklerde oruç/*şavm* ibadeti bulunmaktaydı. Bu durum “sizden öcekilere farz/*kutibe* kılındığı gibi oruç/*şiyām* size de farz kılındı” ayetiyle ifade edilmiştir.⁵⁴³ Müşrik Araplar bu ibadetlerinin başlangıç ve bitiş vakitlerini belirlerken hilalin hareketlerinden yararlandıkları gibi⁵⁴⁴ hac zamanlarını ve borç vadelerini belirlemek için de hilali esas alıyorlardı.⁵⁴⁵ Kur’an, ayın yaratılış amaçlarından biri olan hilallerin zaman ölçü birimi (takvim) olarak kullanılmasını pekiştirmek için *sayısı belirlenmiş günler*,⁵⁴⁶ *ramazan ayı*,⁵⁴⁷ *haram aylar*⁵⁴⁸ ve *hac*

⁵³⁹ Birinci bölümde aya tapanlar kısmına bkz.

⁵⁴⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 165-166.

⁵⁴¹ 2/ Bakara 189

⁵⁴² 36/ Yâ-Sîn 39

⁵⁴³ 2/el-Bakara 183

⁵⁴⁴ Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü’l-eşrâf* (Beyrut: Darül Fikr, 1996), 1: 92.

⁵⁴⁵ Ebu Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrû’l-kebir - Mefatihü’l-gayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), 5: 89.

⁵⁴⁶ 2/el-Bakara 184

⁵⁴⁷ 2/ Bakara 185

⁵⁴⁸ 2/ Bakara 194, 217 5/ Mâide 97

*ayları*⁵⁴⁹ kavramlarını kullanmaktadır. Bunun yanı sıra bir yıl boyunca takvimde kullanılan ayların sayısının on ikiye bölünmesinin yaratılış amacına uygun olduğu bildirilmiştir.⁵⁵⁰ Bu âyetlerle müşriklerin ayların sayısı ile oynayarak/*nesî*’ keyfi hareket etmelerinin önü kapatılmıştır.⁵⁵¹

İslamiyet’ten önce tamamen farklı anlamlar yüklenen güneş ve ay, İslamiyet ile birlikte insanların zihinlerinde olması gereken gerçek konumuna kavuşmuş oldu. Buna göre Allah, güneşi ve ayı insanların zamanlarını belirleyebilmeleri için bir hesaba göre yaratmış⁵⁵² ve ölçülü bir şekilde düzene koymuştur.⁵⁵³

2.1.3 Yıldızlar

Câhiliye döneminde geceleri yolculuk yapan insanlar, yönlerini bulmak için yıldızlardan yararlanıyorlardı. İslam düşüncesine göre de yıldızlar, Allah’ın insanlar için yarattığı, insanlar için hem karada hem denizde yol ve yön bulma noktasında yararlanılan, varlıklar olarak ele alınmıştır.⁵⁵⁴ Bu çerçevede Arapların, elektiriğin ya da neon lambaların ışık kirliliğine yol açmadığı kırsal yaşamlarında yıldızlar önemli bir imge olarak yer aldığı gibi göğün bir süsü olarak da görülürdü. Bundan dolayı Kur’an’da yıldızlarla ilgili pek çok benzetme, ifade yer almakta hatta *târik* gibi bazı yıldız isimlerine direkt atıfta bulunmaktadır.

Kur’an’da, yıldızların kaybolduğu sırada namaz kılınması istenmiştir.⁵⁵⁵ *Gökyüzünde yıldız takımlarından oluşan burçlar bulunmaktadır. Bunları bakanların için süs yaptık*⁵⁵⁶ ve onu koruduk.⁵⁵⁷ Yıldızlar şeytanların taşlanması için vasıtalar yapılmıştır.⁵⁵⁸ Elbette buradaki şeytan kelimesi ile kastedilen varlıkların cinler olduğu bilinmektedir. Arap kültüründe cinlere yüklenen yüceltici ve korkutucu manaya işaret etmiştik. Dolayısıyla onların kovulmasını

⁵⁴⁹ 2/ Bakara 197

⁵⁵⁰ 9/ Tevbe 36

⁵⁵¹ 9/ Tevbe 37

⁵⁵² 55/ Rahmân 5

⁵⁵³ 6/ En’âm 96

⁵⁵⁴ 6/ En’âm 97; 16/ Nahl 16

⁵⁵⁵ 52/ Tûr 49

⁵⁵⁶ 37/ Sâffât 6; 67/ Mülk 5

⁵⁵⁷ 15/ Hicr 16-17

⁵⁵⁸ 15/ Hicr 15-18; 37/ Sâffât 6; 67/ Mülk 5

ifade ediş, aynı zamanda Allah'ın gücünü ve hükümlerliğini anlatan önemli bir unsurdur.

Kur'an'da yıldızlarla ilgili faydalardan bahsedilirken onların, kible yönünün bulunabilmesi, geceleri yön tayini ve mevsimlerde değişikliklerin tespiti gibi yararlarına yer verilmiştir. Bunların yanı sıra onların gökyüzünün süsü ve semanın şeytanlardan korunmasını sağlayan vasıtalar olduğu söylenmiştir.⁵⁵⁹

Müşrikler çoğu zaman yıldızları kutsal saymış ve bunların ilah olduklarını iddia etmişlerdir. Bunun üzerine *yıldızlar da Allah'a secde ederler*,⁵⁶⁰ *Allah, güneş, ay ve yıldızları emri altına alan*⁵⁶¹ ve *onları insanların yararlanmaları için/musahhar hizmetlerine sunandır*⁵⁶² âyetiyle onların ilah olamayacakları vurgulanmıştır. İslam, tevhîd ilkesinin bir gereği olarak Allah'tan başka bütün ilahları reddetmiştir. Bunun dışında Câhiliye zihniyetinde bulunan ve İslam'ın temel ilke ve kurallarıyla çelişmeyen düşünce ve inanışlara dokunmadığını anlıyoruz.

Kur'an müşriklerin semaya bakışını değiştirmeye çalışmıştır. Bundan dolayı "Göklerde ve yerde, gece ve gündüz boyunca meydana gelen her şeyde gerçekten Allah'tan sakınanlar için ibretler vardır"⁵⁶³ buyrulmuştur. Bu sayede insanlara Allah'tan başka hiçbir varlığa tapmamaları gerektiğini bildirmektedir. Çünkü insan unutkan varlıktır. Her daim bu tarz bir gaflete düşme ihtimali bulunmaktadır.

Kur'an'da Arapların kutsadığı bazı yıldız adlarına da yer verilir. Bunlardan biri şöyledir: *Şüphesiz O, Şi'râ'nın Rabbidir*.⁵⁶⁴ Bu âyette geçen *Şi'râ* kelimesi, tıpkı *Lat*, *Uzza*, *Menat*, *Ba'l* ve *güneş*, *aya secde etmeyin* âyeti gibi bir defa geçmektedir. Ancak birinci bölümde geniş olarak ele aldığımız üzere Câhiliye dönemi insanların bazıları bu yıldız ibadet ediyordu. Bu âyetle Allah, *Şi'râ*

⁵⁵⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 659; Taberî, *Câmiü'l-beyân* 23: 123; Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir* 1: 342; 10: 580.

⁵⁶⁰ 55/ Rahmân 6. Bu âyette geçen Necm kelimesinin gövdesiz bitkiler olduğu söyleyenlerde vardır. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 195.

⁵⁶¹ 7/ A'râf 54

⁵⁶² 16/ Nahl 12

⁵⁶³ 10/ Yûnus 6

⁵⁶⁴ 53/ Necm 49

yıldızının rabbinin kendisi olduğunu ifade ederek ona ibadet edenlerin yanlış yolda olduklarını söylemiştir.

Görüldüğü gibi Kur'an'da yıldızlarla ilgili yer alan anlatımlar, daha çok, müşriklerin semaya –özelde ise – yıldızlara atfettikleri kutsallığı ya da tanrısallığı ortadan kaldırmaya ve bunların asıl işlevini onlara öğretmeye dönüktür.

3. Dünya Hayatını Konu Alan Kevnî Âyetler

Câhiliye dönemi insanları, etraflarında meydana gelen her olayın ayrı bir ilahının olduğunu ve ayrı birer ilah tarafından yönetildiğini düşünüyorlardı. Yedikleri ve içtikleri bütün nimetlerin bereket tanrıları tarafından kendilerine verildiğini düşünüyorlardı. Bu sebeple onun adına putlar ihdas edip tapmaya başladılar. Bunu da genel olarak ağaç suretinde simgeleştirdiler. Zira çölün hükümrânlığında nimete ağaç üzerinden ulaşmak, ağaca büyük bir minnet yüklenmesini gerektiriyordu. Ayrıca insanların gerçek ilah ile aralarındaki bağlantı kopunca bu bağlantıyı doğadaki cisimlerle sağlamaya çalışma eğiliminde olduğunu ve paganizmin en önemli niteliğinin de bu olduğunu söylemiştik. Bu durum, salih insanların heykellerinin yapılması ve zamanla bunlara tapınılmasıyla da çok farklılık taşımamaktadır. Her ikisinde de ulaşılamayana somut olarak bağlanabilme duygusu bulunmaktadır.⁵⁶⁵ Bu itibarla tanrısallığı arayan müşrikler, kendilerini doğa veya başka şeylere taparken buldular.

Allah, Câhiliye insanların diğer bozuk fikirlerinde olduğu gibi bu konu hakkındaki düşüncelerini değiştirmek adına âyetler indirmiştir. Şimdi bunlardan bahsedeceğiz.

İnsanoğlu dünya hayatının geçimliği için verilen çeşitli nimetlere karşı zaman zaman farklı düşünceler içerisine girmiştir. Özellikle bu nimetleri veren gerçek rab unutulunca bu nimetle karşı duyulan minnet ve şükranlar, uydurulmuş başka ilahlara tahsis edilmiştir. Kur'an Hz. Peygamber'in dilinden Câhiliye insanlarına seslenerek *gökleri ve yeri yaratan, gökten su indiren, o suyla birçok çeşit ağaçtan meydana gelmiş bahçeleri meydana getiren Allah mı hayırlı yoksa*

⁵⁶⁵ Buhârî, Tefsir 398

*sizin uydurma ilahlarınız mı?*⁵⁶⁶ âyetleriyle, yalancı ve sahte ilahlara inanılmaması ve kulluğun yalnızca Allah’a yapılması gerektiği söylenmiştir.

Gökyüzü cisimlerine ve kevnî varlıklara yer verilen bazı âyetlerde, doğrudan insan gözünün gördüğü ve ondan çeşitli şekilde istifade ettiği dünya nimetlerinin anlatıldığı bölümler görmek mümkündür.⁵⁶⁷ Bu tarz âyetlerde insanın temel ihtiyaçları olan barınma, korunma, yemek ve su ihtiyaçlarının Allah tarafından karşılandığı ve bu nimetleri ondan başkasının veremeyeceği çok açık bir dille anlatılmıştır.

Câhiliye dönemi insanların bildiği ve faydalandığı çeşitli zirai mahsuller bulunmaktadır. Bunlar aynı toprakta ekildiği ve aynı suyla sulandığı halde, yemişleri farklı çıkan ürünlerdir.⁵⁶⁸ Hurma, üzüm,⁵⁶⁹ zeytin⁵⁷⁰ ve daha birçok ürün Kur’an’da sayılarak, bunları verenin Allah olduğunun bilinmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁷¹ Mahsul hasad edildiğine gerekli kişilere de hakkını/öşür vermek gerektiği söylemektedir.⁵⁷² Ayrıca Allah, inanan ve salih amel işleyenlere de cennete bunları ve benzerlerini vereceğini söylemiştir.⁵⁷³ Cennette benzerlerinin verilmesi, onların cenneti içinde yaşadıkları dünya üzerinden anlamalarını sağlayan önemli bir bilgidir. İnsanın, ne kadar güzel olursa olsun daha önce alışkanlık kazanmadığı bir ürüne karşı yabancı ve soğuk davranacağı bilinmektedir. Bundan dolayı cennet, dünyadaki varlıklarla benzerlik taşıyacak bir şekilde betimlenmiştir.

“*Şüphesiz Allah, taneyi ve çekirdeği yarıp filizlendirendir*”⁵⁷⁴ âyetinde insanlara şu mesaj verilmektedir. Allah, taneleri yararak onlardan ekinleri, çekirdekleri yararak da onlardan ağaçları yaratandır. O halde ey insanlar, hiçbir zarar ve menfaat vermeyen putlara değil, bunları yaratan Allah’a ibadet edin.⁵⁷⁵

⁵⁶⁶ 27/ Neml 59- 60

⁵⁶⁷ 2/Bakara 22; 14/ İbrâhim 32

⁵⁶⁸ 13/ Ra’d 4

⁵⁶⁹ 36/ Yâ-Sîn 34

⁵⁷⁰ 6/ En’âm 99; 16/ Nahl 11; 23/ Mü’minûn 19-20

⁵⁷¹ 80/ Abese 24-32

⁵⁷² 6/ En’âm 141

⁵⁷³ 56/ Vâkı’a 28-33

⁵⁷⁴ 6/ En’âm 95

⁵⁷⁵ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 2001, 9: 423.

Kur'an'ın yeryüzündeki tabiat olaylarını detaylı olarak verışı, çoklu tanrı anlayışını yıkmak içindir. Bu ifadelerin bir kısmı şu şekildedir: Yeryüzü ve içerisinde bulunan dağlar,⁵⁷⁶ nehirler, meyveler⁵⁷⁷ hem sizin hem de hayvanlarınız için geçimlik⁵⁷⁸ yaptık, yoksa bütün bunları başka ilahlar mı yaptı?⁵⁷⁹ Allah'ın size vermiş olduğu nimetleri saymakla bitiremezsiniz.⁵⁸⁰ Zaten bütün bunlar dünya hayatının geçimliği için size verilmiştir. Allah katındakiler ise daha değerlidir.⁵⁸¹

Bu ve benzeri âyetlerin, bu ürünlerin faydalarının tıbbi olarak tespitinden daha ayrı bir anlamı vardır. Bu âyetler Câhiliye toplumunun yanlış inanç ve düşüncelerini değiştirmeyi ve bu inançlar yerine gerçek İslamî düşünceyi yerleştirmeyi hedeflemektedir. Bu sayede mevcut Câhiliye toplumu İslam toplumunu dönüştürülmüştür. Ancak bu âyetlerin –özellikle- adları geçen bitki ya da yemişlerin modern dönemin tıbbî ya da bilimsel yaklaşımlarıyla değerlendirilmesi, Kur'an'ın indiriliş amacının tespit edilmesini engelleyecektir.

3.1 Hayvanlar

Kur'an, muhataplarının İslam'a aykırı olan bütün düşünceleri değiştirmek üzere inen bir kitaptır. Değiştirdiği konulardan biri de insanların bazı hayvanları yaratılış amacı dışında kendi arzu ve istekleri doğrultusunda ilahlaştırmalarıdır.

Câhiliye döneminde bazı insanların bu konuda aşırıya giderek develeri bile kutsadıklarından bahsetmiştik. Bu kutsallaştırma hadisesinin kökeninin nereye dayandığı bilinmemektedir. Ancak Kur'an, Salih peygamberden bahsederken devenin kavmine bir mucize/âyet olarak verildiğini haber vermektedir.⁵⁸² Salih peygamberin uyarılarını dinlemeyen kavmi, deveyi boğazlayarak azaba uğrattılar.⁵⁸³ Bu azabdan haberdar olan Câhiliye dönemi insanların, bu hadisenin etkisiyle deveye dönük daha fazla bir kutsallık eğilimine büründükleri söylenebilir. Burada bir korku psikolojisinden de bahsetmek mümkündür. Kur'an'da Câhiliye insanların deveye taptıklarına dair herhangi bir âyet geçmese

⁵⁷⁶ 77/ Mürselât 27; 88/ Gâşiye 19

⁵⁷⁷ 13/ Ra'd 3; 15/ Hicr 19

⁵⁷⁸ 15/ Hicr 20

⁵⁷⁹ 27/ Neml 61

⁵⁸⁰ 16/ Nahl 18

⁵⁸¹ 42/ Şûrâ 36

⁵⁸² 7/ A'râf 73; 11/ Hûd 64; 26/ Şu'arâ 154-155; 54/ Kamer 27-29

⁵⁸³ 7/ A'râf 77-78; 26/ Şu'arâ 156-158; 91/ Şems 11-15

de, kutsallaştırma uygulamasının devamı niteliğinde olan çeşitli özelliklerde deve isimlerine yer verilmiştir. Arapların bazı kutsal saydıkları develeri Allah’a adayıp kendilerine haram kıldıklarından bahsedilmektedir. Bu uygulama, kutsanmış develerin tüm halk nezdinde de saygın birer hayvan olarak kabullenildiğini göstermektedir. Kur’an’da Allah’ın, *Bahîre*, *Sâibe*, *Vasîle*, *Hâm* adı verilen deve uygulamasını meşru kılmadığı,⁵⁸⁴ bu deve türlerini hiçbir bilgiye dayanmadan⁵⁸⁵ bazı insanlara haram kıldıkları,⁵⁸⁶ bu uygulamanın kaldırıldığı ve bundan sonrada böyle uygulamaların meşru görülmeceği mesajı net bir şekilde vermiştir. Çünkü İslam düzenine göre bu hayvanlar Allah’ın insanlara dünya hayatının geçimliği için verilen mahlûklardır.

Araplar arasında devenin ayrı bir önemi olduğundan bahsetmiştik. Bu önem onların deve hakkında ki bilgilerinden kaynaklanıyordu. Araplar deve hakkında birçok bilgiye sahip olmalı ki bu özellikleri onların dil yapısına işlemişti. Bundan dolayı Kur’an insanlara, *devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?*⁵⁸⁷ âyetiyle, deve hakkında kutsallaştırma yapanları bu yönde düşünmeye sevk etmiştir.

Kur’an’ın oluşturulmaya çalıştığı yeni düşünce sisteminde hayvanlar önemli bir yer teşkil ediyordu. Çünkü hayvanlar, insanların müreffeh bir dünya hayatı yaşamaları için önemli bir yere sahiptirler. Yiyecek,⁵⁸⁸ içecek,⁵⁸⁹ giyim, ısınma,⁵⁹⁰ barınma,⁵⁹¹ ulaşım⁵⁹² ve bunlara sahip olmanın verdiği haz⁵⁹³ insan için önemlidir. Bundan dolayı Kur’an’da “*görmediler mi ki*⁵⁹⁴ *bütün bunların yaratıcısı Allah’tır*”⁵⁹⁵ âyetiyle tüm bunların anlatılmasının ana amacının Allah’ın tekliği olduğu vurgulanmıştır.

⁵⁸⁴ Putperest Arapların ilâhlarına kurban ettikleri veya onlar adına serbest bıraktıkları hayvanlara verilen isimlerdir. Ayr. bil. için bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 509-511.

⁵⁸⁵ 5/ Mâide 103

⁵⁸⁶ 6/ En’âm 138, 139

⁵⁸⁷ 88/ Gâşîye 17

⁵⁸⁸ 16/ Nahl 5; 36/ Yâ-Sîn 72

⁵⁸⁹ 16/ Nahl 66; 23/ Mü’minûn 21; 36/ Yâ-Sîn 73

⁵⁹⁰ 16/ Nahl 5

⁵⁹¹ 16/ Nahl 80

⁵⁹² 16/ Nahl 7; 23/ Mü’minûn 22; 36/ Yâ-Sîn 72

⁵⁹³ 16/ Nahl 6, 8

⁵⁹⁴ 36/ Yâ-Sîn 71

⁵⁹⁵ 16/ Nahl 5; 42/ Şûrâ 11

Kur'an'da, daha önce çeşitli ilahlara sunulan kurbanlıkların bundan sonra sadece Allah adına kurban edilmesi emredilmiştir.⁵⁹⁶ Bundan dolayı eski adetlerini kolay unutamayan ashaptan bazılarının kestikleri kurbanlıkların kanlarını Kâbe'ye sürmek istediğini biliyoruz. Ancak bu davranışları Hz. Peygamber tarafından engellenmiştir.⁵⁹⁷

Câhiliye gözüyle kutsal olarak görülen bazı canlıların gökte, bazıları ise yerde bulunuyordu.⁵⁹⁸ Kur'an, bu canlıların insanlar gibi milletler halinde olduklarına işaret etmektedir.⁵⁹⁹ Millet kelimesi, lidere bağlı topluluk anlamına gelmektedir. Buna göre insanların bir lider çevresinde toparlanması gibi canlıların da bir önder etrafında toplandıkları anlatılmıştır. Kur'an'da varlıkların kimisinin sürüngen, kimisin iki ayaklı, kimisinin de dört ayaklı olduğu,⁶⁰⁰ şekilleri nasıl olursa olsun irili ufaklı bütün hayvanların yaratıcısının Allah olduğu⁶⁰¹ söylenerek anlamsız kutsallaştırmalardan uzak durulması gerektiği bildirmiştir.

Kur'an'daki ayetlerin bu anlamda oldukça zengin olduğunu söyleyebiliriz: *Gökyüzünde, kanat çırparak uçuşan kuşlara bakmaz mısınız?*⁶⁰² *Emrine boyun eğmiş olarak onları havada tutan*⁶⁰³ *ve yeryüzündeki canlıları hizmetinize sunan*⁶⁰⁴ *Allah'tır. Sıra sıra uçun bu kuşlar ve gökteki diğer canlıların hepsi Allah'ı tespih etmektedir.*⁶⁰⁵ *Dünya üzerinde bulunan çeşitli renk ve biçimlerdeki*⁶⁰⁶ *varlıkların hepsi Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren delillerdendir.*⁶⁰⁷ *Bunların yaratılış amacı insanların onlardan faydalanması ve Allah'ın anılmasına vesile olmalarıdır.*⁶⁰⁸

⁵⁹⁶ 22/ Hac 36

⁵⁹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 28.

⁵⁹⁸ Birinci bölümde bahsedildi.

⁵⁹⁹ 6/ el-En'âm 38

⁶⁰⁰ 24/ Nûr 45

⁶⁰¹ 6/ En'âm 142-144

⁶⁰² 67/ Mülk 19

⁶⁰³ 16/ Nahl 79

⁶⁰⁴ 22/ Hac 65

⁶⁰⁵ 24/ Nûr 41

⁶⁰⁶ 35/ Fâtır 28

⁶⁰⁷ 16/ Nahl 13

⁶⁰⁸ 43/ Zuhuruf 12-14

3.2 Ağaçlar

Birinci bölümde Câhiliye insanların kutsal ruhların mekânı olarak bazı ağaçları kutsallaştırdıklarından bahsetmiştik. Kur'an'a göre diğer canlılar gibi otlar ve ağaçlar da Allah'a secde ederler.⁶⁰⁹ Buna göre “*ağaçlar ve kuşlar Allah'a secde ederler*” âyeti tıpkı diğer kevnî unsurlarda olduğu gibi müşriklerin bu tarz düşüncelerini değiştirmeye yöneliktir. Çünkü müşrikler ağaçtan⁶¹⁰ ürettikleri ve kuşlara benzettikleri⁶¹¹ putları ilah ediniyorlardı.

Ezrakî'nin (ö. 250/864 [?]) naklettiğine göre bir sefer sırasında sahabeler büyük ve güzel bir ağaçla karşılaşmışlar. Eski inançları canlanan sahabelerin bir kısmı, Hz. Peygamber'den kendileri için bir *zatu envat* yapmalarını istemişler. Ancak Hz. Peygamber bu isteği şiddetle reddetmiştir.⁶¹²

İslamiyet'in ilk yıllarında gerçekleşen bu hadise, tevhîd inancına kavuşmuş olan seçkin sahabelerin bile zaman zaman bu inancın (ağacın) etkisinden kurtulamadığı şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan Hz. Peygamber'in kabir ziyaretlerini yasaklaması da toplumun şirke dönme riskine karşı alınmış bir tedbir olarak yorumlanmıştır. Hz. Peygamber'in bu riski sürekli göz önünde bulundurduğunu görmek mümkündür. Mesela Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'ye söylediği “*Kavmin, küfürden pek yakın bir zamanda kurtulmuş olmasaydı Kâbe'nin şeklini değiştirir ve onu tekrar İbrahim'in temelleri üzerinde inşa ederdim ve ona iki kapı açardım*”⁶¹³ sözleri, bu riski gözetken ifadelerden biridir.

Hac sırasında harem sınırları içerisinde ot koparılmaması ve ağaç kesilmemesi, İslamiyette olduğu gibi Câhiliye döneminde de yasaktı. Bu durum müşriklerin ağaçlara ve çeşitli bitkilere kutsallık atfetmesinden kaynaklı olabilir. İslamiyetin gelişiyi beraber bu kural yani ağaçların kesilmemesi kuralı olduğu gibi korunmuştur. Bu durumda Kâbe'nin ve çevresinin saygınlığı korunmuş ancak bu saygınlığa zarar verecek putperestliğe ait imgelere ve eylemlere son verilmiştir.

⁶⁰⁹ 55/ Rahmân 6. âyette geçen Necm den kasdın gökyüzündeki yıldızlar olduğu da bildirilmiştir. Bkz. Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 22: 174.

⁶¹⁰ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 25.

⁶¹¹ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 19.

⁶¹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 116-117.

⁶¹³ Müslim, Hac 69

Kur'an'a göre yeryüzündeki bütün nimetlerde olduğu gibi ağaçlar da insanların geçimliği ve faydalanmaları için yaratılmıştır. Kur'an Câhiliye insanlarına bunu daha basit bir şekilde anlatması için onların en çok bildiği ağaçları örnek göstermiştir. Hurmanın Arapların milli bir meyvesi olduğu bilinmektedir. Çünkü coğrafi olarak bölgeye en çok uyum sağlayan bitkilerdendir. Bu sebeple Kur'an bu ağaçtan sıklıkla söz eder. İnsanların ondan hem yiyecek hem de içecek elde ettiklerini aktarmaktadır.⁶¹⁴ Bunun dışında hoş kokulu birçok bitkinin insan yararına yaratıldığı aktarılmaktadır.⁶¹⁵

3.3 Yağmur, Rüzgâr

Câhiliye dönemindeki insanlar çöllerle kaplı bir alanda yaşıyorlardı. Çöl ikliminin etkisiyle yağışın az olduğu ve yoğun olması sebebiyle de zeminde tutunamadağı bilinmektedir. Su onların ve su içen tüm canlıların hayat kaynağıdır.⁶¹⁶ Suyun ne kadar önemli olduğunu Câhiliye insanlarına onaylatmak adına “*diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi?*”⁶¹⁷ âyeti inmiştir.

Câhiliye insanları nezdinde yağmurun yağışı ve yağmurdan sonra meydana gelen canlılık hayretle karşılanıyordu. Çoğu zaman anlamlandıramadıkları bu hadiseleri kutsallaştırarak veya inandıkları kutsal varlıklara bağlayarak açıklamak zorunda kalıyorlardı. Ancak Kur'an, durumun onların düşündüğü gibi olmadığını ve Allah'ın kâinata koyduğu kurallar çerçevesinde gerçekleştiğini açıklamıştır.

Câhiliye dönemi insanları, rüzgâr'ı estiren, yağmuru yağdıran ve su kuyularını ya da yer altı sularını yaratan farklı tanrıların varlığına inanıyorlardı. Bu sebeple onları temsil eden putlar yapıp onlara tapıyorlardı. Kur'an'da yağmurların, rüzgârların ve su kuyularının oluşum süreci, insanların anlayabileceği ve müşahade edebilecekleri şekilde düz ve sade bir anlatımla açıklanmıştır:

Görmez misin ki Allah bulutları sevk ederek birbirleri üzerine katar ve kaynaştırır. Sonra onların arasından yağmurun yağdığını görürsün. Dağ gibi olan

⁶¹⁴ 16/ Nahl 67

⁶¹⁵ 26/ Şu'arâ 7; 55/ Rahmân 11-12

⁶¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 76-77.

⁶¹⁷ 21/ Enbiyâ 30; 24/ Nûr 44

*bulutların arasından da dolu yağdırır. Bulutlardan çıkan şimşek te gözlerinizi kamaştırır.*⁶¹⁸ *Şimşegin çakmasında, yağmurun yağmasında Allah'ın varlığının delilleri vardı.*⁶¹⁹

Kur'an onların varlıklara yükledikleri kutsama düşüncesini değiştirmek için rüzgârın, yağmurun gelişini müjdelediğini⁶²⁰, yağmurun yağmasında rol oynayan aşılama görevini yerine getirdiğini⁶²¹ ve o yağmurları taşıyan bulutları dilediği yere sevk ettiğini⁶²² söylemiştir. Böylelikle onların inandığı *rüzgâr ilahı* reddedilerek yerine bütün bunları yapanın Allah⁶²³ olduğu vurgulanmıştır. Rüzgârı estiren, onu dilediği zaman durdurur da insanlar çaresiz kalır.⁶²⁴ âyetiyle onların inançlarındaki zayıflığa işaret edilmiştir.

Müslümanların sıkıntılı anlarında Allah'ın onlarla birlikte olduğunu göstermek için kevnî unsurlar kullanılmıştır. Müslümanların kuşatıldığı Hendek savaşında (5/627) Allah Rüzgârı onlara yardıma göndermiştir. Bu sayede inanmayanlar şiddetli fırtınaya maruz kalarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁶²⁵ Bunun üzerine inen âyette rüzgârın Allah'ın emriyle hareket ettiğini hem inanmayanlara hem de Müslümanlara bildirilmiştir.⁶²⁶ Bu durumun Câhiliye inancını yıkan yönüne dikkat edilmelidir.

Câhiliye insanların zihin atlasında yanlış bir şekilde yer alan düşüncelerden biri de yağmurve onu veren ile ilgilidir. Kur'an onların yanlış inançlarını şu ayetlerle düzeltme yoluna girmiştir: *Yağmur yüklü bulutları gönderen*⁶²⁷ *ve onu belirli bir ölçü üzerine indiren,*⁶²⁸ *o suyla bütün bitkilere ve canlılara hayat verenin Allah olduğu*⁶²⁹ bildirilmektedir. *Yağmuru yağdırıp suyun*

⁶¹⁸ 24/ Nûr 43

⁶¹⁹ 30/ Rûm 24

⁶²⁰ 25/ Furkân 48, 49; 27/ Neml 63; 30/ Rûm 46

⁶²¹ 15/ Hicr 22

⁶²² 7/ A'râf 57; 30/ Rûm 48

⁶²³ 35/ Fâtır 9

⁶²⁴ 42/ Şûrâ 33

⁶²⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 476.

⁶²⁶ 33/ Ahzâb 9

⁶²⁷ 78/ Nebe' 14-16

⁶²⁸ 23/ Mü'minûn 18; 43/ Zuhuf 11

⁶²⁹ 6/ En'âm 99; 14/ İbrâhim 32; 16/ Nahl 10; 16/ Nahl 65; 22/ Hac 63; 31/ Lokmân 10; 32/ Secde 27; 35/ Fâtır 27

*yer altında depolanmasını sağlayan*⁶³⁰ *sularınız çekilse kim su verir?*⁶³¹ Âyetleriyle menbain Allah'tan geldiğine işaret edilmiştir.

Bazı âyetlerde Câhiliye döneminden önceki kavimler ve onlara verilen nimetler anlatılmakta ve onlara bu nimetleri verenin Allah olduğu vurgusu yapılmaktadır.⁶³² Câhiliye döneminden önce yaşamış olan bazı krallıkların çeşitli setler yaparak yağmur sularını depoladıkları ve bu suları, kurak mevsimlerde kullandıkları bilinmektedir.⁶³³ Ancak sular için yağmur tanrısına teşekkürlerini sunuyorlardı. Bu âyetlerle Câhiliye toplumuna, geçmiş toplulukların itaatsizlikleri nedeniyle helak edildiklerini ve yağmuru onlara verenin de Allah olduğunun vurgusu yapılmıştır.

Bazı âyetlerde yağmur şeklinde indirilen suya dikkat çekilmiş ve tatlı bir su olarak insanlara ulaştırıldığı söylenmiştir.⁶³⁴ Böylece verilen âyetlerle Câhiliye zihnindeki yağmur ve yağmuru veren hakkındaki düşünceler değiştirilmiş ve yerine İslamî düşünce yerleştirilmiştir.

Kur'an'da dünya üzerinde en büyük suları barındıran denizlerden, içinden çıkarılan süs ve besinlerden⁶³⁵ ve üzerinde yüzen gemilerden⁶³⁶ bahsedilmiştir. Bunların Allah tarafından verildiği ve bunlar için yalnızca Allah şükredilmesi gerektiği⁶³⁷ hatırlatılmıştır. Bu unsurlar, Allah'ın hükümrانlığını ve su ile ilgili konularda yegâne belirleyici olduğunu ifade eden kullanımlardır.

Kur'an kâfirlere hitaben *“Göklerde ve yerde neler var, bir baksanıza.”*⁶³⁸ *Gökyüzünde bulunan güneş, ay, yıldızlar, bulutlar, yağmurlar ile yeryüzünde bulunan dağlar, ırmaklar, ağaçlar, bitkiler ve canlılar,*⁶³⁹ *hepsi birden Allah'ın birliğine işaret eden deliller olmasına rağmen neden ona ortaklar tutuyorsunuz.*⁶⁴⁰

⁶³⁰ 15/ Hicr 22; 39/ Zümer 21

⁶³¹ 67/ Mülk 30

⁶³² 6/ En'âm 6

⁶³³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 2: 258, 495.

⁶³⁴ 56/ Vâkı'a 68-70; 77/ Mürselât 27

⁶³⁵ 35/ Fâtır 12

⁶³⁶ 17/ İsrâ 66

⁶³⁷ 16/ Nahl 14

⁶³⁸ 10/ Yûnus 101

⁶³⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 250.

⁶⁴⁰ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 12: 300-301.

Neden onlardan yüz çeviriyorsunuz.”⁶⁴¹ şeklindeki hitapların tamamı, bilimsel bir ispat ve molekül bir tanıtım değil varlığı putların değil Allah’ın yarattığını ifade etmektedir.

İslamiyet’ten önce insanlar verilen nimetlere karşı bereket ilahlarına şükranlarını sunuyorlardı. Onların düşündükleri gibi olmadığını söylemek adına “*yeryüzündeki bütün canlıların rızkı Allah’a aittir*”⁶⁴² âyetiyle onların başka ilahlara tapmamaları söylenmiştir. Değişen kâinat düzeninde Allah’ın izniyle yağmur da Müslümanların ihtiyacı üzere yağın bir vakıa konumuna erişmiştir.⁶⁴³ Bundan dolayı Müslümanlar, yağmurun putlardan değil Allah’tan gelen bir merhametle yağacağına inandıkları için *istisķā* adı verilen yağmur duasını/namazını bir alışkanlık haline getirmişlerdir.

3.4 Ateş

Dünya hayatının devamı için güneş ne kadar önemliyse, ateş de bir o kadar önemlidir. Ateşin vazgeçilmez bir nimet olmasından ötürü Mecûsîler gibi bazı gruplar tarafından ateş kutsanmıştır. Bunda ateşin sıcaklığını güneşten aldığına dair düşüncelerin de etkisi bulunmaktadır.

Kur’an’da ateş, Allah’ın emriyle insanların hizmetine verilen diğer unsurlardan biri olarak ele alınmıştır.⁶⁴⁴ Ateşin yeşil ağaçların birbirlerine sürtünmesiyle⁶⁴⁵ ortaya çıkmasını Allah’ın sağladığı belirtilmiştir.⁶⁴⁶ Ayrıca ateşin ağaçların yanmasıyla ortaya çıktığı⁶⁴⁷ dile getirilerek ateşe kutsallık atfedilmemesi gerektiği söylenmiş oluyor.

Kur’an’da cehennem ateşinin içerisinden çıkan *zakkum* ağacından bahsedilmektedir.⁶⁴⁸ Allah’a şirk koşanların “Nasıl olur da ateşin içinden ağaç çıkar?” diyerek Hz. Peygamberle alay ettikleri kaydedilmektedir.⁶⁴⁹ Bunu

⁶⁴¹ 12/ Yûsuf 105

⁶⁴² 11/ Hûd 6

⁶⁴³ 8/ Enfâl 11

⁶⁴⁴ 56/ Vâkı’a 70-73

⁶⁴⁵ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmiü’l-beyân an te’vili ayi’l-Kur’an*, thk. Abdullah bin Abdu’l-Muhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 19: 489.

⁶⁴⁶ 36/ Yâ-Sîn 80

⁶⁴⁷ 56/ Vâkı’a 72

⁶⁴⁸ 37/ Sâffât 62-64; 44/ Duhân 43

⁶⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 609.

yapmanın Allah’a göre kolay olduğu zira dünyada yeşil ağaçtan ateş çıkarttığı⁶⁵⁰ gibi ateşten de ağaç çıkarmaya⁶⁵¹ gücünün yeteceği anlatılmıştır.

Ateşin Allah’ın emri ve izni olmadan yakıcı vasfının bile olamayacağı, Hz. İbrahim kıssasında anlatılmaktadır. O dönemde Hz. İbrahim’in mücadelesini engellemek isteyenler onu ateşe atmışlar⁶⁵² ve Allah ateşe Hz. İbrahim’i yakmamasını emretmiştir/*kūnī berden ve selāmen*.⁶⁵³ Ateş de bu emri yerine getirerek onu yakmamıştır. Böylece Allah onu kurtarmıştır.⁶⁵⁴ Elbette bu kıssanın anlatımında İbrahim’in bölgedeki tanınırlığı esas alınmıştır. Böylece ateşin kontrolünün Allah’ın elinde olduğu onların bildiği ünlü bir olayla hatırlatılmıştır.

Kur’an, bazı insanların zihninde bulunan ateş düşüncesini değiştirmek için onun hem nimet olma vasfını kullanmış, hem de ahirette Allah’ın emirlerini dinlemeyenlerin uğratılacakları cehennemin ana unsuru olduğunu bildirmiştir. Bu sebeple çoğu zaman insanları yanlışlara düşmemeleri adına ateşle korkutmuştur: *Kâfirlere ateş hazırlanmıştır*.⁶⁵⁵ *Onların cezası ateştir*.⁶⁵⁶

Kur’an ateş unsuruna birçok yerde ve farklı şekillerde yer vermiştir. Bunların tamamında ilahi güce vurgu yapılmaktadır.

3. Kevnîyatın Dünyevi Ceza Olarak Taalluk Etmesi

Câhiliye dönemi insanları her ne kadar yazılı tarihe sahip olmasalar da sözlü kültür onlara geçmiş kavimler hakkında bilgi aktarmaktaydı. Öte yandan etraflarında bulunan kitap ehli dinî gruplardan da bu çerçevede birtakım bilgilere ulaştıklarını söylememiz mümkündür. Geçmiş kavimlerin uğradıkları cezalar genel itibarıyla doğal afetler şeklinde meydana geldiği için insanlar zamanla afetleri meydana getireni değil afetlerin kendisini kutsallaştırmıştır. Zaten müşrikler Kur’an’ın Allah tarafından olduğuna inanmak için geçmiş kavimlerde olduğu

⁶⁵⁰ 36/ Yâ-Sîn 80

⁶⁵¹ 37/ Sâffât 62-64

⁶⁵² 37/ Sâffât 97

⁶⁵³ 21/ Enbiyâ 69

⁶⁵⁴ 29/ Ankebût 24

⁶⁵⁵ 18/ Kehf 29; 22/ Hac 72

⁶⁵⁶ 23/ Mü’minûn 104

gibi⁶⁵⁷ Allah'ın onların üzerine gökten taş yağdırmasını istemişler.⁶⁵⁸ Bu isteklerinde geçmiş kavimlerin uğratıldıkları cezalar⁶⁵⁹ ve onlardan aldıkları haberlerin⁶⁶⁰ etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple Kur'an'da Câhiliye Arapları uyarılırken genellikle geçmiş kavimlerin uğradıkları felaketler ve Allah tarafından kendilerine verilen cezalardan bahsedilir. Âyetin nüzul sebebi olarak Hz. Peygamber Allah hakkında tartışan ve Hz. Peygamberi öldürmek isteyen birisinin yıldırım çarparak öldüğüne dair nakillere yer verilmektedir.⁶⁶¹

Lut kavminin uğradığı azap yağmuru,⁶⁶² geçmiş Yahudi kavimlerine gökten gelen azap,⁶⁶³ Ad kavmine gelen soğuk ve gürültülü rüzgâr,⁶⁶⁴ Ad ve Semud kavmine çarpan yıldırım,⁶⁶⁵ Nuh kavmini boğarak yok eden yer altı ve yağmur suları⁶⁶⁶ gibi azab şekilleri, Kur'an'da doğal hadiselerle ilişkili olarak anlatılan örneklerdendir. Kur'an Câhiliye insanlarına geçmişte yaşanmış bu hadiseleri hatırlatarak ibret almalarını istemiştir. *Göğü üzerinize yıkmayacağımızdan veya gökten üzerinize taş yağmurları yağdırmayacağımızdan emin mi oldunuz?*⁶⁶⁷ âyetlerle başlarına bu tarz felaketlerin gelebileceğini söyleyerek onları uyarmıştır.

İnsanların korktukları diğer bir tabiat olayı ise yıldırım ve gök gürültüsüdür. Allah insanların hem korktuğu hem de yağmur yağacağı için sevindikleri gök gürültüsünün ve yağmur yüklü bulutların Allah'ın emriyle hareket ettiğini bildirmektedir.⁶⁶⁸ Sonraki âyette ise bu yıldırımla Allah dilediğini cezalandırabileceği ifade edilmiştir.⁶⁶⁹ Dolayısıyla insanların bu tür hadiselerden korkmamaları ve asıl bunları yapan Allah'tan korkmaları gerektiği anlatılmaktadır.

⁶⁵⁷ Taberî, *Câmiü'l-beyân* 11: 144.

⁶⁵⁸ 8/ Enfâl 32

⁶⁵⁹ 7/ A'râf 84, 162; 11/ Hûd 82; 15/ Hicr 74

⁶⁶⁰ Geçmişte cezaya uğratılan bazı kavimlerin kalıntıları cahiliye dönemine ulaşmıştır. Bkz. 11/ Hûd 100; 15/ Hicr 76; bazıları da bu kalıntıları görmüştür. Bkz. 25/ Furkân 40

⁶⁶¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 371-372.

⁶⁶² 7/ A'râf 84; 11/ Hûd 82; 26/ Şu'arâ 173; 27/ Neml 58; 54/ Kamer 33-34

⁶⁶³ 7/ A'râf 162

⁶⁶⁴ 46/ Ahkâf 24-25; 51/ Zâriyât 41; 54/ Kamer 19; 69/ Hâkka 6

⁶⁶⁵ 41/ Fussilet 13; 51/ Zâriyât 44

⁶⁶⁶ 54/ Kamer 11-12

⁶⁶⁷ 67/ Mülk 16-17

⁶⁶⁸ 13/ Ra'd 12

⁶⁶⁹ 13/ Ra'd 13

Oluşturulmaya çalışılan bu düşünce sayesinde insanlar etraflarında meydana gelen tabiat olaylarına olağanüstü özellikler katmalarına gerek kalmadan, gerçekleşen bütün bu hadiselerin sadece Allah'ın bir emriyle meydana geldiğini anlamış oldular.

Kur'an, inanmayanları dine davet ederken, insanların korkularından yola çıkan etkili bir üslup kullanmıştır. Örneğin insanlara yeryüzünün ve gökyüzünün hiçbir yerine kaçamayacakları gerçeğini hatırlatmaktadır. Kaçamadıkları bu yerden üzerlerine gökten bir şeylerin düşürülebileceğini ya da yerini dibine sokulabileceklerini söylemiştir.⁶⁷⁰ Bu sebeple kaçamayacaklarını ve bundan dolayı Allah'ın dinine teslim olmaları gerektiğini söylemiş oluyor.

4. Gayb Âlemini Konu Alan Kevnî Âyetler

Kur'an her ne kadar insan aklına hitap etse de bazı ayetlerde, insanların somut varlık olarak görmediklerinden dolayı mahiyetini düşünemediği veya anlamlandıramadığı konular da mevcuttur. Melekler, cinler ve ahiretle ilgili konular bunlardandır.

5.1 Melek

Câhiliye döneminde insanlar, meleklerin varlığını kabul ediyorlardı. Onlara ibadet ediyor⁶⁷¹ ve tapıyorlardı.⁶⁷²

Varlıklarını kabul ettikleri bu melekleri dişi⁶⁷³ olarak düşünüp Allah'ın kızları⁶⁷⁴ olduklarını iddia ediyorlardı. Câhiliye insanlarına kız çocukları müjdelendiği sırada öfkelerinden yüzleri kararırды.⁶⁷⁵ Buna rağmen kızları Allah'a nispet ediyorlardı.⁶⁷⁶ Kur'an içerisine düştükleri çelişkiyi hatırlatarak, düşündükleri bu hadisenin ne kadar vahim olduğunu vurgulamak için göklerin ve yerin dağların parçalanarak dağılacağını⁶⁷⁷ söylemiş ve yapılan yakıştırmanın insafsızca olduğu

⁶⁷⁰ 34/ Sebe' 9

⁶⁷¹ 34/ Sebe' 40

⁶⁷² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2: 381.

⁶⁷³ 43/ Zuhuf 19; 53/ Necm 27

⁶⁷⁴ 16/ Nahl 57; 19/ Meryem 88; 21/ Enbiyâ 26; 43/ Zuhuf 15

⁶⁷⁵ 43/ Zuhuf 17

⁶⁷⁶ 53/ Necm 21

⁶⁷⁷ 19/ Meryem 90, 91

vurgulanmıştır.⁶⁷⁸ *Hâlbuki Allah meleklerin öncesini ve sonrasını da bilir*⁶⁷⁹ âyetiyle Gaybı da Allah'ın bilebileceği anlatılmıştır.

Kur'an müşriklerin *melekler dışıdır* algısını yıkmak için ilk aşamada şayet *Peygamber'i bir melek kılsaydık yine onu bir adam yapardık*⁶⁸⁰ demiştir. Böylece insanların zihinlerindeki düşüncenin tam tersiyle karşılık vererek onları şoka uğratmıştır. Daha sonra "*O'nun bir eşi olmadığı hâlde, nasıl bir çocuğu olabilir?*"⁶⁸¹ âyetleriyle müşrik algısı değiştirilmiştir. Böyle bir durumun Allah'a yakışmayacağını⁶⁸² şayet böyleyse neden inanmayanların kendilerine erkek çocukları nispet ettiklerini, Allah'a ise kızları nispet ettiklerini sormuştur.⁶⁸³ Böylece meleklerin Allah'ın çocukları olmadığını söylemiştir.⁶⁸⁴ Şayet Allah isteseydi yarattıkları arasından evlat edinirdi. Ancak Allah'ın buna ihtiyacı yoktur. Hem niçin Allah'ın çocuk edinmeye ihtiyacı olsun ki zaten "*Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nundur.*"⁶⁸⁵

Kur'an Câhiliye insanların melek tasavvurunu şu şekilde bir ilkeye oturtmuştur: *Bunun aksine onlar Allah tarafından ikramda bulunan varlıklardır.*⁶⁸⁶

Câhiliye insanları, meleklerin suretlerini yaparak onlara tapmaktaydılar. Hatta Kâbe'nin içinde de melek resimleri de bulunuyordu. Melekler, genellikle dişi ve kanatlı şekilde resmediliyordu. Ancak onlar varlıkların ikiden fazla kanada sahip olamayacaklarını düşünmekteydiler.⁶⁸⁷ Bu sebeple Kur'an onların bütün yanlış düşüncelerine muhalefet ettiği gibi meleklerin ikişer üçer, dörder ve Allah dilerse daha fazla kanatları⁶⁸⁸ olabileceğini söyleyerek onlara muhalefet etmiştir. Bunu

⁶⁷⁸ 53/ Necm 22

⁶⁷⁹ 21/ Enbiyâ 28

⁶⁸⁰ 6/ En'âm 9

⁶⁸¹ 6/ En'âm 101

⁶⁸² 19/ Meryem 92

⁶⁸³ 37/ Sâffât 151-156

⁶⁸⁴ 112/ İhlâs 3

⁶⁸⁵ 2/ Bakara 255; 10/ Yûnus 55, 66, 68; 14/ İbrâhim 2; 16/ Nahl 52; 19/ Meryem 93

⁶⁸⁶ 21/ Enbiyâ 26

⁶⁸⁷ Fahreddin Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir*, 26: 3.

⁶⁸⁸ 35/ Fâtır 1

yapmasındaki amaç, zihinlerinde bulunan ve gerçekliğine bütün benlikleriyle inandıkları bilgileri silip yerine yeni ve doğru düşünceler yerleştirmektir.

Kur'an'da meleklerin insanlardan üstün varlıklar olmadığı, meleklerin yaratılan ilk insana saygıyla eğildiklerini konu edinen ayetler üzerinden anlatılmıştır.⁶⁸⁹ Öte yandan melekler Allah'a kulluk ederler.⁶⁹⁰ Büyüklük taslamadan ona secde ederler, yalnız ondan korkarak emirlerini yerine getirirler.⁶⁹¹ Onun izni olmadan konuşamaz,⁶⁹² hareket edemezler.⁶⁹³ Mü'minlerin kurtuluşu için dua ederler.⁶⁹⁴ Kur'an, meleklerin dilinden Allah'ı tespih ettiklerini söylemektedir.⁶⁹⁵

Câhiliye arapları, Hz. Peygamber'le birlikte bir meleğin indirilmesini⁶⁹⁶ peygamber olarak meleğin gönderilmesini⁶⁹⁷ istemişlerdir. Allah, melekleri onlara gösterse dahi inanmayacaklarını⁶⁹⁸ ve bunun sonucu olarak indirilen meleklerle onlara cezanın hak olacağını⁶⁹⁹ ayrıca yeryüzünde dolaşanların melek olması durumunda melek indirileceğini⁷⁰⁰ söylemiştir. Bunun yanında melekler, Allah'a itaat eden kulları cennette karşılarlar.⁷⁰¹ Cehennemin bekçiliği onlara aittir.⁷⁰²

Kur'an, kâfirlerin ilah olarak vasıflandırdıkları meleklerle görevler yüklemiştir. Bu görevler arasında peygamberlere vahiy indiren⁷⁰³ insanları koruyan,⁷⁰⁴ sevap ve günahlarını kayıt altına alan,⁷⁰⁵ ölüm vazifesini yerine

⁶⁸⁹ 7/ A'râf 11; 15/ Hicr 28-30; 17/ İsrâ 61; 18/ Kehf 50; 20/ Tâ Hâ 116; 38/ Sâd 71-73

⁶⁹⁰ 7/ A'râf 206

⁶⁹¹ 16/ Nahl 49, 50

⁶⁹² 21/ Enbiyâ 27

⁶⁹³ 19/ Meryem 64

⁶⁹⁴ 33/ Ahzâb 43

⁶⁹⁵ 37/ Sâffât 166

⁶⁹⁶ 6/ En'âm 8; 11/ Hûd 12; 15/ Hicr 7; 17/ İsrâ 92; 25/ Furkân 21

⁶⁹⁷ 41/ Fussilet 14

⁶⁹⁸ 6/ En'âm 111

⁶⁹⁹ 15/ Hicr 8

⁷⁰⁰ 17/ İsrâ 95

⁷⁰¹ 21/ Enbiyâ 103

⁷⁰² 43/ Zuhruf 77; 74/ Müddessir 31

⁷⁰³ 16/ Nahl 2, 102

⁷⁰⁴ 13/ Ra'd 11

⁷⁰⁵ 6/ En'âm 61; 50/ Kâf 17-18; 82/ İnfitâr 10-11

getiren,⁷⁰⁶ elçilik görevi üstlenen⁷⁰⁷ arşı taşıyan⁷⁰⁸ ve aynı zamanda vereceği cezanın uygulayıcıları olarak görevlendiklerini ifade eder.⁷⁰⁹ Böylece onların ilah olamayacaklarını sadece Allah'ın emri altında çalışan yaratılmış varlıklar olduklarını söylemiş oluyor.

Câhiliye döneminde meleklerin tanrıça olarak kabul edildiklerini ve tabiat olayları üzerinde tasarruf sahibi olduklarına inanıldığını söylemiştik. İslam'la beraber meleklerin tanrıçalık vasıfları kaldırıldığını ancak tabiat üzerindeki tasarruflarının devam ettirildiğini söyleyebiliriz. Örneğin Mikail, tabiat olaylarından sorumlu melek olarak geçmektedir. Tabi o da bütün görevleri tek başına yerine getirmemekte her bir tabiat olayını yöneten bir melek bulunduğu söylenmektedir. Buna da en iyi örnek olarak şunu verebiliriz. Kur'an da bir sure adı olan ve Mekke'de nazil olan *Ra'd*'in aslında bulutları sesiyle süren meleğin adı olduğu ve ortaya çıkan kıvılcımında onun bastonundan çıktığı rivayet edilmiştir.⁷¹⁰ Mukâtil'in de yer verdiği bu rivayet oldukça ilginçtir.⁷¹¹ Çünkü bu anlatıma baktığımızda birinci bölümde değindiğimiz ve Ugarit metinlerinde geçen kenan tanrılarında Ba'l'in neredeyse aynısıdır. Kur'an'da Ba'l, İlyas'ın (a.s) kavminin taptığı tanrı veya putun⁷¹² adı olarak tek yerde geçmektedir.⁷¹³

Görüldüğü üzere İslam tabiat olayları gibi çeşitli vazifelerin melekler tarafından yerine getirilmesini yadırgamamıştır. Sadece bu meleklerin ilah olarak tasavvur edilmelerine itiraz etmiştir. En azından ilk Müslümanların zihinlerinde oluşan boşlukları böyle doldurduğunu söylemek mümkündür.

Câhiliye insanları, meleklerin semada bulunan tanrıçalar olduğu kanaatindeydiler. İslam'la beraber meleklerin göklerde olduğuna dair düşünceler

⁷⁰⁶ 7/ A'râf 37; 16/ Nahl 28, 32; 32/ Secde 11; 47/ Muhammed 27

⁷⁰⁷ 11/ Hûd 64, 81; 15/ Hicr 51-62; 22/ Hac 75

⁷⁰⁸ 69/ Hâkka 17

⁷⁰⁹ 11/ Hûd 76, 81 15/ Hicr 63-73; 16/ Nahl

⁷¹⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, c.4, s. 285

⁷¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Teşîru Mukâtil*, 2002, 3: 601.

⁷¹² Bununla ilgili diğer rivayetler için Bkz. Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 19: 612-616.

⁷¹³ 37/ Sâffât 125

devam etmiştir.⁷¹⁴ Yani meleklerin göklerde yaşayan ve belirli makamları olan varlıklar olduğu kabul edilmiştir.⁷¹⁵

Sahabenin/Sahabîlerin meleklere ve cinlere olan bakış açısı, Medine dönemine gelindiğinde değişikliğe uğramıştır. Daha önce melekleri Allah'ın kızları ve tanrıça kabul eden insanlar, İslam'la beraber artık onların da Allah'ın kulu olduğunu⁷¹⁶ ve zor durumlarda Müslümanların yardımına koşan erler olduklarını benimser bir konuma gelmişlerdir.⁷¹⁷ Bedir savaşında⁷¹⁸ art arda gönderilen bin melek, Müslümanların safında⁷¹⁹ yer alıp kâfirlere karşı savaşmışlardır.⁷²⁰ Bu durumun Hendek savaşında,⁷²¹ Huneyn günü de gerçekleştiği ve gökten meleklerin Müslümanların yardımına geldiği aktarılmaktadır.⁷²² Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır.⁷²³

Bu âyetlerle daha önce meleklere tapan ve onlardan yardım dileyen müşriklere, meleklerin Allah'ın emrinde oldukları ve Allah'ın emri çerçevesinde Mekkelilere karşı Müslümanlara yardım ettikleri bildirildi. Kur'an'daki bu ifadeler hem kâfirlerin ümidini kırmak hem de Müslümanların doğru yolda olduklarını göstermek adına önemli ayrıntılar sunmaktadır. Bu durum daha sonraları müslüman kabileler arası mücadelelerde meleklerin kimin yanında olduğunu ve kimleri daha çok sevdiğini kanıtlamak adına devam etmiştir. Evsliler övmek için meleklerin sevdiği ve yıkadığı kişilerin kendilerinden olduğunu savunurken Hazrecliler cinlerin ölümünü haber verdiği kişinin kendilerinden olduğunu savunmuşlardır.⁷²⁴

⁷¹⁴ 53/ Necm 26

⁷¹⁵ 37/ Sâffât 164

⁷¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 287.

⁷¹⁷ 3/ Âl-i İmrân 124, 125

⁷¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 102.

⁷¹⁹ 8/ Enfâl 9

⁷²⁰ 8/ Enfâl 12, 50

⁷²¹ 33/ Ahzâb 9

⁷²² İbn Hişam, *es-Sîretü 'n-Nebevi*, 1990, 4: 92.

⁷²³ 48/ Fetih 4, 7

⁷²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 294.

5.2 Cinler

Câhiliye döneminde birtakım insanlar cinlerin ulûhiyetine inanıyorlardı.⁷²⁵ Onlar cinleri Allah’a ortak/eş tutuyorlar⁷²⁶ ve aralarında nesep bağı kuruyorlardı.⁷²⁷ Onlara ibadet ediyorlardı.⁷²⁸ Kur’an, Câhiliye insanlarına ait bu düşüncelerin yanlış olduğunu cinlerin dilinden anlatmıştır. *Bazı insanlar cinleri ilah edinmiştir. Ancak Allah’ın ne eşi ve ne çocuğu olmuştur. Bu sadece azılı şeytanların uydurmalarıdır.*⁷²⁹

Câhiliye insanlarından bazıları cinlerin gaybî âlemden ve üstün varlıklardan haberler getirdiklerine inanıyorlardı. Ancak Kur’an’da cinlerin haber almalarının mümkün olmadığı ve çeşitli vesilelerle buna engel olunduğu yine cinlerin dilinden haber verilmiştir.⁷³⁰ Burada odaklanmamız gereken konu, onların nasıl ve ne şekilde engellendikleri değildir. Çünkü haber alamadıkları kesin olarak ifade edilmiştir. Büyük ihtimalle Câhiliye insanları, kendi bilmedikleri birtakım gaybî olayların ve bilgilerin bulunduğunu biliyorlardı. Bundan dolayı kâhinlere ya da cinlerle irtibatı olan kişilere başvuruyorlar ve metafiziğe dair bilgi ihtiyaçlarını onlardan aldıkları cümlelerle gidermeye çalışıyorlardı. Cinlerin gaybı bildiği düşüncesinin toplumsal bir genel kabul olduğu da söylenebilir. Gayb gibi soyut bir âlemdeki bilgilerin anlaşılması için insanların zihinlerinde somutlaştırmaları gerekmektedir. Cinlerden gaybî bilgi devşirmenin arka planında bu tür bir eğilim bulunmaktadır.

Kur’an yeni bir takım bilgilerle cinlerle ilgili bu alana bir çerçeve çizmiştir. Allah, onların göklerin ve yerin yaratılışlarında bulunmadıklarını⁷³¹ yani Allah’a ortak olamayacaklarını bildirmiştir. Cinlerin üstün varlıklar olmadığını şayet böyle ise Kur’an’ın benzerini getirmeleri⁷³² istenmiştir. Ayrıca insanlarla beraber cinlerde

⁷²⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 589.

⁷²⁶ 6/ En’âm 100; 37/ Sâffât

⁷²⁷ 37/ Sâffât 158

⁷²⁸ 34/ Sebe’ 41

⁷²⁹ 72/ Cin 3-7

⁷³⁰ 37/ Sâffât 8-10; 72/ Cin 8-10

⁷³¹ 18/ Kehf 51

⁷³² 17/ İsrâ 88

muhatap alınarak onlara *göklerden ve yerden kaçabilerseniz kaçın*⁷³³ Âyetiyle onlara meydan okumuştur. Onlardan bazıları acizliklerini itiraf etmişlerdir.⁷³⁴

Kur'an, Câhiliye raplarını cinlere attettikleri kutsiyet düşüncelerini yasaklamış, bunun yerine onların tıpkı insanlar gibi yaratılmış olduklarını ısrarla vurgulamıştır. Bunu göstermek için Kur'an'da -genellikle- insan ve cin kelimeleri beraber kullanılmıştır.

Cinlerin de insanlar gibi olduğunu söyleyen birçok ayet inmiştir. İyilerinin ve kötülerinin yanı sıra⁷³⁵ peygamberlere düşmanlık yapanlarının da bulunduğunu bildirmiştir.⁷³⁶ Ayrıca cinlerden, uyarılmaya ve peygamber gönderilmeye⁷³⁷ muhtaç olan, onlara uymadıkları takdirde sorguya çekilecek⁷³⁸ ve cezaya çarptırılacak⁷³⁹ varlıklar olarak bahsetmiştir. Dahası insanların en büyük düşmanı olan İblis'in de cinlerden olduğunu söylemiştir.⁷⁴⁰ Böylece cinler hakkındaki kutsallık düşüncesi zayıflatılmıştır.

Kur'an'da cinlerin dumansız/*semûm* ateşten yaratıldığını,⁷⁴¹ cinlerin ve insanların Allah'ı bir bilmek için yaratıldığını⁷⁴² ifade eden âyetler bulunmaktadır. Böylece her iki varlık türünün de Allah'a karşı sorumluluk bağlamında eşit olduğu ve aralarında birinin diğerine üstün olmasını gerektirecek bir farklılık olmadığı anlatılmıştır.⁷⁴³ Cinlerden ve insanlardan ilah edinen Câhiliye ehlinin yaptıkları yanlışlar hatırlatılmakta ve onların yaratılış gayesinin gerçek ilaha kulluk yapmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bunu yapmadıkları takdirde ahirette tıpkı insanlar gibi cezalandırılacakları ihsas edilmiştir. Bunu duyan müşrik arapların, cinlerin kendilerinden üstün bir varlık olmadığını anlayacak bir zihin altyapısı kazanmaya

⁷³³ 55/ Rahmân 33

⁷³⁴ 72/ Cin 12

⁷³⁵ 72/ Cin 14-15

⁷³⁶ 6/ En'âm 112

⁷³⁷ 6/ En'âm 130

⁷³⁸ 6/ En'âm 128,

⁷³⁹ 7/ A'râf 38, 179

⁷⁴⁰ 18/ Kehf 50

⁷⁴¹ 15/ Hicr 27

⁷⁴² 51/ Zariyat, 56

⁷⁴³ Harun Bekiroğlu, "İstidlâl Biçimlerinin ve Farklı Düşünce Tarzlarının Tefsire Etkisi: Âyeti Örneği وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ", *Usul İslam Araştırmaları* 28/28 (01 Ekim 2017): 43-70.

başladıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan cinlerin hükümrانlığının bulunmadığına inanan Müslümanların da bir özgüven ve bilince ulaştığı görülmektedir.

Kur'an Câhiliye insanlarına cinlerin kutsal varlıklar olmadığını ve insanlardan farklarının sadece yaratılış hammadresiyle⁷⁴⁴ sınırlı olduğunu göstermiştir. Bütün bunlardan sonra bazı cinlerin Kur'an'ı dinleyip⁷⁴⁵ Müslüman olmaları⁷⁴⁶ zihinlerdeki kutsallık fikrinin tamamıyla yok olmasını sağlamıştı. Çünkü artık cinler ile ilgili oluşturulmak istenen fikir atlası tamamlanmıştır. Ayrıca cinlerin bile Hz. Muhammed'e (s.a.v) uyduklarını söylemek Müslümanlara moral, inanmayanlara da mesaj niteliği taşımaktadır.

Kur'an bundan sonra genel mesajlar vermiştir: Câhiliye insanları üretilmiş olan⁷⁴⁷ hiç kimseye yardım edemeyecek birtakım tanrıları Allah'a denk tuttular.⁷⁴⁸ İlah olarak tapındıkları her ne varsa hepsi Allah'ın kullarıdır.⁷⁴⁹ Sizlere yardım edemezler.⁷⁵⁰ Bu sebeple ona herhangi bir varlığı ortak koşmayın.⁷⁵¹ Zaten yedi kat gök, yer ve bunların arasındakiler Allah'ı zikrediyor.⁷⁵² Bu ayetlerle cinlere duyulan kutsiyet anlayışının anlamsız olduğu bildirilmiştir.

5.3 Kıyamet ve Kevnîyat

Gökler, yer ve içindekiler nasıl yaratıldıysa zamanı geldiğinde aynı şekilde yok edilecektir.⁷⁵³ Kur'an bu gerçeği insanların dünya hayatında iyi işler yapmalarını ve ahirete hazırlanmaları için yapmıştır. Kur'an'da kıyamet, cennet ve cehennem gibi ahireti anlatan âyetler oldukça yer kaplamaktadır. Ancak kevnî unsurların kıyamet sahneleri anlatılırken daha sık kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu kısımda kıyametten bahseden âyetleri içeren kevnî unsurları ele alacağız.

⁷⁴⁴ 55/ Rahmân 14-15

⁷⁴⁵ 72/ Cin 13

⁷⁴⁶ 46/ Ahkâf 29-32; 72/ Cin 1, 2

⁷⁴⁷ Gerek kendi elleriyle yontulan putlar gerekse uydurdukları kevnî tanrılar

⁷⁴⁸ 7/ A'râf 191, 192

⁷⁴⁹ 7/ A'râf 194

⁷⁵⁰ 7/ A'râf 197; 17/ İsrâ 56

⁷⁵¹ 10/ Yûnus 104-106

⁷⁵² 17/ İsrâ 44

⁷⁵³ 55/ Rahmân 26

İnsanoğlunun en fazla korktuğu şeyin yok olmak ve bu dünyada genetik olarak bir soy bırakmamak olduğunu söyleyebiliriz. Mesela Câhiliye araplarının oğullarına güvenmesi, onlarla iftihar etmesi⁷⁵⁴ ya da Hz. Peygamber'e ebter demelerinin⁷⁵⁵ ardında, oğullarının kendi genlerini taşıyacağı ve silinip gitmeyecekleri psikolojisi bulunmaktadır. Câhiliye insanlarından bazıları kıyamet ve ahirete inanmamaktaydı.⁷⁵⁶ Kur'an müşriklerin algısında ilah olarak yer etmiş bütün varlıkların yok olacağını ifade ederek bunların kıyametin delili olacağını söylemiştir. Dolaylı olarak yok olmaktan kurtulamayacak varlıkların nasıl olur da ilah olabileceklerinin soru işaretini müşrik zihnine yerleştirmek istemiştir.

Kur'an'a göre bir insanın yapabileceği en büyük iyilik, tevhîde inanmak ve yapacağı en büyük kötülük ise şirke bulaşmaktır. Bu sebeple şirkin cezası da cehennemdir.⁷⁵⁷

Câhiliye döneminde insanlar gökcisimleriyle özdeşleştirdikleri putlara, sadece onlardan yardım dilemek için yönelmiyorlardı. Onların şerlerinden kendilerini koruyup kötülüklerinden emin olmak için de onlara ibadet ediyorlardı.⁷⁵⁸ Bu sebeple Allah, onların korktukları unsurları onlara karşı kullanarak inançlarını düzeltme yoluna gitmiştir.

Kur'an'a göre kıyametin kopması göz kırpması veya ondan daha az bir zamanda gerçekleşecektir.⁷⁵⁹ Kıyamet geldiği zaman artık yer, eski yer; gök ise eski gök olmaktan çıkarılıp yerine yenileri getirilecektir.⁷⁶⁰ Kıyametin kopacağına inanmayan bazı müşrikler, muazzam büyüklükteki dağların durumunu Hz. Peygamber'e sorar ve şu cevabı alır: *"Rabbim onları toz edip savuracak. Onların yerlerini dümdüz, boş bir alan hâlinde bırakacaktır. Orada hiçbir çukur, hiçbir tümsek göremeyeceksin."*⁷⁶¹ Çünkü dağlar bulutların sürüklendiği gibi⁷⁶² kum

⁷⁵⁴ 18/el-Kehf 34

⁷⁵⁵ 108/Kevser 3

⁷⁵⁶ 64/ Teğâbun 7

⁷⁵⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 599.

⁷⁵⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân an*, 2001, 3: 313.

⁷⁵⁹ 16/ Nahl 77

⁷⁶⁰ 14/ İbrâhim 48

⁷⁶¹ 20/ Tâ Hâ 105-107

⁷⁶² 27/ Neml 88

yığını halinde⁷⁶³ savrulduğunda⁷⁶⁴ yürütülecek⁷⁶⁵ parçalatılacak⁷⁶⁶ atılmış yün gibi⁷⁶⁷ yeryüzü çırılçıplak bir vaziyete getirilecektir.⁷⁶⁸ Bazı inanmayanlar da Mekke'nin onlara dar geldiğini bu yüzden dağları buradan götürerek yerlerinin genişletilmesini istemişlerdi. Böylece Allah onlara “kıyamette zaten bunlar kaldırılacak” demiş olmaktadır. Bu ise korkuyu daha da arttıracak bir husustur.

Kıyametin kopacağı sırada gökler yarılacak⁷⁶⁹ sıyrılıp kopartılacak⁷⁷⁰ sallanacak⁷⁷¹ ve kâğıtların dürülmesi gibi dürülecek⁷⁷² yanıp kızartılacak⁷⁷³ ilkin gökler nasıl yaratıldıysa sonra da yok edilecektir.⁷⁷⁴ Bütün bunlara rağmen inanmak istemeyenler gök parçalanıp⁷⁷⁵ üzerlerine düşse yine de inanmayıp *bunlar buluttur* derler.⁷⁷⁶ Böylece insanların zihinlerinde sonsuzluğu temsil eden ve tanrıların mekânı sayılan gökler yıkılacak ve yakılacaktır.

Câhiliye insanları güneş ve ay tutulmaları karşısında korkuya kapılarak onlara secde ederlerdi. Kur'an kıyamet sahnelerini anlattığı zaman bazen güneş ve ayın bir araya getirileceğinden bahsetmektedir.⁷⁷⁷ Güneşin ışığı söndürülecek,⁷⁷⁸ ayın ışığı söndürülecektir.⁷⁷⁹

Kur'an'da güneşin ve ayın belirli bir süreye kadar var olacağı,⁷⁸⁰ dolayısıyla da onların tanrı olamayacağı bildirilmiştir. Ayrıca yıldızlar saçılıp⁷⁸¹ ışığı söndürüldüğü zaman,⁷⁸² gebe develer salıverildiği zaman,⁷⁸³ dünya üzerinde var

⁷⁶³ 73/ Müzzemmil 14

⁷⁶⁴ 77/ Mürselât 10

⁷⁶⁵ 52/ Tûr 10; 78/ Nebe' 20; 81/ Tekvîr 3

⁷⁶⁶ 56/ Vâkı'a 5

⁷⁶⁷ 70/ Me'âric 9

⁷⁶⁸ 18/ Kehf 47; 69/ Hâkka 15

⁷⁶⁹ 73/ Müzzemmil 18; 77/ Mürselât 9; 78/ Nebe' 19; 82/ İnfitâr 1; 84/ İnşikâk 1

⁷⁷⁰ 81/ Tekvîr 11

⁷⁷¹ 52/ Tûr 9

⁷⁷² 39/ Zümer 67

⁷⁷³ 55/ Rahmân 37; 70/ Me'âric 8

⁷⁷⁴ 21/ Enbiyâ 104

⁷⁷⁵ 69/ Hâkka 16

⁷⁷⁶ 52/ Tûr 44

⁷⁷⁷ 75/ Kıyâme 9

⁷⁷⁸ 81/ Tekvîr 1

⁷⁷⁹ 75/ Kıyâme 8

⁷⁸⁰ 13/ Ra'd 13; 31/ Lokmân 29; 35/ Fâtır 13; 36/ Yâ-Sîn 38; 39/ Zümer 5

⁷⁸¹ 82/ İnfitâr 2

⁷⁸² 77/ Mürselât 8; 81/ Tekvîr 2

⁷⁸³ 81/ Tekvîr 4

olan denge bozulacaktır⁷⁸⁴ şeklindeki ayetlerle Câhiliye insanların kutsal saydığı bütün varlıkların yok olacağını beyan etmektedir. Böylece insanların yok olacaklara değil sadece Allah’a kulluk yapmaları istenmiştir.

Müşrikler, Hz. Peygamber’e inanmak için Allah ve meleklerin bulutlar içerisinde gelmesini şart koşuyorlardı.⁷⁸⁵ Onların bu isteklerine karşılık şu âyetler inmiştir: *Kıyamet geldiği zaman bulutlarla gökyüzü yarılacak ve melekler bölük bölük oradan ineceklerdir.*⁷⁸⁶

İnanmayanlar dünya üzerindeki insanların kıyamette bir araya getirileceklerine inanmıyorlardı. Bu görüş reddedilerek dağılan tüm parçaların tekrar toplanacağı ifade edilmiştir: *Gökler, yer ve ikisi arasındaki yaratılara gücü yeten Allah onları toplamaya da güç yetirecektir.*⁷⁸⁷

Kur’an’da kıyamet ile ilgili olarak ele alınan kevnî ayetlerden biri de ay/kamer ve ayın yarılmasıdır. Bu kelime, aynı zamanda bir sure ismidir. Burada ayın yarılmışından bahsedilmektedir/*inşağa*’l-kamer. Ayın yarılmayı, kıyamet saatinin yaklaştığını göstermektedir.⁷⁸⁸ Bu olayın iki boyutu olduğunu söylememiz gerekmektedir. Zayıf görüşe göre bu olay henüz gerçekleşmemiştir; kıyamet yaklaştığında meydana gelecek bir hadisedir. Ancak müfessirlerin çoğunluğuna göre mazi fiille kullanılan ifadeler, ayın yarıma hadisesinin gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber’in mucizesi olan ayın yarılmayı, müşriklerin gözleri önünde gerçekleştirmiştir.⁷⁸⁹ Bu rivayetlere iki açıdan da yaklaşacağız. İlk olarak bu rivayetin gerçek olduğunu ele alalım. Müfessirlere göre Câhiliye döneminde inanmayanlar, mucize olarak ayın ikiye ayrılmasını istemişlerdir.⁷⁹⁰ İsteklerine cevap olarak Hz. Peygamber tarafından Mekke döneminde bu mucize gerçekleşmiştir.⁷⁹¹ Ancak bize göre belirli bir mucize değil herhangi bir mucize

⁷⁸⁴ 81/ Tekvîr 5-6

⁷⁸⁵ 2/ Bakara 210

⁷⁸⁶ 25/ Furkân 25

⁷⁸⁷ 42/ Şûrâ 29

⁷⁸⁸ 54/ Kamer 1

⁷⁸⁹ Rivayetler hakkında ayr. bil. için bkz. Hüseyin Çelik, “Kur’an’da ‘Ay’ın Yarılmayı Mucizesi”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (01 Ekim 2017): 67-87.

⁷⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 177.

⁷⁹¹ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 2001, 22: 103-111.

istemişlerdir. Çünkü şekli belirlenmiş bir mucize isteseler ve gerçekleştiği halde inanmasalar, helak edilmeleri gerekirdi. Dolayısıyla ayı yarmasını değil, herhangi bir mucize istemiş olmalıydılar.⁷⁹² Her ne kadar inanmayanlar bu olayın sihir olduğunu söylemişlerse⁷⁹³ de onlar üzerlerinde çok büyük etki bırakmış olmalıdır. Çünkü ilah olarak gördükleri ayın gözlerinin önünde parçalanması onların inancının zayıflamasında etkili olmuştur.

İkinci olarak bu hadisenin Mekke döneminde gerçekleşmediği ancak kıyametin yaklaşacağı sırada gerçekleşeceğine dair rivayetleri esas alarak şunları söyleyebiliriz. Bu âyetle aya tapan Câhiliye insanlarına şu mesaj verilmiş olmalıdır: *Sizin ilahınız parçalanacak ve yok olacaktır. Dolayısıyla kendini ikiye ayırmaktan kurtaramayan bir ilahın gerçekliğini sorgulamanız gerekir.* Böylece insanların zihinlerine bu düşünceler yerleştirilerek aya duyulan kutsiyet inancı zayıflatılmak istenmiştir.

Câhiliye döneminde bazı insanlar ahirete ve yeniden dirilişe inanmadıkları için kıyamet saatine de inanmıyorlardı. Bu durumu Hz. Peygamber'e sorma ihtiyacı hissettiler. İnen âyette bu bilginin göklere ve yere ağır geldiği, sadece Allah tarafından bilindiği söylenmiştir.⁷⁹⁴ Bu sebeple göklerde ve yerde bulunanlar bu bilgiye erişemezler.⁷⁹⁵ Câhiliye insanların cinlerin ve kâhinlerin gelecekte haber aldıklarına inandıkları bilinmektedir. Cinlerden ve kâhinlerden alamadıkları bu haberi Hz. Peygamber'e sorma ihtiyacı hissetmiş olmalılar. Kur'an gayba ait bütün bilinmezlerin sadece Allah tarafından bilinebileceğini söylemiştir.⁷⁹⁶

İnsanlar inandıkları tanrılarının sonsuz güç ve sonsuz yaşam sahibi olduğuna inanırlar. Câhiliye insanları da taptıkları gök cisimlerinin sonsuza kadar var olacaklarına inanmışlardır. Ancak İslam düşüncesinde sadece Allah'ın sonsuza kadar var olacağı ifade edilmiştir. Onun dışındaki varlıkların belirli bir ömre sahip olup, kaçınılmaz sonla karşılaşacakları belirtilmiştir. Buna gökyüzünde milyonlarca yıldır akıp giden güneş ve ay da dâhildir. Kur'an onların belirli bir

⁷⁹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2001, 14: 635.

⁷⁹³ 54/ Kamer 2

⁷⁹⁴ 7/ A'râf 187

⁷⁹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 78.

⁷⁹⁶ 18/ Kehf 26

süreye kadar⁷⁹⁷ var olacaklarını bildirmektedir. Kıyamet koştuktan sonra da meleklerin tıpkı ilk yaratıldıkları andan itibaren yaptıkları gibi Allah'ı tespih etmeye devam edecekleri belirtilmiştir.⁷⁹⁸ Varlık âleminin sonrasına dair bu bilgilerin Câhiliye toplumunun kâinat tasavvurunda etkileyici bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu anlatılanlardan çıkan sonucun cevabını yine Kur'an vermektedir. *"Allah'ı bırakıp da taptıkları şeyler, yaratılmış olduklarına göre hiçbir şey yaratamazlar."*⁷⁹⁹

5. Müşriklerin ve Ehl-i Kitabın İddialara Karşı İnen Kevnî Âyetler

Kâfirler inatlarında o kadar ısrarcıydılar ki onlara gökten kapı bile açılrsa ve oradan baksalar dahi inanmayacaklarını söylemişlerdir.⁸⁰⁰ Yahudiler Hz. Peygamber'den kendilerine gökten bir kitap indirmesini talep etmişlerdir.⁸⁰¹

Bazı kâfirler Hz. Peygamber'in peygamberliğine inanmak istediklerini ancak bunun için de bazı mucizeler görmek istediklerini belirtmişlerdir. İşte bu isteklerden biri de Safa tepesinin altın yapılması isteğiydi.⁸⁰² Bunun üzerine inen âyette Allah, inanmayanlara Allah'ın birliği için yeterince delil getirdiğini ve bu delillere her zaman ve her an şahit olduklarını ifade ederek birliğini gösteren unsurlardan bahsetmiştir.⁸⁰³ İlgili ayet şöyledir:

*"Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerde, denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten yağdırıp kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır."*⁸⁰⁴

Öte yandan müşriklerin somut işaret beklentisini ifade eden başka ayetler de bulunmaktadır. Müşriklerin somut tanrı anlayışı talebi, kim zaman somut tanrı

⁷⁹⁷ 13/ Ra'd 2

⁷⁹⁸ 39/ Zümer 75

⁷⁹⁹ 16/ Nahl 20

⁸⁰⁰ 15/ Hicr 14-15

⁸⁰¹ 4/Nisâ 153

⁸⁰² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 153.

⁸⁰³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 3: 5.

⁸⁰⁴ 2/ Bakara 164

olmazsa bile en azından tanrıdan gelen somut işaretler şeklinde bir isteğe dönüşmüştür. Bu durumu ifade eden ayetlerden biri şöyledir:

“Dediler ki: “Yerden bize bir pınar fışkırtmadıkça yahut senin hurmalardan, üzümlerden oluşan bir bahçen olup, aralarından şarıl şarıl ırmaklar akıtmadıkça yahut iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üzerimize parça parça düşürmedikçe yahut Allah’ı ve melekleri karşımıza getirmedikçe yahut altından bir evin olmadıkça; ya da göğe çıkmadıkça sana asla inanmayacağız. Bize gökten okuyacağımız bir kitap indirmedikçe göğe çıktığına da inanacak değiliz.” De ki: “Rabbimi tenzih ederim. Ben ancak resûl olarak gönderilen bir beşerim.”⁸⁰⁵

Kur’an’da Hz. Peygamber’in kendisine inanmayanların mucize isteklerine ve İslam’a girmemelerine üzüldüğü ifade edilmiştir.⁸⁰⁶ Onu rahatlatmak adına *gökten mucize indiririz de onlar inanmak zorunda kalırlar* denmiştir.⁸⁰⁷ Bu durum, belirli bir şekli istenen ve detayları verilen bir mucizenin gerçekleşmesi durumunda/el-mu‘cizātu’l-muktereha o toplumun helak edileceği şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁰⁸

Kur’an’da zaman zaman göklere ve yer hakkında bilgi verilirken *bilmez misin ki* ifadesiyle başlayan cümleler kurulur.⁸⁰⁹ Böylece kâinat hakkındaki oluşturulmak istenen düşünceler Hz. Peygamber’e⁸¹⁰ veya İsrailoğulları’na⁸¹¹ onaylatılır. Bu sayede Müslümanların da böyle düşünülmesi sağlanmış olur. Genel hitap olarak Allah’ın egemenliği şu şekilde anlatılır:

Göklerdeki (melekler)⁸¹² Allah’a boyun eğmişken siz başka bir din mi arıyorsunuz?⁸¹³

⁸⁰⁵ 17/ İsrâ 90-93

⁸⁰⁶ 26/ Şu‘arâ 3

⁸⁰⁷ 26/ Şu‘arâ 4

⁸⁰⁸ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur‘ân*, 1422/2001, 14: 635.

⁸⁰⁹ 5/ Mâide 40

⁸¹⁰ Mukâtil’a göre bu hitap Hz. Peygamber’edir. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 474.

⁸¹¹ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur‘ân*, 1422/2001, 8: 412.

⁸¹² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 287.

⁸¹³ 3/ Âl-i İmrân 83

6. Kevnî Âyetler Kapsamında Kur'an'ın Câhiliye Toplumunu Dönüştürürken Kullandığı Yöntemler

Birinci bölümde Câhiliye Araplarının çeşitli gökcisimlerine, doğa ve doğaüstü varlıklara inandıklarını söylemiştik. Çoğunluğunu Mekki surelerin oluşturduğu kevnî âyetlere baktığımızda, ilerde ele alacağımız kevnî âyetlerin Câhiliye Araplarının zihinlerindeki tanrı anlayışını değiştirmek için nazil olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatimizce kevnî konuların yer aldığı tüm âyetlerin ana hedefi, bu kavram üzerinden hareket ederek onların bu kavrama yükledikleri sapkın fikirleri ortadan kaldırmaktır. Çalışmamızın tezi de zaten budur.

Bu tezin tutarlılığını incelemek adına vahyin nüzul sürecini ve bu sürece paralel olarak da vahyin değişen üslubunu ortaya koymak gerekir. Bunu yaparken vahyin değişen toplum dinamiklerini nasıl dikkate aldığından ve onların düşüncelerini değiştirmek için hangi yöntemleri (kevnî âyetler çerçevesinde) kullandığından bahsedeceğiz. Kur'an yerleştirmeye çalıştığı düşünce sistemi için çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bu aşamada, *somut tanrı ve tanrıyla somut varlıklar aracılığıyla ilişki kurulabileceği algısına* sahip olan Mekke ve havalisindeki insanların düşünce dünyasına, İslam düşüncesinin nasıl yerleştirildiğinden ve bunların aşamalarının neler olduğundan bahsedeceğiz.

Kur'an'ın Mekke ve havalisindeki insanları inançlarından vazgeçirip İslam toplumu bünyesine aktarmak için çeşitli yöntemler kullandığı söylenebilir. Bu anlamda tedrici bir yöntem kullanıldığından bahsedebiliriz. Bunun dışında ise Câhiliye insanların günlük yaşamdaki ihtilaçlarının göz önünde bulundurulmasına dayalı birtakım yöntemlerden de bahsetmek mümkündür.

7.1 Yeminler

Kur'an'ın kullandığı yöntemlerin başında yemin gelir. Bu yöntem usul eserlerinde *'aksāmu'l-kur'ān* olarak geçmektedir.

Yemin, putperest Araplar için oldukça önemliydi. Yemin, günlük yaşamda karşılarındakileri ikna etmek, ona ümit vermek, korkutmak veya tehdit etmek için

başvurdukları yöntemler arasındaydı.⁸¹⁴ Bu nedenle Araplar arasında Allah adına başta olmak üzere çeşitli varlıklar adına yeminin önemli bir yeri bulunmaktaydı.

Araplar kendi sözlerinin doğruluğunu ispat etmek, yapılan hitabı kuvvetlendirmek ve iddialarını bir yerlere dayandırmak için sıkça yeminlere başvurmuşlardır. Bu yeminlerde kim hangi inanca ve düşünceye sahipse genellikle yapılan yeminler de o yönde şekillenmekteydi.

Bu yemin çeşitlerinden en yaygını, putlar üzerine yapılan yeminlerdir. Burada putlar üzerine yapılan yeminlerin lafızlarını ele almayacağız. Zira kaynaklarda bu yeminlerin hangi putlara yapıldığı ve hangi lafızların kullanıldığı kaydedilmiştir. Burada üzerinde durmak istediğimiz husus İslamiyet'ten önceki Arapların kevnîyat dediğimiz unsurların üzerine yaptıkları yeminlerdir. Bu yeminlerin Kur'an'da geçenlerini ele alarak onların alışageldiği yemin kültürünün kullanılarak tevhîde davet edildiklerini ortaya koymaktır.

Kur'an'da pek çok kevnî varlığa yemin edilmiştir. Ancak İslam inancına göre bu kullanım hakkı sadece Allah'a aittir. Bundan dolayı insanların günlük hayatta yapabileceği yeminlerde sadece Allah üzerine yemin edilebilir. Allah haricinde yaratılmış olan hiçbir şey üzerine yemin edemeyecekleri vurgulanmaktadır. Mesela Hz. Peygamber atası üzerine yemin eden birine, Allah adına yemin etmesini söylemiş ve yaptığıнын yanlışlığını vurgulamıştır.⁸¹⁵ Böylece Câhiliye toplumunu İslam toplumuna dönüştürmede kevnî âyetler ile kullanılan yemin türleri de yerini almıştır. Tabi burada geçen ve Allah'ın mahlûkatı üzerine yapmış olduğu yeminler şöyle anlaşılmıştır. Bütün mahlûkatı Allah yarattığı için bir bakıma kendi adına yemin etmiş olmaktadır. Bazı âlimlere göre ise yemin edilen varlık isimlerinin başında 'rab' kelimesi mahzuf bulunmaktadır. Dolayısıyla Allah yine kendi adına yemin etmiştir.⁸¹⁶ Şimdi Kur'an'da geçen ve kevnî unsurlar barındıran bu yeminlerden bahsedeceğiz.

⁸¹⁴ Vehbi İmamoğlu, "Mekke Putperestlerinin İslam'la Yüzleşmesi: Tarihi ve Psikolojik Süreç Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research* II/6 (2009): 319.

⁸¹⁵ Buhari, *Menâkıbü'l-Ensâr*, 26

⁸¹⁶ Celal Kırca, "Aksâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

Kur'an'da saf bağlayıp duran, haykırdıkça haykıran⁸¹⁷ ve zikir okuyan⁸¹⁸ emri paylaştıran, melekler⁸¹⁹ üzerine ayrıca insanların ruhlarını çeşitli şekillerde alan meleklerle⁸²⁰ yemin edilmiştir. Göğün ve yerin rabbine⁸²¹ gökyüzüne⁸²² ve onu yaratana,⁸²³ yükseltilmiş tavana⁸²⁴ yağmurlu göğe,⁸²⁵ doğuların ve batıların rabbine,⁸²⁶ güneşe ve aydınlığına,⁸²⁷ dolunay halindeki⁸²⁸ aya,⁸²⁹ geceye⁸³⁰ ve sabaha,⁸³¹ fecr vaktine,⁸³² şafağa,⁸³³ kuşluk vaktine,⁸³⁴ gündüze,⁸³⁵ gezegenlere⁸³⁶ rüzgâra,⁸³⁷ bulutlara⁸³⁸ ve yağmurlara⁸³⁹ yemin edilmiştir.

Kur'an'da yemin edilen varlıklardan biri de yıldızlardır. Kur'an'da yıldızların yerlerine⁸⁴⁰ yıldızları bulunan göğe (burçlara)⁸⁴¹ ve *tārîka* yani ışıqla karanlığı delen yıldız⁸⁴² yemin edilmiştir. Taberî'ye (ö. 310/923) göre “Battığı zaman yıldız yemin olsun”⁸⁴³ ayetinde yemin edilen yıldız, Süreyya yıldızı⁸⁴⁴ *tārîk* olarak belirtilen yıldız ise Zuhâl yıldızıdır.⁸⁴⁵ Dikkat çekmeye çalıştığımız husus şudur: Kur'an'da –mesela- *tārîk* gibi bir yıldızdan bahsedildiğinde bu durum,

⁸¹⁷ Mukâtil buradaki haykıranın bulutları sesiyle süren Ra'd isimli melek olduğunu söylüyor. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 601.

⁸¹⁸ 37/ Sâffât 1-3

⁸¹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 601. 4: 127

⁸²⁰ 79/ Nâzi'ât 1-5

⁸²¹ 51/ Zâriyât 23; 91/ Şems 5-6

⁸²² 51/ Zâriyât 7; 86/ Târik 1;

⁸²³ 91/ Şems 5

⁸²⁴ 52/ Tûr 5

⁸²⁵ 86/ Târik 11

⁸²⁶ 70/ Me'âric 40

⁸²⁷ 91/ Şems 1

⁸²⁸ 84/ İnşikâk 18

⁸²⁹ 74/ Müddessir 32; 91/ Şems 2

⁸³⁰ 84/ İnşikâk 17; 89/ Fecr 2; 91/ Şems 4; 92/ Leyl 1; 93/ Duhâ 2

⁸³¹ 74/ Müddessir 33-34; 81/ Tekvîr 17-18

⁸³² 89/ Fecr 1

⁸³³ 84/ İnşikâk 16

⁸³⁴ 93/ Duhâ 1

⁸³⁵ 91/ Şems 3; 92/ Leyl 2

⁸³⁶ 81/ Tekvîr 15-16. Mukâtil bu gezegenlerin behram, zühre, zuhal, müşteri ve utarit olduklarını söylemektedir. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 4: 602.

⁸³⁷ 51/ Zâriyât 1

⁸³⁸ 51/ Zâriyât 2

⁸³⁹ 77/ Mürselât 1-5

⁸⁴⁰ 56/ Vâkı'a 75

⁸⁴¹ 85/ Bürûc 1

⁸⁴² 86/ Târik 1-3

⁸⁴³ 53/ Necm 1

⁸⁴⁴ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 22: 6.

⁸⁴⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1422/2001, 24: 290.

Câhiliye araplarının bu yıldız hakkında bir takım önbilgilerinin olduğunu gösterir. Buna göre *tārık* yıldızından, bilimsel bir icat elde etmeleri veya keşif yapmaları manasında bir mesaj çıkarılmaması gerekir.

Görüldüğü üzere Kur'an'da Câhiliye insanların kutsal saydığı bütün varlıklar üzerine yapılan yeminler bulunmaktadır. Kur'an da yapılan bu yeminlere baktığımızda tabiat olayları dediğimiz ve dünya üzerinde görünen neredeyse bütün olaylar hakkında yemin edildiği görülmektedir. Allah Kur'an'da Arapların kullanmış olduğu bu üslûba yer vermiştir. Onların değer verdiği şeyler üzerine yemin ederek hem onların dikkatini çekmiş hem de güneş, ay, yıldız gibi öğeler kullanılarak onların aslında yaptıkları yeminin yanlış olduğu göstermiştir. Kur'an'daki kevnîyat üzere yapılan yeminler, Câhiliye dönemi Arapları arasında birçok insan veya grubun gökcisimlerine ve onların ulûhiyetine inandığını göstermektedir. Ancak Kur'an bu fikirlerini tashih edip onları doğru bir hale dönüştürmüştür.

7.2 Tekrarlar

İnsanlar unutkan varlıklar olarak yaratılmışlardır. Hatta *insan* kelimesinin; *unutkan varlık* anlamında *n-s-y* kökünden geldiği söylenmektedir.⁸⁴⁶ Dolayısıyla tekrarların, insan zihninin ihtiyaç duyduğu yöntemlerden biri olduğu kabul edilebilir. Bu yöntem sayesinde anlatılan konunun insan zihnine olan etkisi artırılır. Zihinde bırakılan bu etki sayesinde kişi, anlatılan mesajı düşünmeye başlar.⁸⁴⁷ Kur'an'da da bu amaçla birtakım tekrarların varlığı kabul edilir. Ancak Kur'an'daki tekrarların okuyucuyu sıkıkmaması için belirli bir sistematige göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela aynı konudan bahseden âyetler tek bir yerde toplanmamış, Kur'an'ın değişik yerlerine dağıtılmıştır.

Kur'an bütünlüğü göz önüne alındığında Mushaf içerisinde, tekrarların oldukça fazla yer kapladığını görmekteyiz. Tekrarlar, konun tekrarlanması şeklinde olabildiği gibi cümlelerin tekrarı şeklinde de görülebilmektedir. Kur'an'daki

⁸⁴⁶ Bu konu hakkında ayr. bil. için bkz. Süleyman Narol, "İnsan Kelimesinin Kur'an'daki Genel ve Özel Kullanımları Bağlamında Meallere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Bilimname* 2018/35 (30 Nisan 2018): 477-504.

⁸⁴⁷ Muhammed Ahmed Halefullah, *Hiz. Muhammed Ve Karşıt Güçler*, trc. İbrahim Aydın (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992), 301-302.

tekrarların tabiat ve tabiat olaylarıyla yani kevnîyat ilgili olması da ayrıca dikkat çekicidir. Kur'an, güneş, ay ve yıldız gibi gezegenlerin veya yağmur gibi pek çok tabiat hadisesinin farklı boyutlarını anlatarak insan zihnine bunların gerçek anlamlarını işlemiştir. Bu sayede oluşturulmak istenen evren ve Allah tasavvuru, zihinlerde tazeliğini ya da güncelliğini korumuştur.

Tekrarlar, Kur'an'ın değişik yerlerine dağıtılmış olsa da bazı yerlerde tekrarların art arda geldiği görülmektedir. Bunlardan biri 4/Nisâ 131, 132 ve 170, 171 ayetleridir. Her iki âyette de göklerde ve yerdeki her şeyin Allah'a ait olduğu zikredilmektedir: “*Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır.*” Taberî bu iki âyetin ayrı manalar içerdiğini aktarmaktadır. Onun yorumuna göre kulların bir yaratıcıya ihtiyacı vardır ki bu yaratıcı da göklerin ve yerin sahibidir. Dolayısıyla kulların ihtiyaçlarını işte bu ilah gerçekleştirebilir. İkinci olarak göklerdeki ve yerdeki her şeyin himayesine sahip olan Allah, kulları üzerinde de himaye yetkisine sahiptir.⁸⁴⁸ Nisa sûresindeki bu örnekler, Medine döneminde nazil olmuştur. Bu dönemde Câhiliyenin gök ve yer tasavvuru büyük oranda değiştirilmiştir. Gökler ve yer tabiri insanların zihinlerinde yer ettiği için ayette genelleme yoluna gidilmiş ve ayrıntı verilmemiştir.

Kevnî âyetlerdeki tekrarların en büyük amacının, eski düşüncelerin silinerek yerine yerleştirilen düşüncelerin kalıcılığını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. Böylece Kur'an her okunduğunda, sıklıkla gerçekleşen tekrarlar sayesinde onun yönlendirdiği doğru fikiden başka bir şey düşünölemeyecektir. Özellikle Medeni surelerin başlarında yer alan “*Göklerdeki ve yerdeki her şey, Allah'ı tespih etmektedir*”⁸⁴⁹ gibi ayetler bu duruma örnek verilebilir. Bu cümlelerin, Allah'ın hükümlanlığını benimsemiş kişinin dikkatini çekmeye dönük olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır.

7.3 Benzetmeler

Câhiliye döneminde insanlar günlük yaşamlarında ve konuşmalarında, temsil, teşbih gibi söz sanatlarını kullanırdı. Edebî anlayışlarını oluşturan şiirlerde de tabiata dair unsurlar üzerinden duygular aktarılırdı. Bundan dolayı yeni dinin

⁸⁴⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 7: 578-579.

⁸⁴⁹ 24/ Nûr 41; 57/ Hadîd 1; 59/ Haşr 1, 24; 61/ Saff 1; 62/ Cum'a 1; 64/ Teğâbun 1

mensuplarına iletilecek mesajın da aynı öğeleri barındırması gerekir ki etkili bir iletişim meydana gelebilsin. Dolayısıyla Kur'an ve hadislerin de o günün aklına ve yaşantısına hitap etmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Kur'an'da kimi zaman tabiat olayları ile insanlar arasında benzerlik kurulmuştur. Ölüm ve hayat evrensel bir kaidedir. Gece ile gündüzün peş peşe gelmesi de aynı kurallar içerisinde kaçınılmaz olarak gerçekleşmektedir. Hayat ve ölüm insanı temsil ederken gece ve gündüz de evreni temsil etmektedir.⁸⁵⁰ Dolayısıyla bu iki misal bir arada verilerek ikisi arasında benzerliklerin olduğu ve bunların (insan ve kâinat) doğal olarak yaratılmış olduğu ve yaratıcı olamayacakları mesajı verilmek istenmektedir.

Kur'an'ın vermek istediği mesajı, muhataplarının yaşadığı hayat üzerinden yapılan benzetmelerle anlattığını görmek mümkündür. Mesela öldükten sonra dirilmenin nasıl gerçekleşeceğini merak eden insanlara, *yağmurdan sonra bitkilerin yeşerdiği gibi*⁸⁵¹ cevabı verilerek bu hadise zihinlerde canlandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca dünya hayatının geçiciliğini anlatmak için kevnîyat kullanılarak çeşitli benzetmeler yapılmıştır.⁸⁵² Allah'a ortak koşanlar hakkında da bu tür benzetmeler yapılarak⁸⁵³ yanlış yolda oldukları hatırlatılmıştır.

Kur'an'da geçen bütün kevnî unsurlar, gerçek anlamlarında kullanılmamıştır. Bu tür âyetlerden bazıları Câhiliye dönemi insanların konuyu daha iyi anlayabilmeleri için misaller şeklinde anlatılmıştır. Şimdi bu misallerden bazılarına değinelim:

Kur'an da geçen *gök, yağmur, gök gürültüsü, şimşek, yıldırım* gibi misaller inanmayanların durumuna benzetme yapılarak açıklama yoluna gidilmiştir.⁸⁵⁴ Bu âyetlerde geçen *yağmur* kelimesiyle Kur'an, *karanlıklar/zulumât* ile Kur'an'ı inkâr eden kâfirler, *gök gürültüsüyle* Kur'an'da kendileriyle korkutuldukları tehditler,⁸⁵⁵

⁸⁵⁰ Abdülbaki Güneş, "Kur'an'da Kevnî Âyetler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Van İlahiyat Dergisi = Van Journal of Divinity]* II/2 (1998 1995): 202.

⁸⁵¹ 7/ A'râf 57; 22/ Hac 5; 30/ Rûm 50; 43/ Zuhuruf 11

⁸⁵² 10/ Yûnus 24; 18/ Kehf 45; 57/ Hadid 20

⁸⁵³ 22/ Hac 31

⁸⁵⁴ 2/Bakara 19, 20.

⁸⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 92.

bulutları yürüten melek ve bulutları yürütürken Allah'ı tesbih edince çıkan ses⁸⁵⁶, *şimşek* ile iman kastedilmiştir. Ayrıca *yıldırımlardan ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar* örneğiyle de Kur'an'ı dinlememek için kulaklarını tıkayan münafıklar kastedilmiştir.⁸⁵⁷ Âyette geçen her bir kelimenin ayrı ayrı bir duruma veya insan tipolojisine işaret edildiğini görmek mümkündür. Bunun yanında bazı âyetlerde ayetteki tüm kelime ve teşbihlerin, bütün bir olayı ya da insanı tanımladığı görülmektedir. Bu tür benzetemelerin anlaşılması için benzetmenin tüm unsurlarının bütün olarak göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu duruma Bakara Suresi 19. âyette yer alan yağmurlu gece yolcusu örnek verilebilir. Gerçek hayatta, kapkaranlık ve gök gürültülü bir gecede yağmura ve fırtınaya yakalanan insanın, davranışlarını ve korkularını gösterip o kişiye dünyada bu durumdan kaçabileceği ancak ahiretteki korku ve sıkıntılardan bu kadar kolay bir şekilde kaçamayacağı hatırlatılmaktadır.

Kur'an'ın tabiat olayları üzerinden tevhi di düşünceyi anlatan bazı betimlemeler görmek mümkündür. Mesela Kur'an'da rüzgârı estiren, yağmuru yağdıran, yağmur yüklü bulutları dilediği yere sevk eden ve sonrasında o suyla bitkilere ve canlılara hayat verenin Allah olduğu bildirilmektedir.⁸⁵⁸ Buna göre Kur'an, öldükten sonra dirilmenin de böyle gerçekleşeceğini somut tabiat olaylarıyla bildirmiştir.

İslam öncesi insanlar, Allah'a şirk koşsalar da kendilerince bir takım iyilikler yapmaktaydılar. İslam'ın gelişiy le beraber şirk inancında ısrar eden insanlardan bazıları iyilik yapmaya devam etmekteydiler. Ancak bunlar tam anlamıyla tevhi de inanmadıkları için Allah onların yaptıkları amellerin boşa gideceğini kevnî bir benzetmeyle ifade etmiştir.⁸⁵⁹ “Onların [hayır diye yaptıkları] işleri, fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu küle benzer.”⁸⁶⁰ Kur'an'da *güzel söz/kelimetin tayyibetin* olarak tanımlanan tevhi d ve *kötü söz/kelimetin habîşetin* olarak tanımlanan şirk, ağaç metaforu üzerinden anlatılmıştır. *Güzel sözü,*

⁸⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1422/2001, 14, 357.

⁸⁵⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 1: 92.

⁸⁵⁸ 7/ A'râf 57

⁸⁵⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 402.

⁸⁶⁰ 14/ İbrâhim 18

*kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti. O ağaç, rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Kötü sözün misali de kökü yerden sökülmiş, ayakta duramayan kötü bir ağaç'tır.*⁸⁶¹ İnanmayanların bu hal üzere kalmalarını da onları tevhiidle buluşturacak sözü⁸⁶² de açıklarken benzetme yoluna gidilmiştir. Fakat buradaki benzetme yönü değişerek onların değer verdikleri ağaçlar üzerinden yapılmıştır.

Kur'an'da geçen bütün kevnî âyetlerin evren ile ilgili olmadığını söylemiştik. Kur'an, onların günlük hayatta kullandıkları deyimleri kullanmıştır. Örneğin Araplarda bir şeyin sonsuz olarak devam edeceğini söylerken “gökler ve yer durdukça” tabiri kullanılırdı.⁸⁶³ Allah, Kur'an'da cennet ve cehennemın sonsuz olduğunu anlatmak için onların kullandığı deyimlere yer vermiştir.⁸⁶⁴

Nüzul tarihinden uzaklaştıkça bazı âyetlerin anlaşılmasında ve açıklanmasında zorluklar yaşanmıştır. Çünkü zaman ilerledikçe insanlar âyetleri kendi dönemlerinin anlayışına göre yorumlamışlardır. Şüphesiz ki âyetleri en iyi anlayanlar onun ilk muhataplarıdır. Kur'an'da yapılan benzetmeleri de en iyi anlayanlar onlardı. Bu algılarının göz önünde bulundurulmaması durumunda, içinde yaşanan modern dönemin nazarıyla âyetleri anlama girişimlerinin çeşitli güçlüklerle karşılaşacağı muhakkaktır. Yorumlanması ve anlaşılmasında güçlük çekilen âyetlerden biri 24/ Nûr 35 âyetidir. Ayette Allah'ın nuru ile ilgili, kandil, kandilin bulunduğu pencere, çıra, kandil yağı gibi pek çok unsurdan yola çıkılarak bir betimleme yapıldığı görülmektedir. Bu surede yer alan ifadelerle şu benzetmeler yapılmıştır: Allah'ın *göklerin ve yerin nuru* olduğu, yani göklerde ve yerde herkese hidâyet verdiğini anlatmaktadır. Parlayan yıldızın, Hz. Muhammed (s.a.v) olduğu, mübarek ağacın Hz. İbrahim, doğu ve batının Hristiyan ve Yahudiler, ateşin değmeden kandilin çevreyi aydınlatması da Hz. Muhammed'e (s.a.v) peygamberlik gelmese bile o özelliklerde olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁶⁵

⁸⁶¹ 14/ İbrâhim 24-26

⁸⁶² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 404.

⁸⁶³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 12: 578.

⁸⁶⁴ 11/ Hûd 107, 108

⁸⁶⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2002, 3: 199-201 Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an*, 1422/2001, 17: 295-315.

Kur'an'da Allah'ın nimetlerinin sınırsızlığını anlatmak için ağaç ve denizler kullanılmıştır: *"Yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah'ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez."*⁸⁶⁶

Kur'an'da kıyamet ile ilgili yapılan benzetmeler insanların gaybî konuları daha iyi anlayabilmeleri için de kevnî unsurlar kullanılmıştır. Kıyametin kopacağı sırada gökler yarılacak,⁸⁶⁷ sıyrılıp kopartılacak,⁸⁶⁸ sallanacak⁸⁶⁹ ve kâğıtların dürülmesi gibi dürülecek,⁸⁷⁰ yanıp kızartılacak,⁸⁷¹ gökler ilkin nasıl yaratıldıysa sonra da yok edilecektir.⁸⁷² Bütün bunlara rağmen inanmak istemeyenler gök parçalanıp⁸⁷³ üzerlerine düşse yine de inanmayıp *bunlar buluttur* derler.⁸⁷⁴ Dağlar atılmış renkli yünlere,⁸⁷⁵ gök erimiş madene benzetilmiştir.⁸⁷⁶ Elbette bütün bu unsurlar Mekke ve havalisindeki insanların gözleriyle görmüş olduğu reel hadiseler üzerinden anlatılmıştır.

İnsanların yeni dinî, daha iyi anlamları için yapılan benzetmeler âyetlerle sınırlı değildir. Yeni dinî anlatmakla görevli Hz. Peygamber'in hadislerinde de bu yöntemin kullanıldığını görmekteyiz.⁸⁷⁷

Kur'an da ve hadislerde kevnî âyetlere yapılan benzetmelerin birden fazla amaca yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak kevnî unsurlara yer veren âyetlerin şunları hedeflediğini söyleyebiliriz: Evvela Câhiliye Araplarına çok iyi bildikleri tabiat olayları gösterilmiş ya da işaret edilmiştir. Bunlarla ilgili bilmedikleri bazı hususlar da öğretilerek kevnîyata kutsallık atfeden müşriklerin düşünceleri değiştirilmeye başlanmıştır. İkinci olarak onların nasıl düşünmeleri ve bu kevnî unsurları nasıl anlamaları gerektiğini öğretmeye çalışmıştır. Bu itibarla çeşitli benzetmeler yapmış ve misaller vermiştir. Bu misallerle müşriklerin

⁸⁶⁶ 31/ Lokmân 27

⁸⁶⁷ 73/ Müzzemmil 18; 77/ Mürselât 9; 78/ Nebe' 19; 82/ İnfitâr 1; 84/ İnşikâk 1

⁸⁶⁸ 81/ Tekvîr 11

⁸⁶⁹ 52/ Tûr 9

⁸⁷⁰ 39/ Zümer 67

⁸⁷¹ 55/ Rahmân 37; 70/ Me'âric 8

⁸⁷² 21/ Enbiyâ 104

⁸⁷³ 69/ Hâkka 16

⁸⁷⁴ 52/ Tûr 44

⁸⁷⁵ 70/ Me'âric 9; 101/ Kâri'a 5

⁸⁷⁶ 70/ Me'âric 8

⁸⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, 1. Bs (Beyrut-Şam: Dâru ibn Kesîr, 2002), böl. Tefsiru Sureti Yasin 36/1.

zihinlerinde var olan kutsallık algısının sıradanlaştırmasını sağlamıştır. Böylece insanlar yanlış olan kutsal düşüncelerden arındırılmış ve tevhîdi içselleştirmişlerdir.

7.4 Muhatabının İnancına Göre Verilen Cevaplar

Kur'an, muhatap aldığı toplumun durumuna göre –yaklaşık- yirmi üç yıllık bir zaman diliminde aşama aşama indirilmiştir. Muhatap olduğu insanlar, çok farklı inançları bünyesinde barındıran bir toplum yapısına sahiplerdi. Birinci bölümün tamamında bu inançlardan bahsetmeye çalıştık. Kur'an'ın birbirinden farklı bu inançları tek çatı altına almak için kullandığı çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, bu inanç mensuplarını, niteliklerine göre gruplandırılması, sınıflandırılması ve tanımlamasıdır. Bunu yapmasındaki amaç muhatap olduğu kitlelerin düşüncelerine, inançlarına ve hatta bağlı oldukları dinlere göre çözümler üretmek ve zihinlerindeki ya da yaşamlarındaki yanlışları ortadan kaldırarak onları İslamlaştırmaktır. Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesi sırasında ilk olarak yakınlarını ve akrabalarını İslam'a davet etmesi⁸⁷⁸ bunun en iyi örneği olarak görülebilir. Zira Araplar arasında akrabalık ya da kabile bağları/ 'aşabiyye, pek çok konuda ilk sırada belirleyici unsur olarak göze çarpmaktadır. Bir insanı, kendileriyle aynı inancı paylaşmasalar da sırf akrabaları olduğu için de koruyabilecek bir toplumsal yapı bulunmaktadır. Kur'an Araplarda bulunan akrabalık bağlarının sağlamlığını bildiği için ilk davet edilecek kesimin de onlar olmasına karar vermiştir. Ayrıca soru sorulan âyetlere baktığımızda aynı inanç grubundan insanlara hitap etmediğini anlamak mümkündür. Vereceğimiz örnekler konun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Kur'an birçok âyette peygambere, onlara “deki/kul ve sor/ves'el” gibi ifadelerle inanmayanlara sorular yöneltmiştir. Bu sorulardan sonra bazen onların cevabını beklemeden cevabı kendisi vererek sorunun asıl cevabının ne olduğunu öğretmiştir. Bazen de verdikleri cevap üzerine başka âyet nazil olmuştur. Bu kısımda sadece konumuzla ilgili âyetlere yer vereceğiz. Soruyla başlayan diğer âyetleri, konumuzun dağılmaması amacıyla ele almayacağız.

Kur'an'ın muhataplarının düşüncelerini öğrenmek ve nasıl düşünmeleri gerektiğini sağlamak adına *soru sorma tekniğini* kullandığını görmek mümkündür.

⁸⁷⁸ 26/ Şu'arâ 214

Sorulan bu sorular, aslında farklı inanç guruplarının düşüncelerini ve inançlarını da aktarmaktadır. Mekkeli muhataplar çoğu zaman Hz. Peygambere sorular yöneltir ve verilen cevaba göre düşüncelerini paylaşırlardı. Bu konuşmaların sonunda ya iman ederek Müslüman olurlar ya da inat etmeye devam ederlerdi.

Kur'an'ın soru tekniğini kullandığı âyetlerde, insanların düşünce yapılarına göre kümelandiklerini ve bu topluluklara yöneltilen soruların çeşitli farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Örneğin bu inanç topluluklarından bir grubun niteliği şöyle anlatılmıştır. *De ki: “Şu göklerdeki ve yerdeki kimindir?” “Allah’ındır” de.*⁸⁷⁹ *“De ki: “Size göklerden ve yerden kim rızık verir?” De ki: “Allah”*⁸⁸⁰ Görüldüğü gibi aslında sorunun muhatapları, yerdeki ve gökteki varlıkların Allah'tan başka inandıkları ilahlara ait olduğunu düşünmektedirler. Kur'an onlara *aslında siz aksini düşünüseniz de bunların sahibi Allah'tır* cevabını vermiş olmaktadır. Âyetin devamında *“gece ve gündüz de, göklerde ve yerde barınan her şey de ona aittir”*⁸⁸¹ denilmek suretiyle hükümler pekiştirilmiştir. Yani *ey bu sorunun muhatapları! Siz de ona aitsiniz*⁸⁸² şeklinde yorumlayabileceğimiz bir mesaj verilmiştir. Böylece muhatap aldığı ilk kitlenin düşünce yapısını değiştirmek amacıyla dikkat çekici ilk tohum atılmış olmaktadır.

Kur'an'da Müslüman olmayan muhataplara sorulan soru tarzlarından biri de onların cevaplarına yer verilen sorulardır. Bu durumu şu ayetle örneklendirebiliriz: *“De ki: “Sizi gökten ve yerden kim rızıklandırıyor? Gökleri ve yeri kim yarattı? Güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi?” Gökten yağmuru kim indirip de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti? “Allah” diyecekler.”*⁸⁸³ olduğu gibi, bu tür soruyla başlayan âyetlerde, sorunun muhataplarının vereceği cevaplara da yer verilmiştir. Yani bu insanlar Allah'ın çeşitli nimetleri verdiğini kabul edenlerdir. Dolayısıyla Kur'an'ın muhatap aldığı bütün gruplar birbirlerinden farklı nitelikleri olan kişilerdir. Kur'an bu farklılığı göz önüne alarak hitabını da değiştirmiştir.

⁸⁷⁹ 6/ el-En'âm 12; 13/ Ra'd 16

⁸⁸⁰ 34/ Sebe' 24

⁸⁸¹ 6/ el-En'âm 13; ; 30/ Rûm 26

⁸⁸² Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 9: 174.

⁸⁸³ 10/ Yûnus 31; 84-89; 29/ Ankebût 61, 63; 31/ Lokmân 25; 39/ Zümer 38; 43/ Zuhuruf 9

Kur'an'ın muhatap aldığı insanların, belirli ve aynı kişiler veya düşüncedeki insanlar olduğunu varsaymak, Kur'an yorumunda hatalı çıkarımlara yol açacaktır.

Soru yöntemi kullanılan bazı âyetlerde, müşriklerin sorulara net bir cevap veremediklerinde teslim olmaları ve gerçek rab olarak Allah'ı seçmeleri gerektiği bildirilmektedir. Sahip oldukları bilginin ise zandan başka bir şey olmadığı ifade edilmiştir.⁸⁸⁴ *Hamd gökleri ve yeri yaratana yapılması gerekirken kâfirler, Allah dışında başka ilahlar ediniyorlar*⁸⁸⁵ âyetiyle bu grupların tasavvurları, tevhîde doğru yönlendirilmiştir.

7. Kur'an Kıssalarındaki Kevnî Unsurlar

Câhiliye döneminde yazılı kültürden çok sözlü kültürün hâkim olduğunu görmekteyiz.⁸⁸⁶ Bu sebeple Arapların yaşadığı bölgelerde ensab, kıssa, hikâye ve masal şeklinde meydana gelen bir tarih anlayışının bulunduğunu söyleyebiliriz. Kur'an onların yabancılık çekmeyeceği bir şekilde geçmiş meseleleri ele alarak kendilerine çeşitli mesajlar vermiş ve bunlardan ders çıkartmalarını istemiştir.

Kur'an'daki kıssaların bütününün insanlara çeşitli ödevler ve sorumluluklar yükleyen ifadeler içerdiğini söylemek mümkündür. Peygamberlerin kavimlerini başta tevhîd olmak üzere, adalet, alım satımda hile yapmamak, zulüm işlememek gibi çeşitli erdemlere çağırdıkları söylenebilir. Bunlar arasında en dikkat çeken konu, tevhîd öğretisinin anlatılmasıdır. Elbette bütün bu konuların, aynı zamanda Kur'an'ın ilk muhatabı olan Mekke ve havalisindeki insanlara dönük bir mesaj taşıdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Buna bağlı olarak Kur'an'da yer verilen peygamberler ve başlarından geçen olayların, Mekke ve havalisinde yaşayan kişilerin haberdar olduğu veya olabileceği örneklerden seçildiğini de söyleyebiliriz. Mesela Hz. Mûsa ve Hz. İsâ gibi peygamberler Medine civarında öbeklenen İsrailoğullarının dikkatini çekmek amacını güderken Hz. Hûd ve Ashâb-ı Uhdud gibi kıssalar direk bedevilerin dikkatini çekmeye yöneliktir. Zira Yemen civarında yaşanmış olaylar, ticaret sebebiyle bölgeye giden araplarca yakından bilinen hadiselerdir.

⁸⁸⁴ 10/ Yûnus 36

⁸⁸⁵ 6/ En'âm 1

⁸⁸⁶ Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008).

Kur'an kıssalarında muhataplara mesajların aktarımı sırasında çok fazla kevnî unsurun kullanıldığını görmek mümkündür. Burada Kur'an kıssalarının detayına girmeden bu kıssalarda geçen kevnî unsurları ve vermek istediği mesajları ele alacağız. Böylece bu kevnî unsurların Câhiliye insanlarında ne gibi bir değişikliğe neden olduğunu açıklamaya çalışacağız.

8.1 İbrahim (a.s) kıssası

İslamiyet gelmeden önce Mekke ve çevresinde, müşrik Arapların yanı sıra Yahudiler ve Hristiyanların da yaşamaktaydı. Hz. İbrahim'i bu üç grup başta olmakla birlikte bölgedeki herkes kendisine nispet etmekteydi.⁸⁸⁷ Mekkelilerin Kâbe'nin banisi İbrahim ve İsmail'e atfettikleri aidiyet nisbeti de azımsanmayacak bir nitelikti. Üstelik İsmail, Cürhüm kabilesinden bir kızla evlenmiş ve soyu, Mekke'deki insanların bir kısmını oluşturmuştu. Bu akrabalık bağı da kendilerini İbrahim konusunda daha imtiyazlı olma eğilimine sürüklüyordu.

Kur'an'da, Hz. İbrahim'in yolunu sürdüren kişilerin kim olduğu konusunda Câhiliye arapları arasında yaşanan bir dizi tartışmanın yer aldığı görülmektedir: *“Doğrusu insanların İbrâhim'in yolunu en doğru şekilde sürdürenler/evlâ'n-nâs, ona tâbi olanlar, şu Peygamber (Hz. Muhammed) ve iman edenlerdir.”*⁸⁸⁸ Bu tartışmalar bölgedeki gündemi yansıttığı gibi Hz. İbrahim'in tartışılmaz otoritesini de tescil etmektedir. Kur'an'ın da bu tartışmaya katıldığı ve Hz. İbrahim'in mücadelesinin Müslümanlarca yürütüldüğünü ifade ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Kur'an onların şirk bulaşmış inançlarına Hz. İbrahim'i alet etmemelerini ve onun bu tür şeylerden uzak olduğunu bildirmiştir:⁸⁸⁹ *“İbrâhim'de ve ona uyanlarda size güzel bir örneklik vardır; onlar kavimlerine şöyle demişlerdi: Bilin ki bizim sizinle ve Allah'ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişğimiz yoktur. Sizi (ve değerlerinizi) reddediyoruz. Sizinle bizim aramızda, siz bir tek Allah'a iman edinceye kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve nefret açıkça ortaya çıkmıştır.”*⁸⁹⁰ Bu ifadeler aynı zamanda Müslümanların müşriklerden kimlik ayrışması

⁸⁸⁷ 2/ Bakara 135-140

⁸⁸⁸ 3/Âl-i İmrân 68

⁸⁸⁹ 6/ En'âm 161; 16/ Nahl 120-123

⁸⁹⁰ 60/ Mümtehine 4, 6

yaşadıkları noktaların, Hz. İbrahim kıssası ile örtüştüğünü göstermesi bakımından Müslümanları teşvik edici unsurlar da barındırmaktadır.

Hız. İbrahim'in putperestlikle ilgili mücadelesinin yer aldığı çeşitli ayetler ele alındığında, mücadelesinin çeşitli inaç gruplarına karşı yürütüldüğünü görmek mümkündür. Bu yönüyle Hz. İbrahim'in mücadelesinin çok yönlü olduğunu söyleyebiliriz. Hz. İbrahim'in gökcisimlerine, putlara⁸⁹¹ ve kendi nefislerine tapanlarla mücadele içerisinde olduğu görülmektedir. Bu sebeple Hz. İbrahim üzerinden müşriklere ve diğer inanmayanlara birçok mesajın verilmek istendiğini söyleyebiliriz. Çalışmamızın mahiyeti kapsamında Hz. İbrahim kıssasında yer verilen kevnî unsurları tahlil etmeyi yeterli gördüğümüz için putlarla olan mücadelesine yer vermeyeceğiz.

Hız. İbrahim'in Bâbil ve çevresine gönderilmiş olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁹² Bâbil ve Mısır, birbirine komşu iki krallıktır. Bu iki krallığın ortak özelliği, ikisinin de politeist bir inanç yapısına sahip olmalarıdır. Başlarında tanrı krallar bulunmalarına rağmen ikisinde de yıldız ve gezegenlere tapınmanın yaygın olduğu bilinmektedir. Hz. İbrahim'in yaşam serüvenine baktığımızda önceleri Bâbil kralı Nemrut ile daha sonra Mısır kralı Firavun ile mücadele ettiğini görmekteyiz. Bu sebeple Hz. İbrahim döneminde gökcisimlerine tapan insanların varlığından ve bu durumun yaygın olduğundan söz etmek mümkündür. Hz. İbrahim'in kevnîyata tapan insanları uyaraması ve onların yaratıcı olamayacaklarını kanıtlayabilmesi için öncelikli olarak bu varlıklar hakkında detaylı bilgiye erişmesi gerekiyordu. Bundan dolayı yüce Allah güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların ve denizlerin nasıl yaratıldığını⁸⁹³ göstermek için gökler ve yer hakkında Hz. İbrahim'i bilgilendirmiştir.⁸⁹⁴

Hız. İbrahim babasına⁸⁹⁵ ve halkına *siz Allah'ı bırakıp uydurma ilahlar mı ediniyorsunuz? Oysaki sizin rabbiniz gökleri ve yeri yaratandır*⁸⁹⁶ Âyetiyle sema

⁸⁹¹ 26/ Şu'arâ 70-76; 29/ Ankebût 17; 37/ Sâffât 91-96

⁸⁹² Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid Taberi, *Tarihü't-taberi tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967), 1: 233.

⁸⁹³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2001, 9: 347-348.

⁸⁹⁴ 6/ En'âm 75

⁸⁹⁵ 6/ En'âm 74; 19/ Meryem 42-44

⁸⁹⁶ 21/ Enbiyâ 56

ve yer konusunda dikkat çekmeye çalışmıştır. Bu durumun muhatapların algısında Allah'ın yüceliğini ispata dönük bir hedef taşıdığı aşikârdır. Öte yandan bu hitabın, Mekke müşriklerine dönük hitaplara da benzediği gözden kaçamamaktadır. Bunun nedenini, muhatapların semaya yükledikleri mana ile ilişkilendirmek mümkündür.

Kur'an'da Hz. İbrahim ile ilişkili olarak yer verilen kevnî unsurlar bulunmaktadır. Hz. İbrahim'in yıldızlara göz attığı sırada⁸⁹⁷ bir yıldızın doğduğu aktarılmıştır.⁸⁹⁸ Yıldız metaforunun kullanılması ve geçiciliğine vurgu yapılması, bölgedeki insanların kültürüyle uyumludur. Çünkü onlar yıldızların hareketlerine göre törenler düzenledikleri için Hz. İbrahim onların törene gideceklerini bu yıldızla bakarak söylemiş olmaktadır. Kur'an'da Hz. İbrahim'in yıldızla bakarak *bu benim rabbimdir* dediği⁸⁹⁹ ancak onun battığını ve batanları sevmediğini ifade ettiği bildirilmektedir.⁹⁰⁰ Düşüncesini ay ve güneş konusunda da sürdüren Hz. İbrahim, onların da ilah olamayacağına vurgu yapmıştır.⁹⁰¹ Sonuçta tek ilahın Allah olduğunu söylemiştir.⁹⁰²

Çalışmamızın birinci bölümünde bazı müşriklerin, güneşi tanrıça olarak kabul ettiklerinden ve ona üstün özellikler yükleyerek taptıklarından bahsetmiştik. Bunların bir kısmının yaptıkları putlara güneş imgesi yüklediğine de değinmiştik. Buna göre Mekke toplumunun sema ve güneş algısıyla Hz. İbrahim'in toplumunun algısının aynı yapıda olduğu ve birbirlerinden etkilendikleri söylenebilir. Zira Mezopotamya kültürünün bölgede pek çok ulusu etkilediği bilinmektedir. Kur'an bu düşüncelerinin yanlışlığını onların belki de çok iyi bildiği bir kıssadan örnek vererek göstermiştir.

Hz. İbrahim kıssasında yer alan kevnî unsurlara, Nemrut ve Hz. İbrahim'in tartışması sırasında rastlamak da mümkündür. Nemrut'un kendisinin ilah olduğunu söylemesine karşın Hz. İbrahim *benim rabbim güneşi doğudan doğurur ve batıdan batırır. Senin gücün yetiyorsa sende onu batıdan doğur*⁹⁰³ ifadeleriyle Allah'ın

⁸⁹⁷ 37/ Sâffât 88

⁸⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 611.

⁸⁹⁹ Bu yıldızın müşteri yıldızı olduğu aktarılmaktadır. Ayr. Bil. İçin bkz. Taberi, *Tarihü't-taberi*, 1967, 1: 237.

⁹⁰⁰ 6/ En'âm 76

⁹⁰¹ 6/ En'âm 77,78

⁹⁰² 6/ En'âm 163

⁹⁰³ 2/ Bakara 258

varlığını kevni unsurlar ile ispatlama yoluna gitmiştir. Bu âyetlerin güneşe tapan müşriklere okunurken güneşin tanrı olamayacağını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Onlara şöyle denilmiş olduğunu farz edebiliriz: “Güneş, Allah’ın bir mahlûkudur. Nemrut gibi büyük bir hükümdar bile bu söz karşısında cevapsız kalırken siz nasıl olurda güneşi ve diğer yaratılmışları Allah’a ortak koşabiliyorsunuz? Bundan dolayı Allah’tan korkmuyor musunuz?”⁹⁰⁴

Hız. İbrahim’in sözleriyle ve başından geçen olaylarla, kendilerini Hız. İbrahim’in milletinden kabul eden Câhiliye insanlarına dönük mesajlar verildiği anlaşılmaktadır. Hız. İbrahim’in şirki yok eden sözlerinden biri, bu durumu özetlemektedir: “*Ben, hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben, Allah’a ortak koşanlardan değilim.*”⁹⁰⁵ Bu ifadeleriyle, kendisi dışındakileri müşrik olarak tanımladığı barizdir. Ayrıca o, babasına ve kavmine *ben sizin taptıklarınızdan uzağım*⁹⁰⁶ Âyetiyle kendisini fikri olarak ayırtmıştır. Bu aktarımların Kur’an’da olması, Müslümanlarca müşrik olarak tanımlanan Mekkelilere mesaj niteliğindedir.

Hız. İbrahim kıssasında kullanılan kevni unsurlar ile ilgili şu sonuçları elde etmemiz mümkündür: Kendilerini Hız. İbrahim’e nispet edenlere, “siz de gökcisimlerine ve yok olmaya mahkûm varlıklara tapmayın. Tıpkı Hız. İbrahim gibi yerde ve gökte olanları da yaratan Allah’a kulluk edin” denmiştir. Böylece Kur’an hem Hız. İbrahim dönemindeki insanlara, hem Câhiliye insanlarına, hem de kıyamete kadar Kur’an’a muhatap olan insanlara, bu hal ve vaziyette olan hiçbir varlığın yaratıcı olamayacağını veciz bir biçimde bildirmiştir. Zira güneş her zaman doğudan doğacak ve akşam olduğunda batıdan batacaktır. Bunu Allah’tan başkasının değiştirmeye gücü yetmeyeceğine göre tevhide inanmak en doğru görüştür. Dolayısıyla bu kevni unsurlardan yola çıkarak bilimsel bir güneş ve güneşin hareketlerini Kur’an üzerinden ispatlama eğilimine girmek, isabetli bir yaklaşım olmayacaktır.

⁹⁰⁴ 6/ En’âm 81

⁹⁰⁵ 6/ En’âm 79

⁹⁰⁶ 43/ Zuhuruf 26

8.2 Yûsuf (a.s) kıssası

Kur'an kıssaları içerisinde Hz. Yûsuf hakkındaki kıssanın ayrı bir önemi vardır. Çünkü diğer kıssalar Kur'an'ın değişik yerlerinde parçalı bir vaziyette bulunurken Yûsuf kıssası bir sure içerisinde ve tek parça halindedir. Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki bu surede kevnî unsurları barındıran âyetlerin sayısı çok azdır. Ancak sûrenin dördüncü âyeti oldukça ilginçtir. Çünkü burada Hz. Yûsuf daha çocukken gördüğü rüyayı babasına anlatırken şunları söylemektedir: *“Babacığım! Gerçekten ben (rüyamda) on bir yıldız, güneşi ve ayı gördüm. Gördüm ki onlar bana secde ediyorlardı.”*⁹⁰⁷ Görüldüğü üzere bu âyette gökyüzünde bulunan en önemli üç unsur bir arada zikredilmiştir. Burada geçen bu ifadelerden neyin kastedildiği pek anlaşılmasa da, sûrenin sonlarında Hz. Yûsuf rüyanın sonucunun çıktığını ve rüyanın gerçekleştiğini söylemektedir.⁹⁰⁸ Âyette geçen güneş, ay ve yıldızların neyi ifade ettiğine dair genel kanaate göre *on bir yıldız*, Hz. Yûsuf'un kardeşlerini; *Güneş*, annesini ve *Ay* ise babasını simgelemektedir.⁹⁰⁹ Dikkat edilirse buradaki yorum bizim birinci bölümde anlattığımız üçlü tanrı sisteminin neredeyse aynısıdır. Orada da ay, baba tanrı, güneş ana tanrıça ve yıldızlar da çocuk tanrılar olarak geçmekteydi. Büyük ihtimalle bu ifadeleri dinleyen dönemin insanları, Hz. İbrahim'den sonra bu varlıkları tanrılaştırdılar. Simgesel bu anlatımları kutsallaştırarak bu değerli insanların kişilikleriyle özdeşleştirdiler. Bir süre sonra da tanrısallık atfederek tapınmaya başladılar. Zaten Mezopotamya uluslarının bu gezengelere ve yıldızlara karşı eskiden beri bir zaaflarının bulunduğu bilinmektedir. Daha önceden de bu varlıklara tapmış olmaları, Hz. İbrahim sonrasında güneş gibi imgeleri tanrılaştırmalarını kolaylaştırmıştır.

Araştırmamızın başında kevnî âyetler hakkında yapılan çalışmaların, genel itibarıyla bilimsel açıklamalara mesned teşkil ettiğini ifade etmiştik. Ancak bizim kanaatimiz bu yaklaşımdan farklılık arz etmektedir. Kanaatimize göre gök cisimlerinden bahseden bu ayetten yola çıkarak, Hz. Yûsuf'un Allah tarafından kevnî tanrılarla mücadele için vazifelendirildiği söylenebilir. Öncelikle ifade

⁹⁰⁷ 12/ Yûsuf 4

⁹⁰⁸ 12/ Yûsuf 100

⁹⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 2: 318.

etmeliyiz ki konu hakkında somut bir kaynağımız bulunmamaktadır. Ancak araştırmamız süresince elde ettiğimiz veriler bizleri böyle bir düşünceye sevk etmiştir. Bu kanıya nasıl vardığımızı şöyle açıklayalım:

Hız. Yûsuf'tan bahsedilen Yûsuf Suresi, Mekki dir. Yani müşrik toplumun ibret alması için gönderilmiştir. Birinci bölümde ayrıntılı bir şekilde anlattığımız üzere o dönemin yoğun inançları arasında gökcisimlerine tapıcılık hâkimdi. Câhiliye insanların ise bu inançları Mısır gibi antik medeniyetlerden aldığından da bahsetmiştik. Yani Hız. Yûsuf babasına gökcisimlerinin tanrılaştırılmasına dayalı inançla mücadele edeceğini ifade etmiş olmalıdır. Zaten bütün peygamberlerin amacı şirkle mücadele ve tevhîdi yaymaktır. Şirk düşüncesinin söz konusu dönemde en sıkı yaşandığı bölge Mısır'dır. Mısır, çok tanrılı fikirlerini Yunanistan'a ulaştırmış ve buradan yayılan felsefi teorilerle dünyanın pek çok yöresi çok tanrıcılık anlayışına evrilmiştir. Hatta Antik yunanın fikir kaynağının Mısır olduğu söylenebilir.⁹¹⁰ Bundan ötürü Hız. Yûsuf'un mücadelesi Mısır gibi şirkin güçlü olduğu ve bölgeyi etkileyen önemli bir merkezde başlamıştır. Anlattığı rüya ile sonunda bunların kendisi karşısında yenilgiye uğrayacağını söylüyor. Zaten surenin sonlarında anlatıldığı üzere babasını ve annesini tahta çıkarmış ve herkes karşılarında saygı ile eğilmiştir. Burada şayet anne ve babası ona hürmetle eğilecek olsalardı anne ve babasını tahta çıkarmazdı. Kendisi tahta çıkar ve diğer insanlar onun önünde eğilirdi. Öyleyse vermiş olduğu mücadelede başarılı olduğunu göstermek için babasını tahta çıkararak "işte sana anlattığım rüyanın yorumu/te'vîl" demiştir. Daha sonra ise gökleri ve yeri yaratan, kendisiden her şeyi öğreten rabbine duada bulunmuştur.⁹¹¹

Hız. Yûsuf kıssasının Mekke'de yaşayan insanlara dönük mesajlar içerdiğini söyleyebiliriz. Hız. Yûsuf ve Hız. Muhammed, tevhîdin mücadelesini verdikleri ve Mısır ve Arabistan toplumları da putperestliği tercih ettiği için her iki kıssa konuları ve şahısları bakımından özdeşleşmektedir. Öte yandan Hız. Yûsuf'u engelleyen kardeşler ile Mekke'de Hız. Muhammed'i engelleyenler de benzeştirilmiştir. Bu benzerlikten olsa gerek Hız. Muhammed Mekke'yi ele geçirdiğinde toplanan

⁹¹⁰ Perihan Sadıkoğlu, *Antik Mısır Sanatı Ve Tarihsel Akıştan Günümüze Etkiler* (İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2007).

⁹¹¹ 12/ Yûsuf 101

Mekkelilere “Size ne yapacağımız düşünüyorsunuz?” diye sormuştur. Onlar da “İyi davranacağınızı! Çünkü sen saygın bir kardeşimizsin ve değerli bir kardeşimizin evladısın” demişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Ben size Yûsuf’un kardeşlerine söylediği şu sözü söylüyorum: “*Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir.*”⁹¹² Hadi gidin! Serbestsiniz.”⁹¹³ Görüldüğü gibi Hz. Peygamber de kendi mücadelesiyle Kureyşlilerin tavırlarını Hz. Yusuf’un mücadelesiyle kardeşlerinin tavrına benzetmiştir. Bundan dolayı kıssanın Kur’an’da yer almasının nedeni, muhataplarının konu ile örtüşüyor olmasıdır. Büyük ihtimalle dönemin insanları bu kıssadan haberdardılar. Çünkü kıssa bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bu kıssa aracılığıyla şöyle bir mesaj verilmiş olduğunu düşünebiliriz: “Hz. Yûsuf mücadeleye başlayacağı sırada ona ilk engel olanlar kardeşleri olmasına rağmen mücadelesinde başarıya ulaştıysa siz de peygamberin akrabaları olarak ne kadar engel olmak isterseniz de başaramayacaksınız. İkinci olarak, nasıl ki Hz. Yûsuf şirkin en temel unsurları olan güneş, ay ve yıldızların tanrılaştırılmasındaki mücadelesinde başarılı olduysa ve hepsi sonunda onun önünde eğilmek zorunda kaldıysa Hz. Muhammed (s.a.v) de başarılı olacaktır. Sizler de onun önünde eğilmek zorunda kalacaksınız.”

9.3 Mûsâ (a.s) kıssası

Hz. Mûsâ kıssasında çeşitli kevnî unsurlara rastlamak mümkündür. Ateşin Câhiliye dönemindeki bazı insanlar tarafından tanrının sureti olarak kabul edildiğinden bahsetmiştik. Bu durumun daha önceki peygamberlerin mücadelelerinde yer verilen kimi unsurların zamanla tahrif edilerek tanrılaştırılmasına dair bazı ipuçları taşıdığını söyleyebiliriz. Mesela Hz. Musa’nın Allah ile görüşmesinin ateş/innî anestu nâren üzerinden gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Hz. Musa’ya oradaki ateşten *ben senin rabbim* diye hitap edilmektedir.⁹¹⁴ Büyük ihtimalle insanlar zaman içerisinde bu ateşin simgesel

⁹¹² 12/ Yûsuf 92

⁹¹³ Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali Beyhaki, *es-Sünenü’l-Kübra* (Haydarabad: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, t.y.), 9: 195; Taberi, *Tarihü’t-taberi*, 1967, 2: 161; Ebû Nasr Taceddin İbnü’s-Sübki Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi Sübki, *Tabakatü’s-Şafiiyyeti’l-Kübra*, thk. Mustafa Abdulkadi Ahmed Ata (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2012), 3: 509.

⁹¹⁴ 20/ Tâ Hâ 10-14; 27/ Neml 7-8; 28/ Kasas 29-30

manasını unutarak onun tanrılaştırılmasına yol açan bir tahrif süreci ve tecrübesi yaşamışlardır.

Hız. Mûsâ'nın Firavun'u uyarırken bazı kevni unsurlara işaret ettiğini görmek mümkündür. Mesela bunların bir kısmına “yeryüzünü beşik yapan, yağmurları yağdıran, onunla da hayvanlarınızı otlattığınız bitkileri yaratan Allah”⁹¹⁵ ifadelerinde rastlamak mümkündür.

Hız. Mûsâ, kavmini Firavun'un elinden kurtarınca kavmi eski inançlarına çok kısa bir sürede döndüler ve buzağı heykelini yapıp onlara tapmaya başladılar. Bu buzağı Mısır'ın bereket tanrısını temsil etmekteydi.⁹¹⁶ Hız. Musa bu olaya çok sert bir şekilde müdahalede bulundu. Birinci bölümde Palmirlilerin ay tanrısının boğa şeklinde olduğu ve boynuzlarının ayın evrelerinden olan hilali temsil ettiğini söylemiştik. Bu ayetlerin Medine döneminde indiğini kabul ettiğimizde iki durumla karşı karşıya kalmış oluruz. Birincisi bu ayetler, Yahudilerin Hız. Mûsâ'nın dinini değiştirdiklerini ve dolayısıyla yanlış yolda olduklarını bildirmektedir. İkinci olarak Câhiliye döneminde ineğin bereketi temsil ettiği inancı ortadan kaldırılmıştır. Bu çerçevede Hız. Yusuf'un rüyasında yer alan yedi semiz ineğin bereketi temsil ettiği bildirilmiştir. Dolayısıyla bu rüyanın da zamanla tahrif edilerek ineklerin kutsanmasına doğru bir evrilmeye uğratıldığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla her iki buzağı metaforundan yola çıkarak Mekkeli insanların yaptıkları bu kutsallaştırmanın yanlışlığı vurgulanmaktadır.

9.4 Süleyman (a.s) kıssası

Kur'an'ın Hız. Süleyman'dan bahseden bölümleri, kevni unsurlar açısından oldukça zengindir. Bunların başında güneşe tapan bir topluluk ve başlarında bulunan kraliçeden bahseden bölüm gelmektedir. Aktarılan bu kıssada Hüdhdü diye tanımlanan bir ibibik, Yemen'de Sebe⁹¹⁷ adında bir topluluğun güneşe ibadet ettiklerini haber vermektedir.⁹¹⁸ “Şeytan yaptıkları işi onlara süslü göstermişti. Şeytanın bunu yapmasındaki sebep insanların göklerin ve yerin gizliliğini bilen

⁹¹⁵ 20/ Tâ Hâ 53,54

⁹¹⁶ Bekiroğlu - Taşdoğan, “İsrâiloğulları'nın Taşdığı Yük Meselesi”, 721-754.

⁹¹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 301.

⁹¹⁸ 27/ Neml 24

Allah’a tapmasını engellemektir.”⁹¹⁹ Bu ayetler Câhiliye dönemi öncesinde bölgede güneşe tapan toplulukların bulunduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca bu âyetlerle Câhiliye dönemindeki güneşe tapanlara mesajlar verilerek sanki “sizin de yaptığınız işi sizlere süslü gösteren şeytandır. Hâlbuki siz her şeyi duyan ve bilen gerçek ilah olan Allah’a kulluk yapmanız gerekmektedir” denmektedir.

Hiz. Süleyman kıssasında Arabistan bölgesindeki tanrı tasavvuru ya da varlıkları kutsama şekillerine dair bazı unsurlar görmek mümkündür. Hiz. Süleymân kıssasında cinlere de ayrı bir yer ayrılmıştır. Câhiliye dönemi insanların bazılarından bazılarının cinleri üstün ve kutsanmaya layık varlıklar olarak gördüklerinden bahsetmiştik. Ancak bunun böyle olmadığını ve onların yaratılmış varlıklar olduklarını pekiştirmek adına cinleri peygamberin yani bir insanın hizmetine verdiklerini bildiren ayetler inmiştir.⁹²⁰ Hiz. Süleyman’ın onlara hükmettiği bazı meslekler üzerinden anlatılmıştır ki bu meslekler arapların yakından bildiği mesleklerdir. Bu ayetlerde cinlerden metal kazanlar imal eden, dalgıcılık yapan,⁹²¹ yapım ve inşaat işlerinde çalışanların⁹²² varlığından bahsedilmiş ve hiçbirinin onun emrinden dışarı çıkamadığı ifade edilmiştir.⁹²³ Hatta cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan orduya sahip olduğu da vurgulanmıştır.⁹²⁴

Câhiliye insanları arasında cinlerin gaybî konuları bildikleri inancı yaygındı. Daha önce cinlerin gaybı bilemeyeceklerini belirten âyetlere yer vermiştik. Ancak Hiz. Süleyman kıssasında geçen bir âyet bu konuyu somutlaştırmak ve insanların bu konuyu daha kolay anlayabilmesini sağlamak adına önem arz etmektedir. Kur’an’da ifade edildiğine göre Hiz. Süleyman, dışarıda çalışan cinlerin görebileceği bir yerde, ayakta ve değneğine yaslanmış bir şekilde ruhunu teslim etmiştir. Ancak aradan uzun zaman geçmesine rağmen cinler hala onun emri gereği çalışmalarına ara vermeden devam etmişlerdir.⁹²⁵ Bu durum, değneğin kurtçuk tarafından yenilerek kırılması ve Hiz. Süleyman’ın yere

⁹¹⁹ 27/ Neml 25

⁹²⁰ 21/ Enbiyâ 82; 27/ Neml 39

⁹²¹ 21/ Enbiyâ 82

⁹²² 34/ Sebe’ 13; 38/ Sâd 37-38

⁹²³ 34/ Sebe’ 12

⁹²⁴ 27/ Neml 17

⁹²⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 528.

düşmesine kadar devam etmiştir. Yere düşen Hz. Süleyman'ı gören cinler ancak o zaman ölmüş olduğunu anlamış ve çalışmayı bırakmışlardır. *Cinler şayet gaybı bilmiş olsalardı bu eziyete katlanmazlardı.*⁹²⁶ Cinlerin, Hz. Süleyman'ın bir asaya yaslanırken vefat etmiş olmasını fark edememiş olmaları, onların gaybı bilemeyeceklerinin delili olarak anlatılmıştır.

Câhiliye insanların bazı hayvanları sevmeye aşırıya giderek tapma noktasına geldiklerinden bahsetmiştik. Kur'an Hz. Süleyman'ın atları çok sevdiğini ele almıştır.⁹²⁷ Buradan çıkan sonuç insanların hayvanlara olan sevginin Allah tarafından verildiğinin bilincinde olmalarıdır. Bu sevgi bazı ibadetleri yapmalarını engellememeli⁹²⁸ ve onları Allah'tan uzaklaştırmamalıdır.

Hz. Süleyman kıssasında yer alan kevnî unsurlardan biri de rüzgârdır. Câhiliye döneminde rüzgâr tanrısına inanıldığından hatta onun adına yapılan bir puttan bahsetmiştik. Kur'an insanlara, rüzgârın tanrı olamayacağını ve onu yaratanın Allah olduğunu anlatmak için rüzgârın, Hz. Süleyman'ın emrine verildiğinden bahsetmiştir.⁹²⁹ Böylece Hz. Süleyman, uzun yolları kat edebiliyordu.⁹³⁰ Böylece Kur'an bu ayetlerle insanların yanlış düşüncelerini değiştirmek istemiştir. Öte yandan civardaki Yahudilerin Hz. Süleyman hakkında kullandıkları *kral peygamber* ve *büyücü kral* gibi hakaretlere de cevap vermiştir. Çeşitli ayetlerde Hz. Süleyman'ın büyücü olmadığı ve büyü ile uğraşanların ahirette kayba uğrayacakları da ifade edilmiştir.⁹³¹

9.5 Nûh (a.s) kıssası

Kur'an'da diğer peygamberlerde olduğu gibi Hz. Nûh'un da kavmini tevhide çağırdığı anlatılmaktadır. Hz. Nûh da vazifesini yaparken kevnî unsurlara değinmiştir: *Allah, gökleri yedi tabaka yaratmıştır. Onların içinde ayı ve güneşi yaratmıştır. Allaha inanın ki o size gökten yağmur yağdırsın.*⁹³² Onlar buna inanmayarak *Vedd'i, Süvâ'ı, Yeğûs'u, Ye'ûk'u* ve *Nesr'i* ilah edinmişlerdi.⁹³³ Bu

⁹²⁶ 34/ Sebe' 14

⁹²⁷ 38/ Sâd 30-33

⁹²⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2002, 3: 644.

⁹²⁹ 21/ Enbiyâ 81; 38/ Sâd 36

⁹³⁰ 34/ Sebe' 12

⁹³¹ 2/el-Bakara 102

⁹³² 71/ Nûh 11-16

⁹³³ 71/ Nûh 23

putların daha önce de anlatıldığı gibi Câhiliye dönemine kadar ulaşan putlar olduğunu ifade etmiş ve bunlara atfedilen manaların neler olduğunu söylemiştik. Ayetteki bu ifadelerden yola çıkarak yaşadıkları dönemlerin farklı olmasına rağmen şirke kapılan insanların, genel itibariyle aynı şeyleri kutsallaştırdıklarını söyleyebiliriz.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in indirilmesindeki en büyük gaye, bütün insanlığa örnek bir toplum oluşturmaktır. Kur'an'ın ilk muhatapları olarak bünyesinde birçok inanç, ibadet ve ahlaki yanlışlıkları barındıran Arabistan bölgesi, özelde ise bu fikirlerin aşırı uçlarında yaşayan Mekke halkı seçilmiştir.

Mekke ve havalisinde/*ummu'l-kurā ve men havlehā* yaşayan insanların yaşadıkları kültürü ya da inançları, Mezopotamya bölgesindeki inançların etkisiyle pagan bir yapıya kavuşturdukları söylenebilir. Mekke'de çok tanrıların bulunduğu, güneş, ay, yıldızlar gibi gök cisimlere ya doğrudan tapıldığı ya da bunların adına yapılan putlara tapıldığı, cinlerin kutsandığı, meleklerin tanrının kızları olarak imgeleştirildiği ve bu nedenle putların dışı kabul edildiği bir kültür çeşitliliği bulunmaktadır. Doğal afetlerin, ay ve güneş tutulması gibi uzayla ilgili hadiselerin, rüzgârın, dağ ve kayaların, ağaçların ve hayvanların kutsandığı bu toplumun yaşadığı bu kültürü, dünya üzerindeki farklı din ve inanışlardan aldığı söylenebilir.

Kur'an'ın Arabistan bölgesinde yaşayan toplumların pagan kültürüyle mücadele amacıyla pek çok yöntem kullandığı söylenebilir. Bunlar arasında en dikkat çeken yönünün kevnî âyet olarak tanımlayacağımız âyetlerle yapılan hitaplardır. Kur'an bölgedeki insanların kültürünü ve inanç unsurlarını esas almıştır. Bu itibarla Kur'an'da geçen güneş, ay, yıldızlar başta olmak üzere tüm kevnî unsurların aslında pagan topluma ait bir değeri düzeltmeye dönük olduğu düşünülebilir. Mesela güneşin anlatıldığı yerde Mekke ahalisinin güneşe dayalı şirk düşüncesi düzeltilmek istenmektedir. Bu durumu Kur'an'daki tüm kevnî âyetlere uygulayabiliriz. Dolayısıyla bu âyetleri, indikleri kültür ve inançlara mesaj verme dışında başka alanlarda yorumlamak isabetli olmayacaktır.

Câhiliye toplumundaki putperest insanların uyarılması amacıyla nazil olan kevnî âyetler, modern bilimin –özellikle- gökbilimleirinin gelişmesiyle farklı bir mecraya kaymış ve kevnî âyetlerin şirki yok etme ve tevhîdi benimsetme amacı göz ardı edilmiştir. Kur'an'ı, kendi indiği dönemden soyutlayarak anlamaya çalışmak, çeşitli sıkıntıları beraberinde getirir. Bu sıkıntılardan en önemlisi kanaatimizce Kur'an'daki kevnî âyetlere mahiyetlerinin dışında anlamlar yüklenmesi ve konunun bağlamından koparılmasıdır. Çalışmamızda kevnî âyetlere nasıl bakılması

gerektiğine dair bir takım veriler aktarmaya çalıştık. Bu âyetlerin bilimsel tefsir yöntemiyle değil nüzul ortamının sosyo kültürel ya da dinî algısıyla anlaşılması gerektiğini ifade etmiş olduk. Günümüzde öne çıkan bilimsel tefsir yönteminin bu âyetler hakkındaki kanaatlerine yer vermedik. Zira amacımız Kur'an kelimelerinin indiği ortamda ifade ettikleri anlamlara ulaşabilmenin yöntemini göstermekti.

Dünyanın çeşitli yerlerinde hala gökcisimlerine, hayvanlara ve doğal afetlere kutsallık atfedenler bulunmaktadır. İnsanlık tarihinin ileriki safhalarında da bu tür pagan eğilimlerin olması muhtemeldir. Bunun nedenlerinden biri, insanların zihinlerinin somut varlıklara inanma eğiliminde olmasıdır. Aynı eğilim, Arabistan müşriklerinde ya da Hz. Mûsâ'dan tapacakları bir put yapmasını isteyen İsrailoğullarında görülen bir durumdur. İnsanın tasbatında mevcut olan bu eğilim, gökcisimleri gibi insanı büyüleyen varlıkların kutsanmasına yol açmaktadır. Kur'an bu düşüncelerle mücadele etmiş ve bu çerçevede pek çok gök cisminin adına ya da özel isimlerine yer vermiştir. Böylece şirki kaldırıp yerine tevhîdi yerleştirmiştir.

Kur'an'da isimleri geçen ve Allah'a secde ettikleri söylenen güneş, ay, yıldız ağaç, kuş vs. bütün varlıkların müşrikler tarafından tapınılan varlıklar olduğu kanaatindeyiz. Bu tür varlıkların Kur'an'da zikretlmesinin nedeni de bu varlıkların Arapların hayatında ifade ettikleri manadır. Bu varlıkların her birinin tanrı olarak görüldüğünü Kur'an'ın ifade etmesine gerek de yoktur. Zira bir varlık söyleniyorsa mutlaka muhatap için bir anlamı vardır. Böylece kutsallık yükledikleri varlıkların, aslında tanrısal nitelikler taşımadığı anlatılmıştır. Bu yöntemle Allah, sözü edilen varlıklara tapılmaması gerektiğini açık bir şekilde anlatmış oluyor.

Mezopotamya kültürünün kevnî unsurları tanrılaştırma eğiliminin zamanımızda da devam ettiğini ya da bazı esintilerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Kur'an'ın bunlarla da mücadelesi devam etmektedir. Çalışmamızda Câhiliye pagan kültürünün çağımızdaki yansımaları üzerinde durmadık. Ancak ileriki zamanlarda *kevnî âyetlerin günümüze yansımaları* isimli bir çalışma yapma gayretimiz olacaktır.

KAYNAKÇA

Abbudi, Henri S. *Mu'cemü'l-hadareti's-Samiyye*. Jarrous Press, 1988.

Abdulmuîd Han, Muhammed. *el-Esâtîru'l-arabiyye kable'l-İslâm*. Kahire: Matba'atu lecneti't-telif ve't-terceme, 1937.

Abdülaziz Salih. *Târîhu Şibhi Cezîrati'l-Arabiyye fî 'Usûrihâ el-Kadîme*. Kâhire: Mektebetü Anclû el-Mısriyye, 1992.

Ağırakça, Ahmet. "Nabatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ağırakça, Ahmet. "Tedmür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Ahmed el-Ali, Salih. *Tarihu'l-Arabi'l-Kadim ve'l-Bi'setü'n-Nebeviyye*. 2000. Bs. Beyrut: Şirketu'l-Matbuati li't-Tevzi' ve'n-Neşr, t.y.

Aktaş, Ömer. "Arap Yarımadasında Din Odaklı Mücadeleler ve Cahiliye Araplarına Etkileri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020): 227-254.

Alıcı, Mehmet. "Cahiliye Arabı bir peygamber bekliyor muydu? Âtıl Tanrı/Deus Otiosus bağlamında cahiliye dönemi peygamber algısı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (01 Nisan 2018): 117-154.

Alusi, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b Abdullah b Mahmûd. *Bulugü'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*. Thk. Muhammed Behcet el-Eseri. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Alusi, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b Abdullah b Mahmûd. *Bulugü'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*. Thk. Muhammed Behcet el-Eseri. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Alusi, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b Abdullah b Mahmûd. *Bulugü'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*. Thk. Muhammed Behcet el-Eseri. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

Apak, Adem. *Kur'an'ın geliş ortamında Arap toplumu : (sosyal, kültürel ve iktisadi hayat)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2017.

Apak, Adem. "Uzza". *Cahiliye Araplarının ilahları*. Ed. M.Mahfuz Söylemez. 219. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Arı, Mehmet Salih. "Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu". *İSTEM*. 4 (01 Aralık 2004): 173-188.

Atalay, Orhan. "Cahiliyye Döneminde Putlar ve Putçuluk". *İslâmî İlimler Dergisi* V/1 (2010): 91-106.

Atay, Hüseyin. "İslamdan Önce Arap Yarımadasında Putpereslik Ve Yayılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (01 Nisan 1957): 80-98.

Azimli, Mehmet. *Cahiliyye'yi farklı okumak*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.

Balcı, İsrail. "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menat". *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ed. M.Mahfuz Söylemez. 219. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Balcı, İsrail. *Peygamberlik öncesi Hz. Muhammed*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Bayram, Enver. "Kâdî Beyzâvî'nin Kevnî Ayetlere Yaklaşımı (Envârü't-Tenzîl Tefsiri Bağlamında)". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (31 Ekim 2019): 384-407.

Bayram, Enver. "Razi'nin Tefsir-i Kebir'de Güneş Sistemi İle İlgili Ayetleri Yorumlaması". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (15 Aralık 2011): 211-234.

Bekiroğlu, Harun. “İstidlâl Biçimlerinin ve Farklı Düşünce Tarzlarının Tefsire Etkisi: Âyeti Örneği وَالْإِنْسَ وَالْإِنْسُ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ”. *Usul İslam Araştırmaları* 28/28 (01 Ekim 2017): 43-70.

Bekiroğlu, Harun - Taşdoğan, Ahmet. “İsrâiloğulları’nın Taşıdığı Yük Meselesi: Tâhâ Sûresi 20/87. Âyetiyle İlgili Bir İnceleme”. *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (15 Eylül 2020): 721-754.

Belâzürî, Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Ensâbü’l-eşraf*. 13 Cilt. Beyrut: Darül Fikr, 1996.

Berru, Tevfik. *Tarihü’l-Arabi’l-Kadim*. Beyrut-Şam: Darü’l-Fikri’l-Muasır, 1996.

Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali. *es-Sünenü’l-Kübra*. Haydarabad: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, t.y.

Bilgin, Vejdi. “Câhiliye’den İslâm’a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (01 Ocak 2005): 123-142.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah ilmi kelim*. İstanbul : Bilmen Yayınevi, t.y.

Bratton, Fred Gladstone. *Yakın doğu efsaneleri*. Trc. Nejat Muallimoğlu. İstanbul: Avcıol Basım Yayın, 2000.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu’fî. *Sahihü’l-Buhari*. 1. Bs. Beyrut-Şam: Dâru ibn Kesîr, 2002.

Bulğen, Mehmet. “Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (13 Şubat 2015): 61-89.

Bulut, Ali. “Cahiliye Şiirinde Bazı Dinî Motifler”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (01 Ocak 2005): 213-235.

Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr. *Kitabu’l-Hayavan*. Thk. Abusselam Muhammed Harun. 2. Bs, 8 Cilt. 1965.

Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr. *Kitabu'l-Hayavan*. Thk. Abusselam Muhammed Harun. 2. Bs, 8 Cilt. 1965.

Carim, Muhammet Numan el-. *Edyânü'l-Arab fî'l-Câhiliyye*. 1. Bs. Kâhire: Matbaatü's-Seâde, 1923.

Cebeci, Lütfullah. *Kur'an-ı Kerime göre Cin-Şeytan*. Kayseri: İstişare Yayınları, 1989.

Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* X (1962): 103-116.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Bs, 10 Cilt. Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Bs, 10 Cilt. Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Bs, 10 Cilt. Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Bs, 10 Cilt. Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Bs, 10 Cilt. Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Bs, 10 Cilt. Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993.

Cevad Ali. *Târîhu's-Salât Fi'l-İslâm*. Bağdad: Matbaatu Diyâ, 1968.

Çağatay, Neşet. "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü Ve Takvim". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (01 Nisan 1978): 105-138.

Çağatay, Neşet. *İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliye çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.

Çağrı, Mustafa. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 316-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Çavuş, Levent. “Kavramsal ve Tarihsel Açıdan ‘Cahiliye’”. *Milel ve Nihal* 13/1 (12 Ağustos 2016): 44-69.

Çelebi, Ahmed. *Mevsûatu Tarihi'l-İslamiyye*. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'n-Nahda el-Mısriyye, 1987.

Çelik, Hüseyin. “Kur'an'da ‘Ay’ın Yarılması’ Mucizesi”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (01 Ekim 2017): 67-87.

Çelikkol, Yaşar. *Câhiliye Döneminde Mekke (M. 400-600 yılları arası Mekke'nin fiziki, etnik, dinî ve idari yapısı)*. Ankara Üniversitesi, 2002.

Çelikkol, Yaşar. *İslam öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.

Çetin, Nihad M. *Eski arap şiiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973.

Çiçek, Halil. “Kur'an'da Sema Kavramı”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2007): 1-17.

Çiftçi, Faruk. “Arap Geleneğinde Şair ve Cin İlişkisi”. *EKEV Akademi Dergisi* VI/13 (2002): 315-324.

Dayf, Şevki. *Tarihü'l-edebi'l-Arabi el-Asrû'l-cahili*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1965.

Demircan, Adnan. “Kur'ân'ın, Nüzûl Dönemi Putperest Arap İçin Kaynaklığı Üzerine”. *İSTEM*. 4 (01 Aralık 2004): 53-61.

Demircan, Adnan. “Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları”. *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum)*. 2007. 39-98.

Derveze, Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş. *et-Tefsirü'l-hadis : tertibü's-suver hasebü'n-nüzul*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.

Derveze, Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş. *et-Tefsirü'l-hadis : tertibü's-suver hasebü'n-nüzul*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.

Derveze, Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş. *Kur'an'a göre Hazreti Muhammed'in hayatı*. Trc. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.

Dihlevi, Şah Velîyullah İbn Abdürrahim ed-. *Hüccetullahi'l-baliga*. 2 Cilt. Kâhire: Dârü'l-cîl, 2005.

Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür: Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Dindi, Korkut. “Nuh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süva', Yeğüs, Yeük ve Nesr”. *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ed. M.Mahfuz Söylemez. 219. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Ditlef, Nielsen. *et-Târîhu'l-arabîyu'l-kadîm*. Trc. Fuad Hüseyin. Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısriyye, 1958.

Duğaym, Semih. *Edyân ve Mu'tekidâtü'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l- Fikr el-Lübnânî, 1995.

Duman, Muhammet Fatih. “İslam Öncesi Dönemde Kabe'nin Paganizm (Put İnancı) ile İlişkisi”. *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ed. M.Mahfuz Söylemez. 219. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Ebu Cersis, Davûd Davûd. *Edyânu'l-Arab kable'l-İslâm ve vechuha'lhadâri ve'l-ictimâî*. 2. Bs. Beyrut: el-Müessesetü'l-Camiiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1988.

Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. Trc. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.

Emin, Ahmed. *İslamın Bugünü*. Trc. Abdülvehhab Öztürk. Ankara: İslam Kitabevi, 1977.

Ergun, Doğan. *100 soruda sosyoloji el kitabı*. 5. Bs. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1990.

Ertugay, Recep. *W. Montgomery Watt'in İslam'ın İman Esaslarına Bakışı Ve Değerlendirmeler*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2008.

Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Anadolu Uygarlığı*. İstanbul: Der Yayınları, 1981.

Ezraki, Ebü'l-Velid Muhammed b Abdullah. *Ahbâru Mekke ve ma cae fiha mine'l-asar*. Thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979.

Fahrî, Ahmed. *Dirâsât fî târihi's-şarki'l-kadîm: Mısır ve'l-Irak, Suriye, Yemen, İran: Mutârât mine'l-vesâiki't-tarihiyye*. 2. Bs. Kahire: mektebetu'l-enclo'l-misriyye, 1963.

Fakihi, Ebû Abdullah Muhammed b İshak b el-Abbas. *Ahbâru Mekke fî kadimi'd-dehr ve hadisih*. Thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 6 Cilt. Mekke: Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadise, 1994.

Fayda, Mustafa. *Hiz. Ömer zamanında gayr-ı müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1989.

Ferâhîdi, Ebu Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr el-. *Kitabü'l-ayn müretteban ala hurufi'l-mu'cem*. Thk. Abdulhamid Hindavi. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Ferâhîdi, Ebu Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr el-. *Kitabü'l-ayn müretteban ala hurufi'l-mu'cem*. Thk. Abdulhamid Hindavi. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Feyyumi, Muhammed İbrâhim. *Tarihü'l-fikri'd-diniyyi'l-cahili*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994.

Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.

Güç, Ahmet. "Güneş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14: 288-290. TDV Yayınları, 1996.

Günaltay, M. Şemseddin. *İslam öncesi Araplar ve dinleri*. Thk. M:Mahfuz Söylemez - ve Mustafa Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Gündüz, Şinasi. *Anadolu'da paganizm : Antik dönem'de Harran ve Urfa*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Gündüz, Şinasi. “Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatîler’in Etkileri”. *Dinler Tarihi Araştırmaları (Sempozyum)*. 1998. 355-380.

Gündüz, Şinasi. “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”. *Cahiliye Araplarının ilahları*. Ed. M.Mahfuz Söylemez. 219. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Gündüz, Şinasi. *İslam ve Sabiilik*. İstanbul: Hikav Yayınları, 2018.

Gündüz, Şinasi. “Kur’an’daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme”. *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, (24-25 Eylül 1992)*. 1992. 43-82.

Gündüz, Şinasi. *Mitoloji ile inanç arasında : Ortadoğu dinsel gelenekleri üzerine yazılar*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.

Gündüz, Şinasi. *Sabiiler : son gnostikler: inanç esasları ve ibadetleri*. Ankara: Vadi Yayınları, 1995.

Güneş, Abdülbaki. “Kur’an’da Kevni Ayetler”. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Van İlahiyat Dergisi = Van Journal of Divinity] II/2 (1998 1995)*: 201-212.

Halefullah, Muhammed Ahmed. *Hız. Muhammed Ve Karşıt Güçler*. Trc. İbrahim Aydın. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.

Hamevi, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu’cemü’l-büldan*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

Hamevi, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu’cemü’l-büldan*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

Hasan, Hasan İbrâhim. *Tarihü’l-İslâm : es-siyasi ve’-d-dini ve’-s-sekafi ve’-l-ictimai*. Beyrut: Dârü’l-Cil, 1991.

Hasan, Hüseyin el-Hac. *el-Usture inde’l-Arab fi’l-cahiliyye*. Beyrut: el-Müessesetü’l-Câmiyye, 1988.

Hasan, Zaza. *es-Samiyyun ve Lugatuhum*. Beyrut-Şam: Daru’l-kalem-Daru’ş-Şamiye, 1990.

Hattabi, Ebû Süleyman Hamd b Muhammed b İbrâhim. *Garibü'l-hadis*. Thk. Abdülkerim İbrâhim Azbâvî. 3 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1982.

Hattabi, Ebû Süleyman Hamd b Muhammed b İbrâhim. *Mealimü's-Sünen* = *Şerhu Süneni Ebî Davud*. Ed. Muhammed Ragıb et-Tabbah. 4 Cilt. Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.

Hitti, Philip K. *Târîhu Suriyye ve Lübnan ve Filistin*. Trc. Abdülkerim Râfik - George Haddâd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1958.

Hizmetli, Sabri. *İslam tarihi, ilk dönem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Hudari, Muhammed Bek. *Tarihu't-teşrii'l-islami*. 3. Bs. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2002.

Hüseyin, Taha. *Fî's-şi'ri'l-cahili*. Dârü'l-Ma'ârif, t.y.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebevi*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmüri. 3. Bs, 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l Arabi, 1990.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve insan : Kur'ani dünya görüşü'nün semantiği*. Trc. M.Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

İbn. Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *el-İştikâk*. Thk. Harun Abdüsselâm Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Hancî, 1991.

İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed. "Smv". *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*. Thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 3: 98-99. Kahire: Dârü'l-Fikr, t.y.

İbn. Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muḥabber*. Thk. Ilse Lichtenstadter. 2009. Bs. Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, t.y.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebevi*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmüri. 3. Bs, 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l Arabi, 1990.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn. *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*. Thk. Sami b. Muhammed es-Selame. 8 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 1997.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn. *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*. Thk. Sami b. Muhammed es-Selame. 8 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 1997.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrerem b Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

İbnü'l-Kelbi, Ebü'l-Münzir İbnü's-Saib Hişam b. Muhammed b. es-Sâ'ib. *Kitâbü'l-Esnâm*. Thk. Ahmed Zekî Paşa. 2. Bs. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1923.

İmamoğlu, Vehbi. “Mekke Putperestlerinin İslam’la Yüzleşmesi: Tarihi ve Psikolojik Süreç Analizi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research* II/6 (2009): 307-322.

’İnan, Zeyd b. Ali. *Târîhu hadâreti'l- Yemen'l-kadim*. Kahire: Matbaatus-Selefiyye, t.y.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-. *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Kilani. 2 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961.

İsfahani, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-. *Müfredatü Elfâzi'l-Kur'an*. Thk. Safvan Adnan Davüdi,. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1997.

Kafes, Mahmut. “Muallakalarda Bitki Ve Hayvan Tasvirleri”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 35 (20 Haziran 2016): 145-164.

Kaya, Osman. “Kur'an Bağlamında İslâm Öncesi”. *Diyanet İlmi Dergi* 49/4 (01 Aralık 2013): 7-32.

Kelpetin, Mahmut. *İslam öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2016.

Kemal, Ahmed Bek. *Bugyetü't-talibin fî ulumi ve avaidu ve sanaiu ve ahvâli kudamai'l-Mısriyyin*. Kâhire: Mektebetu Medbuli, 1909.

Kırca, Celal. “Aksâmü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Korkmaz, Arif. “Toplumsal Değişim Ve Devamlılık Bağlamında Cahiliye–İslam İlişkisi: Hukuk Ve Giyim–Kuşam Örneği”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/1 (23 Haziran 2020): 54-70.

Korkmazgöz, Rıza. “Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (31 Mart 2020): 55-94.

Kramer, Samuel Noah. *Sümerler : tarihleri, kültürleri ve karakterleri*. Trc. özcan Buze. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

Kuzgun, Şaban. *İslam kaynaklarına göre Hz. İbrahim ve Haniflik*. Kayseri: SE-DA, 1985.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Kinde (Benî Kinde)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 37-38. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Lütfi Abdülvahhab. *el-Arab fi Asri'l-Kadime*. Daru'l-Mearif el-Camiiyye, t.y.

Macit, Nadim. *Şirk ve müşrik toplum: Kur'an ve hadise göre*. Konya: Damla Matbaacılık, 1992.

Makdisi, Mutahhâr b. Tahir. *el-Bed' ve 't-tarih*. 6 Cilt. Kâhire: Mektebetü's-Sakafî ed-Dîniyye, t.y.

Makhafi, İbrâhim Ahmed. *Mu'cemü'l-büldan ve 'l-kabaili 'l-Yemeniyye*. 2 Cilt. San'a-Beyrut: Dârü'l-Kelime- el-Müessesetü'l-Câmiyye, 2002.

Mehran, Muhammed Beyyumi. *Tarihü'l-Arabi'l-kadim*. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1988.

Mugniyye, Ahmed. *Tarihü'l-Arab el-kadime*. Beyrut: Dârü's-Safve, 1994.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Muâtîl b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhate. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü et-Târîhu'l 'Arabî, 2002.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhate. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü et-Târîhu'l 'Arabî, 2002.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhate. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü et-Târîhu'l 'Arabî, 2002.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhate. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü et-Târîhu'l 'Arabî, 2002.

Mutahhar Ali, el-İryânî. *Fi târihi'l- Yemen: Nukûş müsnediye ve-ta'likât*. 2. Bs. Kahire: Merkezu'd-Dirâseti ve'l-Buhusi'l-Yemeni, 1990.

Nâmi, Halil Yahya. *el-Arab Kable'l-Islam: tarihum-lugatuhum-alihatuhum*. Kâhire: Darul Maarif, 1986.

Narol, Süleyman. “İnsan Kelimesinin Kur'an'daki Genel ve Özel Kullanımları Bağlamında Meallere Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Bilimname* 2018/35 (30 Nisan 2018): 477-504.

Nimet, Hasan. *Mevsû'atu'l-edyâni's-semâviyye ve'l-vad'iyye*. Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994.

Nus, İhsan. *el-Asabiyyetü'l-kabliyye ve eseruha fi's-şi'ri'l-Ümevi*. Beyrut: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1964.

Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b Abdülvehhab b Muhammed. *Nihayetü'l-ereb fi fûnuni'l-edeb*. 33 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975.

Okumuş, Mesut. “Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu 29 Haziran - 01 Temmuz 2012 [9.Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması] - Editör: Mesut Okumuş”. t.y.

Okuyan, Abdurrahman. “Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı”. *İlahiyat*. 1 (31 Aralık 2018): 107-134.

Olgun, Hakan. “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi”. *Cahiliye Araplarını İlahları*. Ed. M.Mahfuz Söylemez. 219. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Olgun, Hakan. “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları’na Etkisi”. *Milel ve Nihal* 11/2 (12 Nisan 2016): 7-34.

Öğmüş, Harun. *Cahiliye döneminde Araplar : cahiliyye şiirine göre İslam öncesi Arap toplumu ve Kur’an’ın getirdiği değişim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Öğmüş, Harun. *Kur’an yorumunda şiirin yeri : (II. / VIII. asır çerçevesinde)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. “Deve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Özbudun, Sibel. *Ayinden Törene: Siyasal İktidarın Kurulma Ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1997.

Özcan, Emine Sonnur. “İslâmiyet Öncesi (Câhiliye Devri) Arap Kültüründe Rivâyet ya da Tarih Bilinci”. *Tarih Okulu*. 11 (2011): 33-51-51.

Öztürk, Resul. “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam’ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (01 Ağustos 2007): 133-158.

Palabıyık, Hanefi. “Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden Biri Olarak ‘Zülhalasa’”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Mayıs 2017): 7-38.

Palabıyık, M. Hanefi. “Cahiliye Arapları Namazı (Salât) Biliyorlardı”. *Akademik Siyer Dergisi*. 2 (30 Haziran 2020): 2-35.

Paşa, Eyüp Sabri. *Kabe ve Mekke tarihi (Mir’ât-ı Mekke) Miratü’l-Haremeyn: Mir’at-ı Mekke*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 2003.

Polat, Salahattin. *Hadis araştırmaları -tarih, usul, tenkid, yorum-*. 3. Bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-kebir - Mefatihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Sadıkoğlu, Perihan. *Antik Mısır Sanatı Ve Tarihsel Akıştan Günümüze Etkiler*. İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2007.

Saka, Şevki. “İnsani Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (01 Nisan 2001): 59-76.

Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan günümüze dinler tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi yayınları, 2002.

Selim, Ahmed Emin. *Meâlimu Tarihi'l-Arabiyye kable'l-İslam*. Beyrut: Meketebe Haririyye, t.y.

Soury, Jules. *Karşılaştırmalı mitoloji ışığında İsrail dini*. Trc. Harun Güngör - H. İbrahim Açmaz. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Cahiliyye Döneminde Lat Kültü”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Ağustos 2016): 25-56.

Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi. *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra*. Thk. Mustafa Abdulkadi Ahmed Ata. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

Sülün, Murat. “Şi‘rā”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Şahin, Keziban. “Fırtına Tanrısı’nın Anadolu ve Eski Yakın Doğu Kültürlerindeki İzleri”. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 3/1 (30 Haziran 2019): 1-16.

Şehristani, Ebü’l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve’n-nihal*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.

Şerefeddin, Ahmed Hüseyin. *el-Yemen abre’t-tarih, (mine’l-karni’r-rabi’ aşer kable’l-milad ile’l-karni’l-işrin) dirase coğrafiyye, tarihiye, siyasiyyeti şamile*. 2. Bs. Abidin : Matbaatü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, 1964.

Şeriati, Ali. *İslam sosyolojisi üzerine*. Trc. Kamil Can. 2. Bs. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980.

Şerkâvî, M. Abdullah. *el-Kur’an ve’l Kevn*. Kâhire: Mektebetu Zehra, 1991.

Şeybe, Abdullah Hasan. *Dirasat fî tarihi’l-Yemeni’l-kadim*. Mektebetü’l-Va’yi’s-Sevri, 1999.

Şeyh, Hüseyin eş-. *el-Arab Kable’l-İslam*. İskenderiye: Dâru’l-Ma’rife, 1993.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Câmi’u’l-beyân fî tefsîri’l-Ḳur’ân*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Câmi’u’l-beyân fî tefsîri’l-Ḳur’ân*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Câmi’u’l-beyân fî tefsîri’l-Ḳur’ân*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. *Tarihü't-taberi tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. *Tarihü't-taberi tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah bin Abdu'l-Muhsin et-Turkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Takkuş, Muhammed Süheyl. *Tarihü'l-Arab kable'l-İslam*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2009.

Tan, Zeki. "Kur'an'ı Anlamada Cahiliyenin Kitap İnancını Bilmenin Önemi". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 16 (2018): 113-136-136.

Tan, Zeki. *Kur'an-ı Kerim'de müşrik dindarlığı (şekil-mana bağlamında)*. İstanbul: Ark Kitapları, 2016.

Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. 2. Bs. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Uceyne, Muhammed. *Mevsuatu esatiri'l-Arab ani'l-cahiliyye ve delaletiha*. Beyrut: Dârü'l-Farabi, 1994.

Uncu, Ebru. "Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü". *History Studies International Journal of History / Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* V/1 (2013): 349-366.

Usta, İbrahim. "Arap Edebiyatında Mitoloji Kültürü". *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*. 2016. 2859-2875.

Usta, İbrahim. "Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel". *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ed. M.Mahfuz Söylemez. 219. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Usta, İbrahim. *İslam öncesi Arap mitolojisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.

Ünalan, Sıddık. "Risalet Öncesi Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi". *Fırat Üniversitesine İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6 (2001): 87-102.

Wilkinson, Philip. *Kökenleri ve Anlamlarıyla Efsaneler-Mitler Binlerce Yıllık Görsel Bir Yolculuk*. Trc. Emel Lakşe. İstanbul: Alfa Yayınları, 2010.

Ya'kubî, İbn Vazıh Ahmed b İshak b Ca'fer. *Tarihü'l-Ya'kubî*. Thk. Abdul Emir Mihna. 2 Cilt. Beyrut: Şerîketu'l a'lamî li'l Matbuât, 2010.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak dini Kur'ân dili*. 3. Bs, 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.

Yekeler, Muhammet. *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi*. Thesis, İstanbul Üniversitesi, 2014.

Yeşildağ, Abdussamed. *Cahiliye ve Abbasiler Döneminde Arap Şiirinde Gökyüzü Tasviri*. Thesis, Atatürk Üniversitesi, 2003.

Yeşildağ, Abdussamed. “Câhiliye’den Abbâsîlere Arap Şiirinde Yıldız Tasvirleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 34 (30 Haziran 2010): 187-208.

Yıldırım, Duran Ali. “Cahiliyeden İslam’a Kur’an’ın Gerçekleştirdiği Karakter Değişimi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (31 Aralık 2019): 423-460.

Yıldırım, Nimet. *Fars mitolojisi sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Kitabevi, 2008.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed ez-. *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*. Thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc. Dâru’l-Hidâye, 1965.

Zeydân, Corcî b. Habib. *el-Arab kable’l-İslâm*. Dârü’l-Hilâl, t.y.

Zeydân, Corcî b. Habib. *Ensabu’l-Arabi’l-Kudema*. Kâhire: Müessesetü Hindavi, 2013.

Zübeyrî, Mus’ab b. Abdillâh. *Kitâbu Nesebi Kureyş*. Thk. E. Lecvi Provençal. Kâhire: Darul Maarif, 1953.